

**Barokk történetírók Magyarországról,
Magyarországon**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 43.

BAROKK TÖRTÉNETÍRÓK MAGYARORSZÁGRÓL, MAGYARORSZÁGON

SZERKESZTETTE: FEHÉR BENCE – TÓTH ANNA JUDIT

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2022

Lektorálták: Fehér Bence, Hursán Szabolcs, Tóth Anna Judit, Tóth Orsolya
Nyelvi lektorok: Fehér Bence, Tóth Anna Judit, Tóth Orsolya

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Mati Márton, Pomozi Péter

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

[HTTPS://DOI.ORG/10.53644/MKI.BTMM.2022](https://doi.org/10.53644/mki.btmm.2022)

ISBN 978-615-6117-57-1

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Bagi Zoltán Péter: Az évszázad legvéresebb csatája az egykorú német sajtóban	7
Darvas Mátyás: A csallóközcsütörtöki számadáskönyv krónikarészlete	31
Fehér Bence: XVIII. századi tudományos érvelések a rovasírásról	47
Hursán Szabolcs: Luigi Ferdinando Marsigli az abiogenezisről a Danubius Pannonico-Mysicusban és a kortárs magyar természettudomány – különös tekintettel Szentiványi Márton nézeteire	69
Szörényi László: Gyászének és újjáépítési tervezet	93
Tóth Anna Judit: Luigi Ferdinando Marsigli és a Felvidék bányái	105
Tóth Sándor Attila: Palma Károly Ferenc, a történetíró	127
Tóth Sándor Máté: Nemzeti és/vagy aulikus?	149

BAGI ZOLTÁN PÉTER

AZ ÉVSZÁZAD LEGVÉRESEBB CSATÁJA AZ EGYKORÚ NÉMET SAJTÓBAN

KIVONAT: „...Látom, hogy ők valami sípokat tartogatnak kezekben, és egy a' másikhöz hajolván, annak a' fülébe sípol: a' mely sípolás ha kedves vólt, örültek, ha pedig valami rezgő vólt, búsúltak...De hol szedik azokat a sípokat? Mindenfelől hordják azokat mondá ő [ti. a tolmács – B. Z.]: Hát nem látod az Árosokat? Tekintve azért, és ímé itten járnak és lovagolnak önként arra rendeltetett emberek, kik azokat a' sípokat széllyel hordozták. Kik közül sokan lovagoltak sebes lovakon, és azoktól sokan vettenek: mások gyalog jártak, némelyek még mankón-is sántikáltak, és ezektől inkább vettek az okosabbak, azt mondván: hogy bizonyosabbak szoktak lenni.” – írta Johann Amos Comenius 1623-ban napvilágot látott *Világ labirintusa és szív paraditsoma* című művének *Az Bújdoso az Újság Írók közzé akadt* fejezetében. Dolgozatomban azt mutatom be, hogyan tájékoztatták olvasóikat a különböző egykorú német nyelvű újságok Rigától Straßburgig, valamint a Theatrum Europaeum az évszázad legvéresebb csatájáról, az 1691. augusztus 19-én lezajlott szalánkeméni csatáról.

KULCSSZAVAK: Lajos Vilmos baden-badeni őrgróf, Türkenlouis, Fazil Musztafa nagyvezír, Szalánkemén, gróf Batthyány II. Ádám, gróf Zichy István, Hans Albrecht von Barfus altábornagy

A Lajos Vilmos baden-badeni őrgróf vezette császári-királyi és szövetséges regimentekből álló magyarországi főszereg gyalogosai és lovasai igen reménytelen helyzetben készülődtek csatára a szalánkeméni síkon 1691. augusztus 19-én. Fazil Musztafa nagyvezír – állítólag Thököly Imre és a francia tisztek tanácsára – az augusztus 17-éről 18-ára virradó éjjel lovasságának egy részét a keresztény erőkkal szemben hagyta, míg az oszmán főszereg zömével balról megkerülte az őrgróf hadait, és reggel oldalukban tűnt fel. A nagyvezír gyalogságának a Kosevac magaslat megerősítését rendelte el, míg lovasait a jobbszárnyra helyezte.

A Péterváradtól elvágott őrgróf nem tehetett egyebet, mint hogy arcvonalát elfordítsa és csatában törje át. Hamarosan arról is értesült, hogy az erői ellátására küldött nagy élelmiszerszállítmány egyenesen az oszmán csapatok karjaiba futott. A Buquoi dragonyosregimentből, valamint Caprara és Hofkirchen vértések legénységéből álló fedezetet kétórás harc után lekaszabták,¹ a 200 megakott kocsi, az 1200 ökör, a sok tartalék ló és egyéb felszerelés pedig a törökök zsákmánya lett.

A következő napon, augusztus 18-ikán a két fél a küszöbön álló csata előkészítésével töltötte el az időt. Az oszmán had gyalogsága még jobban kiépítette mellvédekből és árokból álló sáncrendszerét, amelyet minden 100–100 lépésnél ékművekkel látott el. A nagyvezír a lovasságát pedig a síkságon állította fel. A megerősített sánokban elhelyezett 40–50 000 főnyi gyalogság és mintegy 160 ágyú fölött maga a nagyvezír vette át a parancsnokságot, míg a lovasságot Thököly Imre és Ibrahim pasa vezetése alá helyezte.

Az őrgróf 45 000 emberét és 90 ágyúját három hadrendbe állította fel. A jobb szárnyon, a Duna mellé a gyalogsága zömét rendelte, mintegy 20 zászlóalj két harcvonalban, amelyeket gróf Charles Louis Raduit de Souches tábornagy vezényelt. Itt, az oszmán sánccal szemben helyezte el a lövegek döntő többségét is, egy hatalmas ütegben. A gyalogság mögött pedig a György Krisztián schleswig-holsteini herceg, vezérőrnagy vezette négy vértésregiment (Schleswig-Holstein, Neuburg, Saint-Croix és Hessen-Darmstadt) állt tartalékként.

¹ A Buquoi dragonyosok közül mintegy száz megmenekült és a szalánkeméni csatát követően ezeket a Styrum dragonyosrezred feltöltésére rendelték. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1691-8-4

A balszárnyon, az oszmán lovassággal szemben gróf Johann Heinrich von Dünewald altábornagy vezénylete alá 85 lovas századot és 16 zászlóalj gyalogságot rendeltek három hadrendbe. A második felett gróf Friedrich Magnus zu Castell vezérőrnagy parancsnokolt, míg a harmadikat gróf Giovanni Andrea Corbelli vezérőrnagy vezette. Ez utóbbiba osztották be a gróf Batthyány II. Ádám és gróf Zichy István magyar, valamint Jovan Monasterlija rác lovasait. A balszárny baloldalának fedezetére gróf Lorenz von Hofkirchen altábornagy 21 lovas századból és 3 zászlóaljból álló csoportosítását rendelte az őrgróf.

A centrum irányítását Türkenlouis Hans Albrecht von Barfus altábornagyra bízta, aki alá a brandenburgi csapatokon kívül a bajor Zacco regiment két zászlóalját és császári-királyi egységeket is rendeltek. A 17 gyalogos zászlóaljból és 31 lovas századból álló csoportosítás lovasságának parancsnokságát pedig Karl von Serau altábornagyra ruházták rá. A szövetséges hadsereg málháját a jobb szárny mögött, háttal a Dunának helyezték el. Védelmére néhány zászlóaljat és lovas századot, valamint 1 üteget rendeltek.

Az őrgróf azt tervezte, hogy balszárnyának lovasságával megtámadja és visszaveti az ellenséges jobbszárny fedezetlenül álló lovasait, majd ezután a sáncok mögött álló oszmán gyalogság oldalába és hátába kerül. Csak azt követően, hogy a nagyvezír teljes erejével a keresztény had balszárnya ellen fordul, kellett volna Souches-nek a döntő támadást végrehajtania.

Lajos Vilmos augusztus 19-én délután 3 órakor adta meg a jelet a támadásra. Erre Souches táborszernagy a nagy ágyúüteget egészen 200 lépésre a török arcvonallal elé tolta, és az nyomban megkezdte az ellenséges mellvédek lerombolását. A sáncokban elhelyezett mintegy 80 ágyúból azonban az oszmán lövegek élénken viszonozták a tüzelést. A tüzérség fedezete alatt Souches rohamra indította zászlóaljait; ez a támadás kezdetben sikerrel járt. Néhány gránátos feljutott a sáncre és már a zászlóikat is kitűzték, mikor a rohamot személyesen vezénylő táborszernagyot halálos lövés érte. Ekkor a janicsárok szablyával kezükben kitortek a mellvédek mögül, és visszaűzték a parancsnok nélkül maradt keresztény gyalogságot. Az ezen a szárnyon tartózkodó őrgróf erre a Holstein hercege vezette lovasságot küldte támogatásukra, míg gróf Guido von Starhemberg vezérőrnagy újból rendezte az összezavarodott gyalogság sorait. A janicsárok heves puskatüzén és a közelharcban azonban az újabb és újabb rohamok is kudarcot vallottak, miköz-

ben hatalmas veszteségeket szenvedett mind a császári-királyi gyalogság, mind a lovasság. A harcok hevességére jellemző, hogy rövid időn belül csak a könnyebben megsebesült Starhemberg és Károly Tamás lotaringiai és vaudemonti herceg, *Obrist* maradt harcképes állapotban a főtiszték közül.

Ezalatt az oszmán lovasság Ibrahim pasa parancsnoksága alatt a centrum és a jobbszárny közé állított, Serau vezette lovasszázadokra vetette magát. Az őrgróf érzékelve a veszélyt, maga állt egy lovasegység élére, de ellentámadásával nem tudta feltartóztatni az ellenség rohamát. Az oszmán lövegek oldalazó tüzeinek segítségével a heves lovassági roham áttörte Serau lovasszázadainak első arcvonalát. A sikert követően a török lovasok az ide beosztott gyalogzászlóaljakra vettették magukat, és szinte az összes gyalogost levágták. A centrum hadrendjének összeomlását végül a Barfus vezette roham akadályozta meg. Gyalogságát ugyanis az oszmán lovasság jobb oldala ellen vezette, ezzel időt adva Serau egységeinek arra, hogy rendezzék soraikat. Így ezek a brandenburgi és a bajor gyalogsággal együtt visszaverték a támadást és helyreállították arcvonalukat.

A csata legkritikusabb óráiban az oszmán flottilla is jelentős sikert ért el. A Zimonynál álló Mezzomorto pasa támadásra indult a császári-királyi dunai hajóhad ellen. Vállalkozása sikerrel járt. Áttört a záróvonalon és a nagyvezír tábor mellett állította fel hadihajóit. Így a keresztény sereg a víz felől is elvesztette összeköttetését Péterváraddal.

A jobbszárny kudarca és a centrumban átélt válságos percek után az őrgróf csak a balszárny sikerében bízhatott, azaz Dünewald lovasain és gyalogságán múltott a csata kimenetele. Bár az első támadást az őrgróf tervei szerint ennek a seregtestnek kellett volna végrehajtania, ám az előttük elterülő, igen átszegdelt lapályt magas fű és cserjések borították, ami nagymértékben lelassította az itt álló egységek előrenyomulását. Azonkívül a Thököly parancsnoksága alatt álló lovasság is gondoskodott arról, hogy kisebb rohamokkal akadályozza a keresztény sereg balszárnyának előretörését.²

2 Cserei szerint Dünewald szándékosan késlekedett, mert féltékeny volt az őrgrófra. Ez a feltételezés azonban valótlán. Maga Lajos badeni őrgróf cáfolta meg, mikor a csata után az elismerés hangján szólt jelentésében az altábornagy viselkedéséről. Cserei 1852. 219.; Sugár 1983. 264–265.

Az örgróf jelentése szerint egy órával sötétedés előtt indult meg a Dünewald vezette roham. Az első és a második hadrend áttörte az oszmán lovasság sorait, majd felkapaszkodott a sánccal védett magaslatra, és az ott álló oszmán gyalogság hátába került. Ugyanakkor a Corbelli vezette harmadik hadrend magyar és rác lovasai az ellenséges had jobbszárnyának oldalába kaptak.

A menekülő oszmán lovasság egy része a sáncok között keresett menedéket, azonban zömük átvágta magát és a Száva felé menekült. Ugyanekkor a keresztény hadsereg centruma és jobbszárnya is újabb támadásra indult, ez alkalommal már sikerrel. Dünewald lovassága az oszmán tábor és a Duna közé is benyomult, így az utolsó menekülési lehetőségtől is megfosztotta az ott rekedteket és kétségbeesetten védekezőket. Így a bekerítettekől bekerítők lettek és a szövetséges had teljes győzelmet aratott.³

Ám ez a siker súlyos áldozatokat követelt. A bekerített oszmán csapatok (a magára hagyott gyalogság) olyan elkeseredetten védekezett, hogy a csata végső stádiuma valóságos mészárszékké változott. Meghalt a nagyvezír, Ibrahim pasa és további 18 pasa, valamint valószínűleg több mint 12 000 katona. A szövetséges sereg veszteségeiről pontosabb információk állnak a rendelkezésünkre, hiszen azt az örgróf pontosan megküldte Bécsbe, az Udvari Haditanácshoz. Eszerint a császári-királyi, a brandenburgi és bajor gyalogság, lovasság és tüzérség halottakban 3172, míg sebesültekben 4129 főt veszített. A főtisztek közül a csataterén maradt Souches tábornaszernagy, a holsteini herceg és gróf Landolin Buquoi von Longueval vezérőrnagy, valamint az alacsonyabb beosztású tisztek közül Zrínyi Ádám, a Caprara vértesseregiment *Obristleutnant*ja, Zrínyi Miklós fia. Sebesültként pedig Starhemberg és Corbelli vezérőrnagyokat látták el a felcserek.

A szövetséges had azonban az oszmán táborban talált hatalmas zsákmánnyal vigasztalódhatott. Egy 1692 januárjában készült kimutatás szerint a császári-királyi, valamint a brandenburgi csapatok összesen 178 különböző űrméretű

3 ÖStA KA AFA 1691-8-2; ÖStA KA AFA 1691-8-2d; *Theatrum Europaeum* 1702. 5–6., 8.; Röder 1842. 162–170., 385–393; Barfus-Falkenberg 1854. 16–20., 48–54.; Staudinger 1904. 272–274.; Bánlaky 1941. 417–419.; Sugár 1983. 262–266.; Varga 1986. 210–212.

(a félfontostól a tizenkét fontosig) löveget zsákmányoltak.⁴ Emellett a győztesek kezére jutott az oszmán hadsereg teljes hadipénztára, valamint mintegy 10 000 sátor, 5000 ló, 2000 teve és öszvér is.⁵

A szalánkeméni, vagy ahogyan az örgróf jellemezte az Udvari Haditanácsnak küldött jelentésében, a század legkeményebb, legvéresebb csatájában (1691. augusztus 19.) aratott győzelem tehát súlyos véráldozatot követelt a szövetséges főseregtől is, ráadásul a táborban kitört járvány miatt további 3000 katona esett lázas betegséggel ágyynak, és ezeket a sebesültekkel együtt Eszékre kellett szállítani.⁶ A hatalmas veszteségek, a megfelelő élelmezés, ostromtüzérség és hadihíd-készlet hiánya, valamint az oszmán sereg dunai flottillájának jelenléte és ereje arra készítette az örgróft, hogy lemondjon a hadművelet eredeti célkitűzéséről, Belgrád ostromáról és visszafoglalásáról.⁷

Bár általánosságban elmondható, hogy a visszafoglaló háború (1683–1699) történetével kapcsolatos iratok jelentős része megsemmisült, ám abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az évszázad legvéresebb csatájáról viszonylag bőségesen állnak rendelkezésünkre források. Egyrészt a Türkenlouis hadjáratára vonatkozó jelentéseket és leveleket nem selejtezték ki a 19. századi levéltárosok. Emellett a Millenium időszakában a visszafoglaló háború korszaka ismét a kutatás homlokterébe került. Ekkor megkísérelték pótolni a hiányt, és megbízottakat küldtek szét Párizsba, Rómába, Londonba, Berlinbe, Karlsruheba, Münchenbe és Drezdába, hogy az ottani levéltárakban található, a Magyar Királyság visszafoglalására vonatkozó iratok összességét, vagy azok egy részét másolják le. Így számos, ma is fellelhető forrás nem az eredeti, hanem 19. század végi kézírással került a *Kriegsarchiv* gyűjteményébe. Másrészt Philipp Röder von Diersburg még a 19. század első felében két kötetben megjelentette

4 ÖStA AFA 1691-8-2c

5 ÖStA AFA 1691-8-2b; ÖStA KA AFA 1691-8-2d.; *Theatrum Europaeum* 1702. 6–7.; Röder 1842. 170–173., 385–393., 395–408.; Barfus-Falkenberg 1854. 20–21. 55–57., Staudinger 1904. 274.; Bánlaky 1941. 419–420.; Sugár 1983. 266–267.; Varga 1986. 212.

6 ÖStA AFA 1691-8-2b; ÖStA KA AFA 1691-8-2d.; *Theatrum Europaeum* 1702. 6–7.; Röder 1842. 170–173., 176., 385–393., 395–408.; Barfus-Falkenberg 1854. 20–21. 55–57., Angeli 1877. 267–269.; Staudinger 1904. 274.; Bánlaky 1941. 419–420.; Sugár 1983. 266–267.; Varga 1986. 212.

7 Röder 1842. 176–177.

Lajos Vilmos baden-badeni őrgróf életrajzát.⁸ Művéhez pedig igen bőséges iratjegyzéket is csatolt, amelyet a korszak későbbi kutatói igen jól használhatnak.

A bécsi levéltárban őrzött iratokon kívül a háborúra vonatkozó kutatáshoz egyéb forrás csoportot is felhasználhatunk. Ez esetben a tágabban vett korszak történeti krónikáira, röpirataira és a már létező, különböző sajtótermékeire gondolhatunk. A késő középkorban megjelenő nyomtatással, illetve a reformáció terjedésével szoros összefüggésben kialakuló információéhség a 16., illetve a 17. század időszakára olyan mértékben megnövekedett – vagy talán helyesebb volna úgy fogalmazni, megsokszorozódott –, hogy joggal beszélhetünk az információs robbanás koráról. A röpiratok (*Flugblätter*), a kinyomtatott vitairatok és az újságok a mindennapok részévé váltak. A kortársak – a mai szóhasználattal – az információt államok, népek sorsát eldöntő értéknek tekintették, amelynek megfelelő minőségét, mennyiségét és áramlását biztosítani kellett, hiszen ez létkérdésnek számított.⁹

Korát jóval megelőzve ismerte fel az információszerzésének és birtoklásának a fontosságát a Fugger család. A 16. század második felében és a 17. század első éveiben az Octavian Secundus (1549–1600) és Philipp Eduard Fugger (1546–1618) által összegyűjtött 16 021 hírlevélből állt össze az a 27 kötet, amelyet ma *Fuggerzeitung*ként ismerünk. Az augsburgi kereskedőcsalád 1568 és 1605 között az alkalmazottaikat, képviselőiket (faktorokat), hivatásos „hírírókat” (*novellant*) bíztak meg vagy barátaikat, rokonaikat, ismerőseiket kérték meg arra, hogy a fontosabb katonai, politikai, gazdasági vagy ceremóniális eseményekről számoljanak be egész Európából, a Közel-Keletről és az Újvilágból.¹⁰ Az első valóban kinyomtatott újság azonban, a *Relation Straßburgban* 1605. szeptemberének második vagy harmadik hetében látott napvilágot. Alapítója,

8 Röder 1839.; Röder 1842.

9 A magyar szakirodalomban Szőnyi György Endre 1984-ben megjelent könyvében használta tudatosan az „információs robbanás” kifejezést, amit a reneszánszsal, valamint a könyvnyomtatás elterjedésével (Gutenberg-galaxis) és megjelenésével kötött egybe. Mindezt meghatározzák a kialakuló új államrendszerek, az új léptékű háborúk, az egyre szélesebb területeket felölelő diplomácia és a hatalmasra duzzadt bürokrácia. Szőnyi 1984. 23., 41–42.; R. Várkonyi 1999. 12. Kerekes 2010. 9. A híráramlás fontosságáról lásd még: G. Etényi 2003.

10 Bauer 2011.; Keller – Molino 2015.

Johann Karolus a „hetilapot” 1634-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan megjelentette.¹¹

Mindezeknek megfelelően a továbbiakban szeretnék egy válogatást adni arról, hogyan és mikor jelent meg a csata híre a Német-római Birodalomban, illetve a német lakossággal rendelkező városokban. Úgy vélem, ezek alapján pedig kiderül(het), mennyire gyorsan, milyen típusú, illetve valóban hiteles információkhoz jutottak-e a kor olvasói.

Kutatásom során összesen nyolc olyan egykorú újságot választottam ki, amelyek 1691 augusztusának végén és szeptemberének elején hosszabb vagy rövidebb terjedelemben a szalánkeméni csatával foglalkoztak. Az első híradást augusztus 25-én, azaz hat nappal a győzelmet követően a Frankfurt am Main-i Serlin nyomdában megjelent *Journal* adta közre a diadalról. Az itt megjelent beszámoló augusztus 13-tól kezdi elmesélni röviden a történeteket, majd némileg részletesebben tárgyalja a csata lefolyását. Eszerint az őrgróf az ellenségnek semmi időt nem akart hagyni, hanem elhatározta, hogy augusztus 19-én támadást indít. A magaslat ellen, ahol az ellenség sáncait lehetett látni, 20 zászlóalj előrenyomult és délután három órakor megkezdte a rohamát. Ám a válogatott janicsárok és az ellenséges ágyúk a jobbszárnyal szemben már teljesen elkészült sáncból olyan erősen és folytonosan tüzeltek, hogy ettől már ekkor a legtöbb tiszt meghalt vagy megsebesült, és a védművek közé nem tudtak betörni. Eközben az ellenséges lovasság leírhatatlan sebességgel támadást indított. A török lovasok a második hadrendig áttörtek, ám hamarosan sikerült őket elűzni. Ezt követően az őrgróf személyesen a balszárny élére állt és az ellenséges jobbszárnyra támadt, ahol a sánc nem volt teljesen kész. A roham, amelyben a Badeni gyalogregiment, valamint a Hofkirchen, a Bassompierre és a Castell lovasregiment vett részt, sikerrel járt. A törökök a császári-királyi csapatok tüztől elmenekültek, így a keresztények az ellenség hátába kerültek és benyomultak a táborba. A csatában a beszámoló szerint mintegy 10 000 török halt meg. A keresztények 158 ágyút és a teljes málhát megszerezték. Veszteségeikről csak annyit jelentettek meg, hogy mintegy ötezer ember halt meg, közöttük volt ren-

11 Franck 1882. 416.

geteg tiszt és tábornok. A legfontosabb személyeket név szerint is felsorolták, és külön megemlégtették a Caprara vértesseregiment *Obristleutnantjának*, Zrínyi Ádámnak halálát is.¹²

Míg a Német-római Birodalom nyugati felébe hat, addig a Balti tenger partjára, Stralsund városába kilenc nappal a győzelmet követően jutott el híradás a csatáról. Az itteni Meder kiadó által megjelentetett *Stralsundischer Relations Corier bringet den Extract aller eingekomene Nouvelle* egy a szalánkeméni táborból augusztus 20-án küldött jelentést adott közre. Eszerint az ellenséget az előző napon megverték, és a keresztények a teljes táborot sátrakkal, munícióval, 160 ágyúval és sok zászlóval megszerezték. A harc este 4 órától az éjszaka beálltáig tartott. A jelentés készítője nem tudta pontosan a törökök veszteségét, azonban úgy gondolta, hogy hozzávetőlegesen 14 000 fő lehetett. A keresztények közül pedig ötezren estek el, és a tisztek többsége halott vagy sebesült volt. Egy rövid listát is közreadtak utóbbiakról, amelyen Zrínyi Ádám neve is szerepelt.¹³

A Salzburgban Johann Baptist Mayr által kiadott *Salzburgische Ordinar-Zeitungen auß Wienn* augusztus 30-i számában közreadta, hogy az említett pénteken, azaz 1691. augusztus 24-én délután 4 óra körül a vaudemonti herceg, akit az őrgróf postalovakon az örömteli hírral Bécsbe küldött, megérkezett. A herceg beszámolója szerint augusztus 19-én 3 órakor Türkenlouis az ellenséges tábor minden erejével megtámadta. A török pedig a sáncaiból szünet nélkül lövegeivel és puskáiból a keresztényekre sortüzet adott le. Az őrgróf és hadai nem mint emberek, hanem mint oroszlánok küzdöttek. A jobbszárny támadása háromszor omlott össze, és nem állt jól a helyzet, mivel az ellenség olyan elszántsággal harcolt, mint soha előtte. Végül este 8 óra körül az ellenség egy kemény és véres összecsapás után összezavarodott, és egész táborát hátrahagyva 154 ágyúval, sok zászlóval és a teljes málhájával elmenekült. A keresztények közül ötezren meghaltak és megsebesültek. Az utóbbiak között található Souches és sok más előkelő tiszt. A halottak között pedig ott volt Landolin

12 Journal Anno 1691. Num. 68. 25 Augusti.

13 Stralsundischer Relations Corier bringet den Extract aller eingekomene Nouvelle vom 28. Augusti Anno 1691. No. 69.

Buquoui, Longueval grófja és gróf Ferdinand von Kaunitz *Obrist* is, sok más tiszttel együtt. Az ellenségből 12 000 főt levágtak és elfogták a janicsárágát.¹⁴

A nürnbergi Felsecker nyomda által kiadott *Montägiger Ordinari-, Friedens- und Kriegs-Currier* augusztus 31-i, pénteki számában tudósította olvasóit a győzelemről. Eszerint az őrgróf augusztus 19-én az egész seregét hadrendbe állította, és a visszautat Pétervárad felé elvágó és sáncok által védett oszmán had ellen indult. A csata hét órán át tartott. A nürnbergi médium a *Journal*hoz hasonlóan kiemelte az őrgróf személyes bátorságát. A beszámoló szerint ugyanis a jobbszárnyról, amely az első támadást tette, átment serege bal oldalára. Ott a törökök ellen rendelte a lovasságát, és maga is részt vett a rohamban, buzdítva övéit a sáncba való betörésre. A támadást siker koronázta, az ellenség fejvesztve menekült. A törökök közül hozzávetőlegesen 10 000 fő maradt a csatatéren a sebesülteken és a foglyokon kívül. A keresztények zsákmánya lett a sikert követően az oszmán had teljes élelmiszerkészlete, teljes tábor, minden ágyúja és mozsárja, összesen 160 lövege. A keresztények vesztesége mintegy 3000 halottra és sebesültre rúgott. A nürnbergi médium is megemlíttette Zrínyi nevét a halottak között.¹⁵

Egy nappal később, szeptember 1-jén Münchenben, Frankfurt am Mainban, Hamburgban és Stralsundban újabb hírek láttak napvilágot az évszázad legvéresebb csatájáról. A bajor választófejedelemség székvárosában megjelent *Mercurii Relation oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen von vnderschiedlichen Orthen* ekkor számolt be először a csatáról. A Bécsben 1691. augusztus 26-án keltezett írás szerint pénteken, azaz augusztus 24-én Szalánkeménről egy gyorsfutár érkezett. A müncheni olvasók, hasonlóan a Frankfurt am Main-iakhoz, augusztus 13-tól kezdődően értesülhettek az eseményekről, igaz, dátumok nélkül. A beszámoló szerint a Zimonynál magát elsáncolt oszmán hadat az őrgróf nem tudta csatára kényszeríteni, hiába vonult egy ágyúlövésnyi távolságra állásai elé. Türkenlouis egy átszökött vallomásából megismerte az ellenség teljes erejét és tábor állapotát, valamint azt is megtudta, hogy a nagyvezír az összes

14 Saltzburgische Ordinari-Zeitungen auß Wienn Num. LXXII. Extract-Schreiben ... Getruckt den 30. Augusti. Anno

15 Montägiger Ordinari-Friedens- und KriegsCurrier Num. 1. Freytags / den 21. (31.) Aug.

nehézlöveget Belgrádból magához vette, illetve, hogy Fazil Musztafa a saját sátrát dupla árokkal és sánckosárral vetette körül. Az értesülések birtokában az őgróf Szalánkeménre vonult. Az oszmán főszereg pedig követte a keresztény hadat és el is haladt mellette, majd megszállt egy magaslatot és ott épített ki erős sánckokat. A nagyvezír ezzel elvágta a császári-királyi és szövetséges sereget Péterváradtól mind szárazföldön, mind vízen. Így esett a csapdájukba az a kétszázötven élelmiszert szállító szekér, amelyet a Caprara és a Hofkirchen vértesseregiment lovasai kísértek. Az őgróf a kilátástalan helyzetben augusztus 19-én délután 4 órakor teljes erejével az ellenséges táborra támadt. A török gyalogság azonban a sáncaiból szüntelen ágyú- és puskatűzet zúdított a keresztényekre. Badeni ezt a támadást újra elrendelte. A beszámoló itt az augusztus 30-án Salzburgban megjelent híradáshoz hasonlóan kifejti, hogy a gyalogosok és lovasok nem mint emberek, hanem mint az oroszlánok harcoltak, majd összekeveri a császári-királyi és szövetséges sereg hadrendjét, mikor úgy folytatja, hogy a balszárnyon (!)¹⁶ a támadás háromszor összeomlott és nem állt jól a helyzet, mivel az ellenség úgy harcolt, ahogyan azelőtt soha. A *Journal* augusztus 25-i számában már közreadott módon a győzelem kivívásához végül az kellett, hogy az őgróf négy regimenttel az ellenség (jobb) oldalát nagy erővel megtámadta. Ez pedig lehetőséget teremtett arra, hogy a jobbszárnyon is megváltozzon a helyzet. Az ellenséget egy erős és véres közelharcot követően megfutamtították, és a tábora hátrahagyására kényszerítették. A győztesek 158 ágyút, sok zászlót és a teljes málhát megszerezték. A győzelemnek azonban nagy ára volt, hiszen a keresztények közül mintegy hatezer ember meghalt és megsebesült. A halottak között volt két császári-királyi és egy brandenburgi *Obrist*, öt *Obristleutnant*, két *Obristwachtmeister*, valamint négy tábornok. Az ellenség veszteségét 12 000 főnél többre becsülték és a janicsáragát is elfogták.¹⁷

A *Mercurii Relation*-nak egyfajta mellékleteként jelent meg ugyanazon a napon az *Extract-Schreiben aus Ungarn, Polen, Madrid, Pariß, Schweden, Mayntz, Hamburg, vnd Cöln mitbringend was weiter Neus in disen Orthen*

16 Helyesen jobbszárnyon.

17 *Mercurii Relation oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen von vnderschiedlichen Orthen. Anno 1691. Littera Mm Num. 35. 1. September.*

vorbey gangen. Gedruckt 1691. Den 1. September, amelyben a müncheni olvasók egy részletes jelentést is olvashattak a csatáról (*Außführlicher Bericht von dem jüngst wider die Türcken den 19. Augusti 1691 an der Sau erhaltenen Sieg*). Ez szintén, dátumok megjelölése nélkül, augusztus 13-tól kezdődően tárgyalja az eseményeket. Eszerint a Zimonyhoz érkezett keresztény had többször összecsapott az ellenséges portyázókkal. Az elfogottaktól és az átszököttektől az őrgróf megtudta, hogy a nagyvezír nem akar harcba bocsátkozni. Erre azonban magyarázatot is találunk a szövegben, ugyanis kiderül, hogy Fazil Musztafa állítólag Thököly és az általa vezetett néhány ezer tatár megérkezésére várt. Az, hogy a nagyvezír nem vállalta a csatát, illetve a leírhatatlan hőség arra kényszerítette az őrgróft, hogy Zimonytól Szalánkemén környékére visszavonuljon, amit azonban az ellenség menekülésnek vélt, és kimozdult előnyös helyzetéből. A részletes jelentés nem tett említést Fazil Musztafa bravúrájáról, azaz a keresztény had megkerüléséről, hanem az augusztus 19-i események nem túl részletes taglalásával folytatódott. Eszerint az őrgróf regimentjei szorgalmasan támadtak, majd négy óra kétséges kimenetelű és heves harc után győzedelmeskedtek. Az ellenségtől az elfogottakon és sebesülteken kívül hozzávetőlegesen 12 000 fő maradt a csatatéren. Az életben maradtak pedig nagy rendetlenségben hanyatt-homlok menekültek. A győztesek zsákmányként megszerezték a törökök teljes élelmiszerkészletét és málháját, valamint minden lövegüket, összesen 158 ágyút és mozsarat. A keresztények közül mintegy négyezerkétszázan veszték oda (háromezer császári-királyi és ezerkétszáz brandenburgi). Közöttük volt négy tábornok (Souches, a holsteini herceg, Fülöp Károly Ferenc arenbergi herceg és Corbelli), valamint számos főtiszt. A beszámoló külön megemlíti, hogy Zrínyi Ádám is elesett. Emellett kitért egyrészt arra, hogy az őrgróf kétszer is elveszett a harc sűrűjében kísérete szeme előtt, és sok törököt sajátkezűleg ölt meg. Másrészt azt is megemlítette, hogy a török lovasságot vezető Thököly Johann Donat Heißler von Heitersheimot¹⁸ Belgrádban hagyta.¹⁹

18 Johann Donat Heißler zu Heitersheim ügyéről lásd: Bagi 2014. 401–416.

19 Extract-Schreiben aus Ungarn, Polen, Madrid, Pariß, Schweden, Mayntz, Hamburg, vnd Cöln mitbringend was weiter Neus in disen Orthen vorbey gangen. Gedruckt 1691. Den 1. September.

A Hamburgban Friedrich Conrad Greflinger által megjelentetett *Nordischer Mercurius* szintén szeptember 1-jén adott hírt a győzelemről egy Bécsből küldött jelentés alapján. Eszerint a csata kimenetele néhány óráig nagyon kétséges volt. Úgy tűnt, hogy az ellenség fog győzedelmeskedni, amikor az őrgróf, mivel a török lovasság már a vonalunkon áttört, három regimenttel (Caprara, Styrum és Dünewald), amelyek addig tartalékban álltak, az oldalukba vágott és menekülésre kényszerítette őket. Thököly a lovasságával tartotta magát a végsőkig és utolsóként vonult vissza. A csata leírásából tehát teljesen hiányzott a császári-királyi jobbszárny támadásának a kudarca. A hír ez esetben is az őrgróf személyes rátermettségét domborította ki. Greflinger olvasóit a pontos listák hiányában a veszteségekről nem tudta tájékoztatni. A keresztényekéről szót sem ejtett, csupán a törökökről. Úgy tudta, hogy hozzávetőlegesen 18–20 000 főt, zömében arnót (albán származású) gyalogost és janicsárt veszített az oszmán had, de a környékbeliek beszámolója szerint a 30 000-t sem tartotta kizártnak. A harcok sűrűjében forgolódo Thököly megsebesült, míg a nagyvezír meg is halt. Az oszmán had teljes tábor a tüzérséggel együtt a győztesek kezére került. A diadal hírére pedig I. Lipót császár és magyar király az őrgróft minden seregei fölötti helyettesének tette meg.²⁰

Stralsundban ugyanezen a napon az olvasók egy igen személyes hangvételű írást olvashattak, amely egy a brandenburgi csapatokkal a magyarországi hadszíntérre érkezett tisztnek mint szemtanúnak a Berlinbe augusztus 20-i dátummal küldött levelének rövid kivonata volt. Eszerint az őrgróf elhatározta a tábornokokkal este, hogy vasárnap reggel, azaz augusztus 19-én az ellenséget megtámadja. Ez délután 2 óra körül vette kezdetét. A jobbszárnyat az őrgróf, Dünewald pedig a balt irányította, míg Barfus a centrumot. Türkenlouis megtámadta az ellenséget, az elsáncolt tábor és a balszárnyat oly hevesen, hogy az összezavarodott és majd hatórás szörnyű harc után elmenekült. A keresztények az egész tábor, benne több, mint 20 000 sátrat, 158 ágyút, muníciót, élelmet, valamint megszámlálhatatlanul sok tevét, lovat és ökröt zsákmányoltak. Az ellenség 14 000 halottat, főként janicsárt veszített. A brandenburgiak is súlyos veszteségeket szenvedtek. A Bareitsch regiment majdnem megszűnt létezni. A Dänhoffból, Barfus és Heiden zászlóaljából, amelyek a jobbszárnyon álltak, két-

20 Nordischer Mercurius No. 136 [137] Vom 1 September. 1691.

százan meghaltak és megsebesültek. Belau *Obrist* elesett, Kalkstein térdlövésébe halt bele, Dewitz *Rittmeister*nek a fél orrát és az egész felsőajkát levágták, emellett két sebet kapott a fején és egyet a hátán. Emellett sok halott és sebesült főtiszt, tiszt és közlegény volt a többi zászlóaljban és században is. A császári-királyi oldalon Souches meghalt, ugyanúgy, mint a fiatal Starhemberg, Zrínyi és Kaunitz grófok. Arenberg hercege, Martinitz és Johann Baptist Arco pedig halálos sebet kapott. Az utóbbit vesén lőtték. A győzelmet követően az őrgróf Barfushoz jött, megölelte, megcsókolta és megköszönte bátor helyállását. A névtelen levélíró még azt is megjegyezte, hogy nem sokkal korábban hozták a táborba az elfogott janicsáragát és más előkelő törököket.²¹ Sajnos a tiszt lejegyzése alapján kiadott hírből nem derül ki, hogyan zajlott le az oszmán lovasság támadása a Barfus vezette centrum ellen, illetve a Dünewald irányította balszárny rohamáról sem ejt egyetlen szót sem. Nem tudhatjuk azonban, hogy ezekről az eseményekről egyáltalán nem írt augusztus 20-i levelében vagy egyszerűen a kivonat készítője hagyta el ezeket a részeket.

A Frankfurt am Mainban megjelent *Journal* szeptember 1-i számában már a győzelem következményeiről tudósított egy Bécsben augusztus 20-án kelt hír alapján. Egyrészt megemlítette, hogy a császár országaiba rendeletet adtak ki, hogy minden helyen a diadal megünneplésére *Te Deum Laudamus*t tartsanak. Bécsben az ünnepséget a Szent Kereszt templomban tartják majd, amelyen a császár személyesen is részt kíván venni holnapután, azaz augusztus 22-én.

Másrészt beszámolt arról is, hogy amikor a Pottendorfban lévő török küldöttség ezt a nagy vereséget megtudta, a követ a földre vetette magát, és sok órán át ott maradt.²² A többiek pedig keserűen zokogtak és szakállukat tépték.²³ Ugyanezek a híreket a szeptember 8-án megjelent *Mercurii Relation*-ban is olvashatták a müncheniek.²⁴

21 Stralsundischer Relations Corier bringet den Extract aller eingekomene Nouvelle vom 1. September Anno 1691. No. 70.

22 A szöveg összeállítója Zülfikár efendire és Alexandro Mavrocordato portai főtölmácsra gondolt, akik kíséretében kereskedők is érkeztek a Habsburg Birodalom területére. Kerekes 2006. 115–128.

23 *Journal* Anno 1691. Num. 70. 1. September.

24 *Mercurii Relation* oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen von vnderschiedlichen Orthen. Anno 1691. Littera Mm Num. 36. 8. September.

A Georg Matthias Nöller által Rigában kiadott *Rigische Novellen* szeptember 5-én számolt be a diadalról. A rigaiak a vaudemonti herceg által augusztus 24-én Bécsbe hozott hír alapján megtudhatták, hogy augusztus 19-én délben 2 órakor az örgróf megtámadta az ellenséget. A török gyalogság előnyös helyen, egy magaslat tetején állt, amely védelmére egy másfél ember magasságú sáncot is emeltek. A keresztények támadása a nagy veszteségek ellenére sikertelen maradt, holott még a lovasság is nyeregből szállva igyekezett feljutni a védművek tetejére. Az örgróf ezt látva bátor elhatározással és buzdítással a teljes sereget 200 lépéssel hátrébb vonta. Erre a törökök a sáncot megnyitották és a balszárnyukkal fúriaként a centrumra támadtak. Így a császári-királyi jobbszárny a sáncba be tudott nyomulni. A támadást csakhamar a keresztény balszárny is követte, és az ellenséget szörnyű véres harc után megfutamították. A győztesek az egész oszmán tábornok sátrakkal, ökrökkel és lovakkal zsákmányul ejtették. A törökök vesztesége mintegy 14 000 halott és 3000 sebesült volt. A diadalért azonban óriási árat fizettek. Souches meghalt, a holsteini herceg és Arco testét átlőtték. A vaudemonti herceg még azt is közölte, hogy Corbelli, Guido von Starhemberg, Kautitz *Obrist* és Arenberg hercege szintén halálos sebet kapott, valamint a Caprara vérteseknél szolgált Zrínyi gróf is elesett. A harc heveségét mi sem bizonyította jobban, mint hogy a Bucquoi regimentből hét dragonyos maradt. Az örgrófról pedig három és fél órán át nem tudták, hol van. Mikor a csata befejeződött, akkor találtak rá az ágyúk között csupasz karddal a kezében.²⁵

Egy nappal később, szeptember 6-án a salzburgiak két újabb, Bécsből augusztus 30-i keltezéssel érkezett hírből tájékozódhattak a csatáról. Az első szerint a császárvárosban már nagyon várták a részletesebb beszámolót és a zsákmányolt hadijelvényeket. A másikban pedig megemlégtették, a *Nordischer Mercuriushoz* hasonlóan, hogy a császár és magyar király az örgróft minden seregei fölötti helyettesének tette meg. Emellett pedig – a vaudemonti herceg tájékoztatása alapján – a *Salzburgische Ordinari-Zeitungen auß Wiennben* megjelent, hogy az ellenséget üldöző magyar és rác lovasok Zimonyig több ezer halott és sebesült törököt láttak az úton. Az oszmán had maradéka nagy ren-

25 Rigische Novellen Anno 1691. No. 70. Vom 2. September. Mittwoch.

dezetlenségben már átkelt a Száván, a hidakat pedig maga mögött lerombolta. Halottaik számát több mint húszezerre becsülte az *Obrist*. A keresztény sereg zsákmánya lett a teljes tábor: élelem, muníció, 10 000 sátor, 10 000 ökör, 1000 teve és öszvér, néhány ezer ló, valamint 158 ágyú.²⁶

A *Mercurii Relation* szeptember 8-án három híradásban közölt további részleteket a csatáról. A szalánkeméni táborból augusztus 20-án küldött jelentés ismét az őrgróf bátorságát emelte ki, illetve megemlítette, hogy sok rézpénzt találtak, különösen a nagyvezír sátrában. Emellett kitért arra is, hogy egy vörös és zöld színű, valamint egy arany betűkkel hímzett főzászlót, egyéb zászlókat és lófarkas hadijelvényeket, valamint 10 000 sátrat és hihetetlen nagy számú lovat is zsákmányoltak. A keresztények ezeken kívül visszaszerezték a Buquoi regiment zászlóját, és kiszabadították az augusztus 18-án fogságba esett Arco *Obristwachtmeistert* is.

Egy tíz nappal későbbi, augusztus 30-i bécsi hír is helyet kapott a müncheni médiumban. Eszerint augusztus 29-én egy *Leutnant* újabb hírral érkezett a császárvárosba a győzelemről. A futár arról számolt be, hogy a török had után küldött magyarok egészen a Szávaig üldözték a menekülőket. A keresztény táborból Zimonyig több ezer sebesültet és halottat találtak az úton. Így az oszmán had veszteségeit 25 000 főre saccolják. A vert sereg átkelt a folyam túlsó oldalára és a két hidat maga mögött lerombolta. A keresztény regimenteknek összesen 3165 halottjuk és 4145 sebesültjük volt. A győztesek zsákmányoltak 10 000 ökröt, 10 000 sátrat, 5000 lovat, 2000 tevét és öszvért, nagy mennyiségű élelmet és hadianyagot, valamint 154 ágyút.

Az uralkodó augusztus 25-én, szombaton gyorsfutárral üzenetet küldött az őrgrófnak, amelyben nem csak megköszönte saját kezű írásában a győzelmet, hanem kinevezte az utána következő legmagasabb posztra, azaz serege parancsnokhelyettesévé. Emellett a császári udvar minden szövetségését is tájékoztatták a diadalról.

Az augusztus 30-i hírnek egy utóirata is volt. Eszerint a főseregtől megérkezett Franz Sebastian von Thürheim *Genaraladjutáns* Bécsbe, aki magával

26 Saltzburgische Ordinari-Zeitungen auß Wienn Num. LXXIV. Extract-Schreiben...Getruckt den 6. Septembr. Anno 1691.

hozott egyebek mellett tizennégy arannyal szőtt török zászlót, és négy lófarkas hadijelvényt. Ő maga is megerősítette, hogy az ellenség 25 000 embert, a nagyvezírt és a janicsáragát is elveszítette a csatában.²⁷

Thürheim jelentésének további részleteiről az *Extract-Schreiben aus Ungarn, Polen, Madrid, Pariß, Schweden, Mayntz, Hamburg, vnd Cöln mitbringend was weiter Neus in disen Orthen vorbey gangen. Gedruckt 1691. Den 8. Septemberről* értesülhettek a müncheni olvasók. Eszerint a tábornokok elhatározták, hogy az ellenséges sáncot megtámadják. Ám ezt lehetetlen volt bevenni, mivel onnan 25–26 000 emberrel folyamatosan tüzeltek a támadókra, jelentős veszteségeket okozva nekik. A rohamozókat kétszer verték vissza és hamarosan az első hadrendnél Souches tábornok halálosan megsebesült. Ebben a veszélyes helyzetben az őrgróf négy tartalékban álló regiment lovassal az ellenség állandó tüzeben előre rukkolt, és végül benyomult a sáncba. Rohamát a magyar és a rác lovasság derekasan támogatta. Így a beálló sötétségnél az ellenség végül rendezetlenül menekülésre fogta a dolgot. Thürheim jelentése szerint 25 000 török meghalt, akik között ott volt a nagyvezír, a fia, a janicsárag, kajmakám, tizenkét janicsár parancsnok, háromszáz bég és aga, a defterdár, és más előkelő személyek. Szalánkeméntől Zimonyig a Száva mente tele volt a meghaltak tetével. Az átszökők szerint az oszmán hadnak sok volt a sebesültje is. A keresztények zsákmányoltak 154 nagy és kis ágyút, sok zászlót, közöttük a nagyvezíret, és minden pasa főzászlóját, 2000 felmálházott öszvért, 300 tevét, 250 ökröt és sok minden mást is. A császári-királyi és brandenburgi hadak 3165 halottat és 4135 sebesültet veszítettek.²⁸

Ugyanezen a napon, szeptember 8-án Münchenben megjelent Johann Lucas Straub kiadásában az *Ordentliche Wochentliche Post-Zeitungen*, amely egy a szalánkeméni táborból augusztus 24-én küldött jelentést adott közre. A hír három fő témára koncentrált. Egyrészt megtudhatjuk belőle, miért nem került sor augusztus 13-án csatára. Eszerint a francia követ, Thököly (aki a tö-

27 Mercurii Relation oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen von vnderschiedlichen Orthen. Anno 1691. Littera Mm Num. 36. 8. September.

28 Extract-Schreiben aus Ungarn, Polen, Madrid, Pariß, Schweden, Mayntz, Hamburg, vnd Cöln mitbringend was weiter Neus in disen Orthen vorbey gangen. Gedruckt 1691. Den 8. September.

rök lovasságot parancsnokolta), a francia fő hadmérnök (*Ober-Ingenieur*) és a nagyvezír orvosa, aki szintén francia volt, tanácsolta Fazil Musztafának, hogy ne bocsátkozzon a főerőkkel harcba. A nagyvezír pedig e négy tanácsa nélkül semmit sem tett. A csata után az is kiderült, hogy a török oldalon a halottak között mintegy 600 francia hadmérnök, tisz, pattantyús és tüzér is volt, akik török ruhába öltöztek. Állítólag látták, hogy egyikük – miután látta, hogy nincs reménye elmenekülni – egy ágyú elé állt, az ágyút meggyújtotta, és saját magát lőtte le ilyen módon.

Másrészt a jelentés kiemelte, hogy az örgróf nagyon derekasan tartotta magát a csatában, saját kezével két török fejét levágta és egyet pisztollyal lőtt le, és a harc forgatagában két alkalommal is szem elől tévesztette a kísérte. Harmadrészt a zsákmányolt pénzzel kapcsolatban kifejtette a jelentés írója, hogy nem nagy értékű, mivel a törökök rézérmeiket használják.²⁹

Valószínűleg közel egy időben a *Mercurii Relation*ban, illetve az *Ordentliche Wochentliche Post-Zeitungen*ben megjelentekkel a *Saltzburgische Ordinari-Zeitungen auß Wienn* 75. száma közreadta az örgróf csatáról szóló részletes beszámolójának a másolata, amelyet Thürheim vitt Bécsbe: *Copia der an Ihro Kayserl. Mayestät von Ihro Fürstlichen Durchleucht Marggraffen von Baaden abgeloffenen Allerunterthänigsten Relation de Dato Salankement den 24. Augusti 1691*. A jelentés augusztus 13-tól kezdi elmesélni röviden a történeteket, majd részletesen tárgyalja a csata lefolyását. Eszerint az oszmán fősereg egy hegyen táborozott le és elsáncolta magát, így elvágva a keresztény hadakat Péterváradtól. Isten kegyelme azonban augusztus 19-én megmutatkozott. Ekkor a császári-királyi gyalogság nagy részét, összesen 20 zászlóaljat, két lovas regimentet, a Neuburgot és Holsteint, valamint a tüzérség legnagyobb részét jobbra a Duna mellé, szembe a török táborral sorakoztatták fel. A keresztény had zömét az ellenséggel szemben, egyenes vonalban állították fel. Egy ágyú jelére pedig a teljes arcvonal egyszerre 200 vagy kevesebb lépésre az ellenség elé nyomult, és mindkét oldalon megszólalt a tüzérség. Az örgróf terve szerint a balszárnynak hamarabb kellett volna támadnia, mint a jobbnak. Reményei szerint ugyanis a

²⁹ Ordentliche Wochentliche Post-Zeitungen, dises 1691. Jahrs Den 8. September. Num. XXXVI.

török jobbszárnyon a síkon felállított lovasságot megveri, majd jobbra fordulva oldalba támadhatja az elsáncolt janicsárokat és benyomulhat az ellenséges táborba. Így segíthetné a keresztény gyalogság sánc elleni rohamát.

A keresztény balszárny felvonulása és támadása azonban sokkal lassabban haladt, mint azt Türkenlouis előzetesen feltételezte. Ezért már a csata kezdetén felborult a haditerv, hiszen a jobbszárny hamarabb lépett akcióba. A gyalogság rohama el is jutott az ellenséges sáncnak az árkáig, ahol azonban a janicsárok – akik egy mély árokkal megerősített mellvéd mögött álltak – puskatüze ezt feltartóztatta, és sok fő- és altiszt megsebesült. Közöttük volt Souches is. Az ellenség erős ellenállása miatt a gyalogság visszavonult, ekkor négy lovas regiment (Neuburg, Holstein, Saint-Croix és Darmstadt) a két vezérőrnagynak, Holstein és Arenberg hercegeinek vezetése alatt gyorsan és erősen az ellenséges sáncre támadt. Erre Guido von Starhemberg a gyalogság élére állt és személyesen újra támadásra vezette őket. A jobbszárnyon így délután 3 órától késő estig tartott az elszánt küzdelem meg-megújulva. A gyalogság fő tisztjei közül a harc végére az őrgróf tudomása szerint nem maradtak többen életben, mint Starhemberg és az *Obrist*ként szolgáló vaudemonti herceg. Igaz, mindketten megsebesültek.

Eközben az ellenséges lovasság a centrum Serau vezette jobb oldalára támadt nagy erővel, figyelmen kívül hagyva mind az erős ágyú-, mind a puskatüzet, és betört az ott álló keresztény csapatok hadrendjébe, amelyek nagy veszteségeket szenvedtek. A kritikus helyzetben Barfus báró Zandt vezérőrnagy regimentjeit küldte segítségül. Ez idő alatt pedig Serau is rendezte egységei sorait és kitarított mindaddig, amíg Castell és Hofkirchen csapatai a balszárnyon annyira előrenyomultak, hogy egy órával a sötétedés beállta előtt betörték az ellenség sáncaiba és táborba. Így lehetőség nyílt arra, hogy az őrgróf seregének centruma és jobbszárnya is sikerrel járjon. A sáncokban védekező janicsárokat egyre szűkebb területre szorították és levágták. A török lovasság zömének azonban sikerült elmenekülnie. Az ellenség veszteségét így is 10 vagy 12 000 főre becsülte, sőt három Belgrádból kiszökött rác és a fogságba esettek azt vallották, hogy a nagyvezír, a janicsárága, sok pasa és fő tisztségviselő is meghalt. Zsákmányként 154 ágyút, sok zászlót, közöttük a nagyvezírért és az összes pasáét, valamint az egész ellenséges tábor megszerzették tevékkel, lovakkal és öszvérekkel. A győzelemért azonban nagy árat kellett fizetnie a keresztényeknek is,

hiszen közülük 3172 fő maradt holtan a csatatéren és emellett 4129 fő sebesült meg. A veszteségről egyebként a *Saltzburgische Ordinari-Zeitungen auß Wienn* egy igen részletes listát is közölt.³⁰

Összegzés helyett

A felhasznált nyolc médiumban megjelentek alapján három egymással is szorosán összefüggő, fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt a győzelem híre a vaudemonti herceg augusztus 24-i Bécsbe érését követően egy kicsivel több, mint két hét alatt eljutott a legfontosabb németajkú városok olvasóihoz.

Másrészt a herceg beszámolója alapján készült újságcikkek, igaz, némely helyen eltérnek egymástól (mikor indult a csata, a harcoló felek veszteségei, a zsákmány mértéke, a csata egyes részleteinek megörökítése), ám alapvetően egyezést mutatnak. Ezeket a pontatlanságokat az örgróf által augusztus 24-i dátummal papírra vettetés és Thürheim által Bécsbe hozott hivatalos hadijelentés korrigálta, amelyet másolatban Mayr Salzburgban meg is jelentetett, míg a *Mercurii Relation* csak kivonatolva közölte.

Harmadrészt mindezek alapján kétség sem férhet hozzá, hogy a különböző kiadók a leghitelesebb, legpontosabb módon igyekeztek tájékoztatni olvasóikat a magyarországi eseményekről is.

30 *Saltzburgische Ordinari-Zeitungen auß Wienn* Num. LXXV. *Copia der an Ihro Kayserl. Mayestät von Ihro Fürstlichen Durchleucht Marggraffen von Baaden abgeloiffenen Allerunterthänigsten Relation de Dato Salankement den 24. Augusti 1691.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angeli 1877.** Angeli, Moriz Edlen von: Beiträge zur vaterländischen Geschichte. Die kaiserliche Armee unter dem Ober-Commando des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden in den Feldzügen 1689–1692 gegen die Türken. *Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs* 2 (1877) 135–184., 217–292.
- Bagi 2014.** Bagi Zoltán Péter: Donat Johann Heißler von Heitersheim és Zrínyi Ilona cseréjének történetéhez. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk.: Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára és Vinkler Bálint. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen, 2014. 401–416.
- Bánlaky 1941.** Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683-1699*. 17. kötet. Grill Károly Könyvkiadó vállalata, Budapest, 1941.
- Barfus-Falkenberg 1854.** Barfus-Falkenberg, Franz Wilhelm von: *H[ans] A[lb-recht] Graf von Barfus, königl.-preuß- General-Feldmarschall ein Beitrag zur Kriegsgeschichte unter den Kurfürsten Friedrich Wilhelm und Friedrich III. von Brandenburg*. Verlag von Wilhelm Herz, Berlin, 1854.
- Bauer 2011.** Bauer, Oswald: *Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1568–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem*. Akademie Verlag, Berlin, 2011. <https://doi.org/10.1524/9783050051598>
- Cserei 1852.** *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest, 1852.
- G. Etényi 2003.** G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- Franck 1882.** Franck, Jakob: Karolus, Johann. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* (1875–1912). Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Band 15. Duncker und Humblot, Leipzig, 1882. 416.

- Keller–Molino 2015.** Keller, Katrin – Molino, Paola: *Die Fuggerzeitungen im Kontext. Zeitungssammlungen im Alten Reich und Italien.* Böhlau Verlag, Wien, 2015. <https://doi.org/10.7767/9783205201649>
- Kerekes 2006.** Kerekes Dóra: Kémek vagy keresztény menekültek? *Lymbus* 2006. 115–128.
- Kerekes 2010.** Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban.* Múltidéző zsebkönyvtár. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- Röder 1839.** Röder von Diersburg, Philipp: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken.* I. Band. Müller Verlag, Karlsruhe, 1839.
- Röder 1842.** Röder von Diersburg, Philipp: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken.* II. Band. Müller Verlag, Karlsruhe, 1842.
- Staudinger 1904.** Staudinger, Karl: *Geschichte des kurbayerischen Heeres unter Kurfürst Max II. Emanuel. Geschichte des bayerischen Heeres.* II. Band. J. Lindauersche Buchhandlung, München, 1904.
- Sugár 1983.** Sugár István: *Lehanyatlik a török félhold.* Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Szőnyi 1984.** Szőnyi György Endre: Új föld, új ég. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1984.
- Theatrum Europaeum 1702.** *Theatri Europaei Contiunati, Vierzehender Theil, Das Ist: Abermalige Ausführliche Fortsetzung Denk- und Merkwürdigster Geschichten.* Gedruckt bey Johann Görlin, Frankfurt am Main, 1702.
- Varga 1986.** Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában.* Magyar História sorozat. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- R. Várkonyi 1999.** R. Várkonyi Ágnes: A tájékoztatás hatalma. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia 20. Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, Eger, 1999. 9–33.

The bloodiest battle of the century in the contemporary German press

ABSTRACT: ‘... I see them holding whistles in their hands, and one leaning to another, whistling in his ear: if the whistling was sweet, they rejoiced; if it was resonant, they mourned ... But where do they get the whistles? They carry them from all over, he [i.e. the interpreter – Z. B.] said, Do you not see the Vendors? Since, behold many of them have ridden on swift horse from whom many goods have been bought: others have walked on foot, and some have even hobbled on crutches, and from these the wise have preferred to buy, saying, that they are more secure.’ – wrote Johann Amos Comenius in the chapter *The Wayfarer Meets the Newspaper Men* of his book, *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*, published in 1623. In my thesis, I will describe how the various German-language newspapers of the time, from Riga to Strasbourg and the *Theatrum Europaeum*, informed their readers about the bloodiest battle of the century, the Battle of Szalánkemén on 19 August 1691.

KEYWORDS: Louis William, Margrave of Baden-Baden, Türkenlouis, Grand Vizier Fazil Mustafa, Szalánkemén, Count Ádám Batthyány II, Count István Zichy, Field Marshal Hans Albrecht von Barfus

DARVAS MÁTYÁS

A CSALLÓKÖZCSÜTÖRTÖKI SZÁMADÁSKÖNYV KRÓNIKARÉSZLETE

KIVONAT: A Magyar Királyság e régiójában ritkaságnak számító, teljes ép-ségben fentmaradt plébániai számadáskönyv forrásközlése nyomán az abban fellelhető, 1677 és 1777 között keletkezett, igen vegyes, de a kornak és a műfaj-nak általában megfelelő feljegyzések közül két krónikási igénnyel megszövege-zett rész kerül bemutatásra.

Ezt megelőzi a számadáskönyv műfaji jellegzetességeinek ismertetése, majd a fő ismerévek (kivitelezés minősége, külalak, pontosság, tételek száma, mérle-gek gyakorisága és módja) alapján a csallóközcsütörtöki Szent Jakab-plébánia könyve is elhelyezésre kerül a kor egyéb számadáskönyvei között.

A két vizsgált rész (*Cronica* és *Consuetudines*) vázlatos tartalmi ismertetését a helytörténetírói intenció és pretenció jegyeinek számba vétele követi; végül a cikk a karakteres szándék mellett a kivitelezés konkrét módjának (kéziratos primer forrás helyenként utólagos, többnyire ironikus bejegyzésekkel) mikro-történeti értékét tekinti át.

KULCSSZAVAK: számadáskönyv, plébániai számadáskönyv, primer forrás, helytörténetírás, Csallóközcsütörtök

A Csallóközcsütörtöki római katolikus plébánia ritka ép állapotban ránk maradt számadáskönyve¹ fontos helytörténeti forrás: 165 oldalán éppen száz évet átfogva, 1677-től 1777-ig találhatunk különféle célú és műfajú bejegyzéseket, összesen hetvenegyet; terjedelmük fél és negyvenöt oldal között változik.

A számadáskönyvet a kornak megfelelő „humanista kurzívval” írták, legnagyobb részben hanyag, néha nagyon hanyag írással. Ez alól csak a két, itt külön tárgyalandó részlet első pár oldala kivétel, majd a munka előrehaladtával ezek írásképe is rendezetlenebbé válik. A számos *manus*-nak megfelelően sokféle kézírással találkozhatunk, melyek tükrözik a kor lassú, fokozatos írásképváltozását, illetve az író kéz gyakorlottságát is – a rutinos folyóírástól egészen a neve aláírása helyett csak „keresztvonyást” tevő tanúzóig. A bejegyzések nyelvezete már egyenletesebb: minden szöveg² latinul jól vagy kifejezetten jól tudó, gyakorlott fogalmazó munkája.

A bejegyzések majd' kétharmada korabeli püspöki, illetve ordináriusi, valamint hatósági (többnyire helytartótanácsi) rendeletek szó szerint bemásolt szövege, melyeknek helytörténeti jelentősége csekély. A fennmaradó 26 bejegyzés túlnyomó része gazdasági jellegű: elsősorban ténylegesen számadáskönyv, eszközjegyzék, néhány végrendelet, melyek kedvezményezettje a Szent Jakab-templom. Ezek már sok Csallóközcsütörtök története, gazdasága szempontjából kifejezetten értékes adatot hoznak, különösen a plébánosok saját megjegyzései.

Ahhoz azonban, hogy méltán kapjon helyet a „Barokk történetírás Magyarországról, Magyarországon” tanulmánykötet témái közt, több kell legyen, mint egy (mégoly tarka) kordokumentum vagy helytörténeti forrás – és hogy több is, az a „*Cronica*” cím alatt olvasható feljegyzéseknek köszönhető. Mielőtt azonban szemügyre vennénk ezt és a hozzá igen hasonló jellegű, *Consuetudines* című részt, röviden elhelyezzük saját műfaji környezetében magát a számadáskönyvet.

1 LCCS 2020.

2 Nyilván nem tekintve a könyvbe szó szerint bemásolt rendeleteket.

Számadáskönyvek a XVII–XVIII. században

A számadáskönyvek alaki és formai jellegzetességeit minden korban elsősorban a praktikum és a konkrét körülmények határozták meg; az oldalankénti összesítés (átvitel: *latus*, mely a következő oldal tetején áthozatként: *latus translatum* jelenkezik), a szabályos időközönkénti összegzés, illetve nagyobb időközönkénti revízió a műfaj általános jegyei közé tartoznak.

Korszakunkban mind kivitelük (külalak, igényesség, pontosság), mind volumenük és egyéb műfaji paramétereik szempontjából az ekkor már viszonylagos bőségben fennmaradt³ szerzetesrendi számadáskönyvek jelentik a csúcst: a nagyobb rendházak gyakran külön kiadási és bevételi könyvet vezettek, a kiadási oldalon havi sok száz tétellel, havi perjeli ellenjegyzéssel és átlagosan másfél évente generálisi vizitációval.

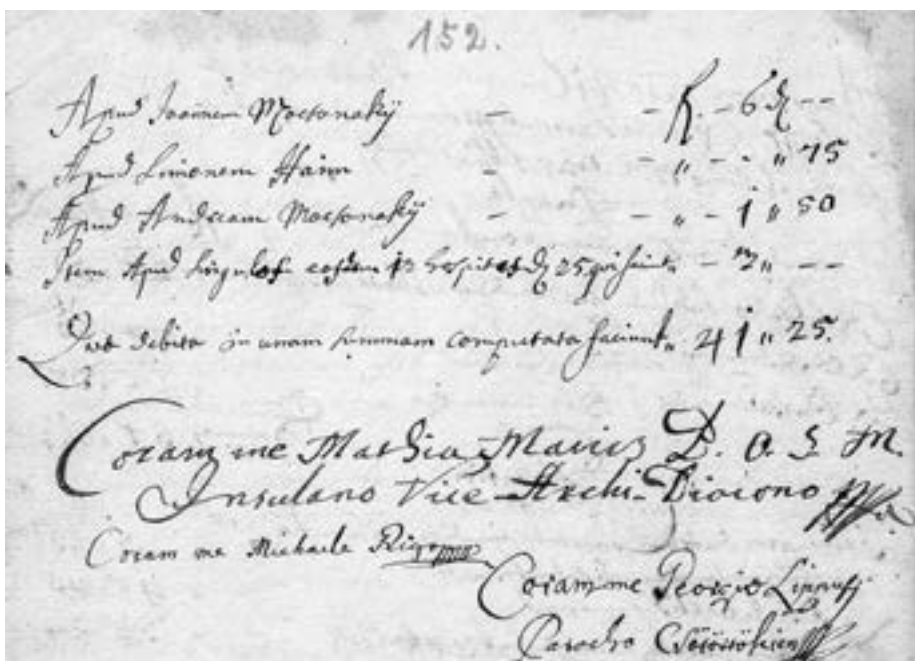
1. kép: Részlet a majki kamalduli rendház kiadási könyvéből

3 Csak pár évszázaddal (XV–XVI.) korábbra tekintve is annyira megcsappan a szerzetesi számadáskönyvek iratmennyisége, hogy konkrét kérdésekben sem egyszerű reprezentatív anyagot találni; vö.: F. Romhányi 2014 – a koldulórendek gazdálkodásának átfogó vizsgálata esetében pedig minden egyéb szóba jöhető forrástípus bevonása is szükséges az elemzéshez, vö. F. Romhányi 2013, 74–75.

Anno 1777	
Rationes Celestis Chorographici, date	
Tunc tenore sequenti	
Perceptio.	
Pro prior. remanens in Cassa	78. 3
Pro 10. Capit ex Capite 100.	
Invenit a Dno Galaj	5. -
Dni A. M. Ruy Baradja p. 77. Invenit	3. 8
Baradja p. 77. Invenit	21. 8
M. Michael Popan p. 77. Invenit	3. -
Baradja p. 77. Invenit	1. -
Baradja p. 77. Invenit	1. 3
Summa Perceptionis	114. 3
ita prout e gbt domibus p. 77. Invenit	15. -
Ad hoc	129. 3
Pogatto.	
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	10. -
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	5. -
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	1. 5
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	2. -
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	21. 5
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	507. 7
Pro 10. Capit lib. 10. a 1. -	12. 7

2. kép: Az 1777. év számadásai

A csallóközcsütörtöki plébániai számadáskönyv mind külalak, mind formátum tekintetében a skála másik végét képviseli: az íráskép finoman szólva is hanyag, a szummázás csupán évenkénti, néha két kézen megszámlolható tételekkel; a hitelesítés és az ellenőrzés is helyi jellegű, a plébános mellett az egyházi, az esperes és a mezővárosi bíró jelenlétében. Ezt többnyire egy kedélyes vacsorának képzelhetjük el, és nem alaptalanul: a trakta kiadásai időnként meg-megjelennek a költségvetési tételek között.

3. kép: Esperesi és plébánosi ellenjegyzés a csallóközcsütörtöki számadáskönyvben

A Cronica és a Consuetudines számadáskönyvön belül elfoglalt helye

A számadáskönyv vezetésén és külalakján is nyomot hagytak az idők viszontagságai: az időszak kezdetén még végvidéknek számított a környék, később a rekatolizáció, az egyházkormányzati nehézségek és az elnéptelenedés is nehezítette, vagy egyenesen ellehetetlenítette a rendszeres bejegyzéseket, melyek három nagyobb „hullámban”, az 1670–80-as, az 1720-as, illetve az 1750-es években születtek. A nagyobb hiátusokat esetenként a lejegyzők is észrevételezték, például így: *Megjegyzés: a fentebbi (vagyis 1738-as) év óta sok minden történt mind e plébánia körül, mind pedig az országban; azt, hogy ezek feljegyezve nem lettek, úgy tűnik, hogy a plébánosok igen gyakori váltakozásának kell tulajdonítani.*⁴

4. kép: Önkéntes felajánlások a templom felújítására, 1678.

4 97. oldal (a számadáskönyv felső margóján végigvezetett késői, grafitceruzás oldalszámozás szerint).

Első pillantásra „tücsök és bogár” is bejegyzésre került: az egyházmegyei körleveleken, országos hatályú királyi rendeleteken kívül a szoros értelemben vett számadások mellett eszközjegyzékek, kedvezményezettként az egyházat megjelölő végrendeletek szövege, birtokpereket érintő és egyéb, anyagi vetülettel vagy következménnyel bíró dokumentumok is.

E sok tucat bejegyzés között két önálló és hosszabb, összefüggő egység emelkedik ki tartalmilag és formailag is – a *Cronica* és a *Consuetudines*:

KRÓNIKA avagy rövid történeti feljegyzés mindazokról a dolgokról, melyek e plébánián és e környéken az egyes években megtörténtek.⁵

Illetve:

Sajátos SZOKÁSOK e plébánián az év bizonyos időszakaiban.⁶

Mint általában, úgy most is a tartalom és műforma alapján kerülhetünk közelebb ahhoz, hogy e bejegyzések műfaját meghatározhassuk. A ránézésre is szebb külalak, gondosabb szerkesztés mellett határozottan igényesebb, sőt, ünnepélyes stílussal találkozunk a „krónikában”:

*Az 1745. esztendőben Krisztus helytartója XIV. Benedek volt, a Magyar Királyság jogarát a fenséges Mária Terézia királynő tartotta, az ország prímása és e nagy egyházmegye gondviselője Eszterházy Imre, az ő általános helynöke Trivaisz Mihály germanopoliszi püspök, és én, a méltatlan Lippusy György viseltem a lelkek gondját e Csütörtök mezővárosban, szeptember 16-ik napjától kezdődően.*⁷

Az események tudatos, „megörökítési célú” feljegyzése a rendházi Historia Domusok bejegyzéseivel rokon, ám nem napi vagy egyéb, rögzített rendszerességgel vezetett, hanem kifejezetten az érdekességekre, nevezetesebb eseményekre fókuszál; olyannyira, hogy néha már bulvárízű, akár a jó ízlés határát is súrolva, mint például egy öngyilkossági hírnél olvashatjuk:

*Fülembe jutott a dolog, hogy egy fűzfa gyümölcsöt hozott – de halálosat, úgymint saját ültetőjét, egy itteni nemesembert, kinek nevét kíméletből elhallgatjuk...*⁸

5 91. oldal.

6 35. oldal.

7 97. oldal.

8 97. oldal.

A hírek iránti érzékenység kifejezetten zsurnaliszta jellegű, és pedig három évtizeddel a *Mercurius Veridicus*⁹ előtt – ám a híradás, tájékoztatás (és főleg a propaganda) minden szándéka nélkül; az olvasóközönség körvonalazatlan, talán „az utókor”.

A lejegyzett események szinte mind helyiek vagy környékbeliek; ha tehát a *Cronica* elhelyezhető a történetíráson belül, akkor helytörténeti műként sorolható be.

Márpedig a szerzőt, szerzőket történetírói intenció (sőt, a stílust és a nagyívű kezdést nézve nem minden póztól mentes pretenció) vezette, még ha csak helytörténeti volumenű és érdeklődésű is; az optikának ez a definiáltan szűk volta, a naplószerű mesterkéletlenség pedig határozottan jót tesz a lejegyzett események forrásértékének, érdekes, esetleg fontos művelődéstörténeti, életmódtörténeti, éghajlattani, sőt, helyenként démonológiai adatokkal gazdagítva érdeklődőket és kutatókat egyaránt.

A *Cronica* tartalma

Röviden és felsorolásszerűen áttekintését adjuk, mi tűnt megörökítendőnek a *Cronica* lejegyzői számára. A bejegyzések négy tárgykörbe csoportosíthatóak:

1. természeti csapások, jelenségek (12 tétel); ilyenek voltak: szélvihar, földrengés, áradás, dögvész, egerinvázió; sáskák, varangyok, farkasok; 1749 egyébként enyhe telén sokan fagytak halálra, köztük négy gyerek június (!) 26-án; a bőséges 1688-as termés; égi jelenések Horvátországban és Moszkvában.
2. helyben történtek (15 tétel): kísértethistóriák: egy démontól megszállott nő esete; a titokzatos, láthatatlan temetői kutya; ijesztő árnyak a plébánián; li-dércfények és „tüzes ember” (a kor nevezetes *homo ignitusa*¹⁰) járása;
3. botrányok, szenzációk: halálesetek az ünnepi vásáron; súlyos és halálos bal-esetek (gabonaveremben és szekérgázolás); botrány az éjféli misén (úrfelmutatáskor puskákat sütöttek el); botrány a vásáron (egy pap átkozódott a

9 Elektronikus hozzáférés: <https://epa.oszk.hu/00900/00904/mv.html>

10 Lásd: Paládi-Kovács–Hoppál–Dömötör 1990, 551.

helyi lányokra); 1723: botrány a vásáron: az egyházi zsellér fiának csúzlizása miatt a feldühödött és részeg népek kis híján meglincselik a családot; ennek kapcsán a plébános magyar nyelvű levele a bíróhoz; egy öngyilkosság.

4. plébániai ügyek: egy ciszterci atya temetése közben konfliktus a plébánosi jog érvényesítésével; egy régi hagyatéki per lezárulta; egy evangélikus hívő katolizálása stb.
5. országos hírek (9 bejegyzés): 1750: XIV. Benedek jubileumát ünneplik Rómában; országgyűlés Pozsonyban; főpapi primícia és temetés; Lotharingiai Ferenc császárrá választása; Ferenc császár Selmecebányán és Rákos mezején; Csáky Miklós lesz a primás; 1759: jubileumi év.

Jellemző szemelvények

A bejegyzések szinte műfajtól függetlenül éles fényt vetnek a plébánia korabeli életére, problémáira: fel-felvillannak képek a töröktől sanyargatott környék szenvedéseiről, az érsekség Nagyszombatról Esztergomba való visszaköltözéséről, a mezőváros népének és notabilitásainak életéről és viszonyairól. S mindezt áthatja egy gyalogjáró, sokszor maró realizmus és ironia mindenhol, ahol csak a feljegyzést készítő (többnyire az aktuális plébános) „kiszól” a sorok közül, sőt, helyenként a műfaj kereteit átlépve, személyes gondolatait, elmélkedéseit veti papírra a korszakon végigvonuló problémákkal kapcsolatban – ami elsősorban a pénztelenséget jelenti. E helyen erre hoznék néhány példát, mivel a személyesség, a korrajz és az elevenség szempontjából is ezek a részek a legplasztikusabbak.

Az egyik ilyen (évszám nélküli) bejegyzésben ezt olvashatjuk a hívektől való adománygyűjtésről:

„Ezekben a dolgokban mindig szem előtt kell tartani a szegényebbek és elesettebbek szempontjait, hogy tőlük a plébános még annál is kevesebbet fogadjon el, mint amit maguktól felajánlanak, vagy még inkább az egészet is elengedje a szegényebbeknek, sőt, lehetőség szerint még segítse is őket sajátjából – emlékezve arra, hogy a plébános az örök jutalomért inkább Krisztust szolgálja (akinek lelkei mint báránykák lettek rábízva), mintsem saját múlandó hasznát keresse a híveken.

Ezeket a csekély stóladíjakat tehát inkább mint önkéntes felajánlásokat fogadja csak el, minthogy bármi sürgetéssel csikarja ki akár a gazdagabbtól a bárányt, akár a szegénytől a gerlét¹¹. Innentől szinte észrevétlenül ironizálásba csap át a feljegyzés: „Ha pedig utóbb a hívek az önkéntes felajánlások módján kért stóladíjak befizetését elmulasztanák, semmit se törődjön ezzel a plébános úr, sőt, a többi dologban is ilyen módon járjon el. Ha pedig így rövidesen teljes magánvagyonát felélte magára, háznépére és a folytonosan betérő vendégekre, utána járjon házról házra koldulni a mindennapi kenyeret, vagy éljen a levegőből, amelyet itt könnyűszerrel, bármikor bőségesen, sőt, a csömörig talál.”¹²

Vagyis: aki itt szegény, az bizony nem csak a jobbágy, hanem a plébános is, csak őt még az illem, a mértéktartás és a jótékonyág is köti...¹³ A keserűség azonban csak ezt a pár sort uralja el, a szarkazmus után realistán zárul a gondolatsor:

„Amennyire azért ez lehetséges, magam is azt vallom, hogy mindig tekintettel kell lenni a szegényekre, sőt, kötelességünk is; ám úgy, hogy ezáltal a többiek, akik szegénynek csak mondják magukat, ebből ne csináljanak gyakorlatot, szokást, végül pedig törvényt is, ami miatt a plébános még ettől a nyomorúságos stóladíjtól is elesne. És amennyire buzogni kell a nagylelkűségtől, annyira mértéktartónak és diszkrétnek is kell lenni, mert a boldogok mindig megtalálják a középutat!” Végül az oldal alján más kéz kegyes feljegyzése: „Ne legyen veszekedés közöttünk, hiszen testvérek vagyunk.”¹⁴

11 Utalás a mózesi Törvény által megszabott templomi áldozatokra (Lev 14,22).

12 26. oldal.

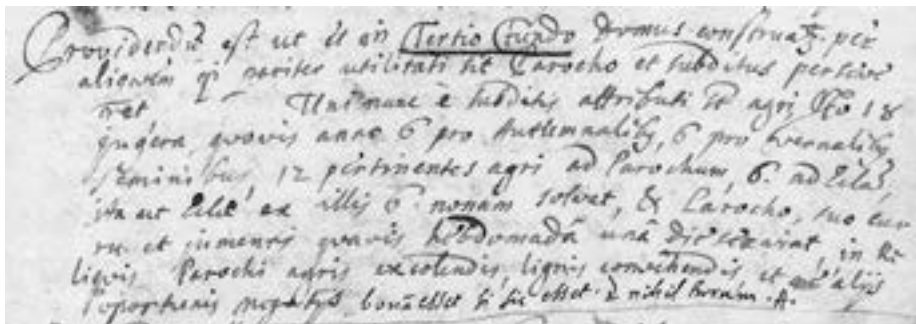
13 E kvázi-sorsközösségnek talán az általános szegénység volt az oka; kontrasztként említhető a korból a Sopron vármegyei Felsőpulya összeírásának megjegyzése annak kapcsán, hogy milyen mérővel volt szokás szedni a dézsmát: „1767-ben, amikor a hely plébánosa, Prikosovics Miklós eltávozott az élők sorából, a középpulyaiak az általa hátrahagyott javak közé (mintha az ő halálával az elsőként elfoglalóké lennének azok) csapatostul betörve, egyebek közt elrabolták a plébánia mérőjét is, amelyikről az előbb szó volt, és nyilvánosan, az utcán, a plébániaépület kapuja előtt ugrálva rajta, apró darabokra törték.” Forrás: Kismarton, Diözesanarchiv: *Manuductio dominorum Parochorum Középpulyensium in notitiam Ecclesiae Közép- & Felsőpulyensis. Conscripta a domino Josepho Horváth parocho Középpulyensi. Pro usu dominorum in Parochia Successorum: descripta vero a domino Antonio Bácsmegyey, anno 1797.* (Kéziratban, a szerző fordítása.)

14 26. oldal.

Az ilyen más kezek utólagos, sor feletti vagy marginális feljegyzései a leveleiből kordokumentumok. „A plébános jövedelmei az egyház jobbágyaitól” című, 1767-es feljegyzés például a vizitációk tárgyilagos stílusában írja le a szolgáltatásokat:

„A jobbágyok egyikének van jelenleg föld kiutalva, szám szerint 18 holdnyi, ebből évente 6 hold őszi, 6 pedig tavaszi búza részére; 12 holdnyi tartozik a plébánoshoz, 6 a templomhoz, oly módon, hogy a templom felé erről a 6-ról fizeti a kilencedet, és a plébánosnak minden héten egy nap szolgáltat szekeret és fogatot, a többi napon pedig a plébános földjeit műveli, fát hord be és más alkalmas tevékenységekkel szolgál.”¹⁵

Ezek alapján azt gondolhatnánk, hogy valósággal rabszolgasorsa volt az egyházi telkeken élő jobbágyoknak; ám itt segítségünkre siet a számadáskönyv primer forrás volta, és egy rögtön utána következő, más kéztől származó bejegyzés világít rá a realitásokra: „Jó lenne, ha így lenne; ám ezekből semmi sincs meg.”¹⁶

5. kép: Részlet a Cronicából; a legelső sorban későbbi kéz megjegyzése

A helyiek nyakassága is gondot okozott a mindenkori plébánosnak: miután „örök emlékezetül” feljegyzi, hogy áttérnek a szolgáltatások pénzbeli megváltására, mivel ez sok felesleges vesződéstől kíméli meg az egyházgondnokot, még azon az oldalon ott áll, hogy a mezőváros lakói „szemtelenül visszautasították” ezt a módozatot – így maradt a régi állapot, „amíg jobb gazdálkodás reménye

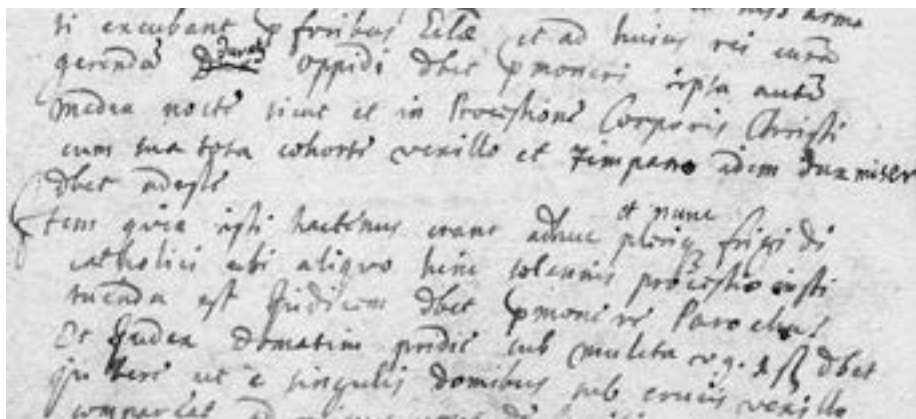
15 27. oldal.

16 27. oldal.

nem ragyog majd fel”; kisebb templomfelújítási munkálatok miatt is szabályosan könyörögnie kellett, hogy a mezővárosi jobbágyoknak (nyomott áron) árendába adhassa az egyházi földeket – amelyeket küszködve szerzett csak vissza tőlük, nehogy elbirtokolják.

A helyi szertartások, ünnepek leírása mellől sem hiányoznak a hol humoros, hol epés megjegyzések:

„Meg kell azonban jegyezni, hogy amíg a Tiszteletreméltó Oltáriszentség a sírban van, sem éjjel, sem nappal nem szabad őrizet nélkül hagyni: másokon kívül az egyik sekrestyés mindig legyen ott, éjszaka pedig akár több tizedes¹⁷ telepedjen le fegyveres embereivel a templomkapu előtt. E dologra a mezőváros esküdtjének kell hogy gondja legyen, figyelmeztetve arra, hogy éjjélkor is (amint van ez az úrnapi körmenet alatt is) egész egységével ott kell hogy legyen `szegény' zászlóval és dobbal.”¹⁸ – ahol a „szegény” szó bizony ki tudja, kinek későbbi gúnyos beszúrása (6. kép).

6. kép: Részlet a Cronicából, utólagos bejegyzésekkel

A környék rekatolizálása után is hagyott még kívánnivalót a nép áhítata; ezt a hivatalos krónikások sem rejtették véka alá, ám a dőlt betűs szavak írója így sem állta meg kiegészítés nélkül (6. kép):

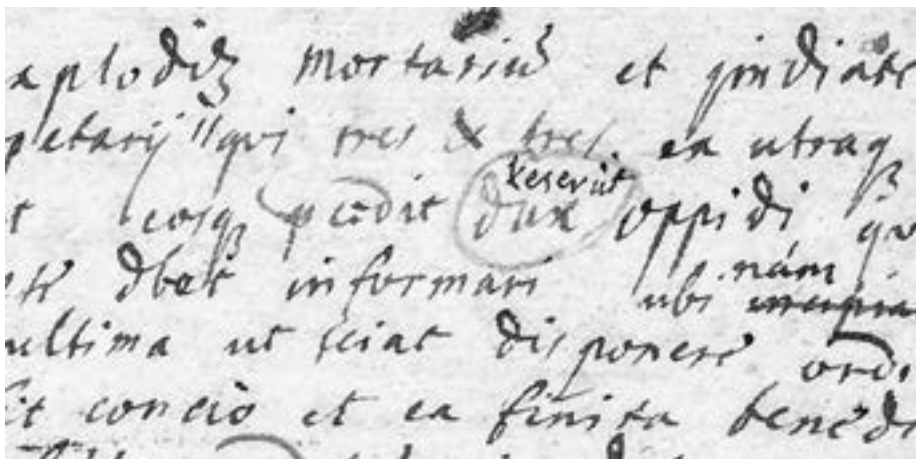
17 Vagy „felügyelő”, „tíznagy” (*decurio*).

18 38. oldal.

„Továbbá, mivel ezek korábban még langyos katolikusok voltak `és most is azok!`, amikor ünnepi körmenetet kell szervezni, a plébánosnak előre figyelmeztetnie kell a bírót, hogy előző nap házanként járva bírság terhe alatt meg kell parancsolnia, hogy minden házból legalább egy valaki jelenjen meg a háznéből a körmeneten, hacsak nem nagyon hosszú az út ide – nehogy úgy legyen, mint például Tálon¹⁹ vagy máshol, ahol csak kedvük szerint és maguktól, és kevesebb áhítattal szoktak részt venni ezeken.”²⁰

Hogy a helyi tisztségviselők régen sem voltak mindig népszerűek, bizonyítja az úrnapi körmenet leírása (a kéziratrészlet a 7. képen):

„Az állomásokhoz érve leteszik az Oltáriszentséget, rögtön ezután tömjéneznek, majd felolvassák az evangéliumot, ezután pedig válaszos verset mond elő két fű; azután imádságot²¹ és fohászt mondanak. Ezután ismét füstölés és áldás; az áldás alatt elsütik a mozsárágyút, és az oldalt álló hat muskétás rögtön elsüti pus-káját; ők hárman-hárman mindkét oldalról körülállják a baldachint, utánuk jön a mezővárosi tisztartó `keservit`, aki irányítja a körmenetet, és akivel tudatni kell, hogy van az első és hol az utolsó állomás, hogy el tudja rendezni a sorrendet.”²²

7. kép: Részlet a Cronicából, utólagos rájegyzéssel

19 Máriatál, ma Marianka/Máriavölgy.

20 38. oldal.

21 versiculus

22 39. oldal.

S végül a körmenet rendjének leírása sem marad realista kiegészítés nélkül (az eredetileg is magyar szöveg betű szerinti átírása): *A processióban egyház biro palczaval jarion eleb utolb minden fele szorgalmatossan kenyszeritvén sueg le vetelre²³ és terdhaitasra vagy terdeplesre ahol valaki allana az szentseg előtt avagy processzióban elo jaro fegyveres legenyek meg őket²⁴ le nem vennék amint neha chelekedtek.*

‘Azt²⁵ most nem cselekszik, de ezen ceremoniacskakot el nem követhettük, mivel mindenek, csak vannak a mint vannak, hanem a processio, kinek alat valo ol-tárokhoz az uczakon most is continuatitak, mert a cehbelielis ugy el fogytak, hogy kiben egy személy vagyon, kiben eppen senki nincsen. töb afféle azonkippen.’²⁶

Az ilyen és hasonló megjegyzések a „hivatalos” bejegyzésekkel együtt tehát árnyalt képet adnak a száraz tényadatok mellett a korabeli hitéletről, népesedési helyzetről, közhangulatról és sok egyéb körülményről is; ez tette indokolttá a csallóközcsütörtöki Szent Jakab-plébániatemplom számadáskönyvének közreadását, érdekessé a feljegyzéseket az olvasóknak és – reményeim szerint – hasznossá a kutatóknak.

23 süveglévéltre

24 Ti. a süvegüket.

25 Innentől megint a későbbi kéz!

26 40. oldal.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- F. Romhányi 2014.** F. Romhányi Beatrix: Késő középkori számadáskönyvek, a koldulórendi kolostorok gazdálkodásának tükrői. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I-II.* ELTE BTK, Budapest–Debrecen, 2014. 837–854.
- F. Romhányi 2013.** F. Romhányi Beatrix: *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2013.
- LCCS 2020.** *Liber Cronicae Csothortokiensis LCCS. S. Jacob anno 1677.* 2020, Stvrtok na Ostrove. ISBN 978-80-973664-0-7; ford. Darvas Mátyás.
- Paládi-Kovács–Hoppál–Dömötör 1990.** Paládi-Kovács Attila – Hoppál Mihály – Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben.* VII. kötet. *Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Chronicle extract of the account book of Csallóközcsütörtök

ABSTRACT: Based on the source publication of the parish account book (written between 1677 and 1777), which is a rarity in this region of the Kingdom of Hungary and which was preserved in its entirety, two records, generally appropriate to the period and genre are presented. These two very diverse parts were written with a chronological claim.

The presentation is preceded by a description of the genre of account book. Based on the main features (quality of workmanship, appearance, accuracy, number of items, frequency and method of balances), the account book of the parish of St James in Csallóközcsütörtök is classified among the other account books of the period.

The outline of the contents of the two parts under study (*Cronica* and *Consuetudines*) is followed by an account of the local historian's intentions and pretensions; finally, the article reviews the micro-historical value of the specific method of execution (manuscript primary source with occasional posthumous, mostly ironic entries), in addition to the character intention.

KEYWORDS: account book, parish account book, primary source, local historiography, Csallóközcsütörtök

FEHÉR BENCE

XVIII. SZÁZADI TUDOMÁNYOS ÉRVELÉSEK A ROVÁSÍRÁSRÓL

KIVONAT: A rovásírás kézirásos *testimonium*ainak és a tudományos művekben való megjelenítéseinek virágkora a XVII. század. A század végétől ezek két új elemmel bővültek: a rovásírást régi magyar (nem kizárólag székely) írásnak tekintik, és Székelyföldön kívül is kutatják, illetve tudnak róla, hogy léteznek eredeti feliratos emlékek is.

Az írás általános magyar voltát ugyan Komáromi Csipkés György fogalmazza meg, de a Székelyföldön kívüli használat kérdését először Otrokocsi Fóris Ferenc veti fel 1693-ban. Otrokocsi nyelvészként közelít a témához, de bizonyos fokig szkeptikus az egész írással szemben, ez pedig azért fontos, mert kizárja, hogy elfogultan túlzó állításokat tegyen. Bél Mátyás az első rovásírás-monográfia (1718) szerzője; ő elkülönít *szimbolikus* és *alfabetikus* írást, ami gyakorlatban azt jelenti, hogy ismeri a számrovás és a rovásírás különbségét. A „szimbolikus” írások közt ismertet közel-kortárs felvidéki példákat, a leírása azonban kifejezetten alfabetikus írást enged sejtetni. Bél az első, aki részletes kutatási programot tervez a rovásírás múltjának feltárására, azonban ez levéltári és könyvtári anyagra koncentrál, az epigráfiával nem foglalkozik. Az első tényleges feliratleírások a következő három évtizedből vannak adatolva (Kunits Ferenc, Szilágyi Sámuel, Desericzky József Ince), de a kutatók felkészültsége meg sem közelíti Bél Mátyásét, ezért az adatok hiányosak, kontamináltak, nehezen magyarázhatók, így az utolsó században, amikor még könnyen lehetett volna hiteles rovásírásos feliratokat gyűjteni, ezt a lehetőséget elszalasztottuk.

KULCSSZAVAK: rovásírás, felirat, rovásbot, Csíkszentmihály, Csíkszentmihály, alfabetikus írás

A rovásírás másodlagos ismeretének nagy korszaka a XVII. század, ez az időszak Telegdi *Rudimentáját*¹ követi időben és nagyrészt mintaként is; e korból származik a legtöbb kézírásos *testimonium*, amelyek már bizonyos fokú „tudományos” érdeklődést igazolnak. A legtöbb ilyen *testimonium* „csupán” rovásábécé, s háttértudásként a hagyományos megnevezést, eredettudatot adják meg: hun-szkíta, illetve hun-székely írásnak nevezik, a székelyekkel kötik össze. Ez egyenes folytatása a reneszánsz hagyománynak.² Pedig ebben a században még keletkeznek új rovásírásos feliratos emlékek is.³ Bármennyire is a reneszánsz történeti hagyományt folytatják a kor szerzői, ekkor már megjelenik a nyelvtudomány szerepe is az érvelésben Komáromi Csipkés Györgynél (Georgius Csipkés Comarinus).⁴ Komáromi újdonságszámba menő véleménye, hogy ez a *magyar nyelv* ősi írása,⁵ tehát látenszen össz-kárpátmedenceinek tétélezi. Emellett említ egy bizonyos „nálunk” (a debreceni kollégiumi könyvtárban) levő könyvet,⁶ amelyről azóta sem tudunk többet, csak találgatások vannak – a legegyszerűbbnek azt tekinthetjük, hogy a *Rudimenta* egy példányáról van szó,⁷ de nincs eszközünk ennek bizonyítására.

- 1 Joannes Thelegdi, *Rudimenta priscae Hunnorum linguae*. Lugduni Batavorum, 1598. A néhány oldalas kézirat (nem bizonyítható, hogy nyomtatásban valaha is megjelent) a következő században közismert lett, a legtöbb rovásírásos *testimonium* ennek ábécéjére és grafo-taktikai szabályaira támaszkodik.
- 2 Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. In civitate Brunensi, 1488, c 7v: *sciticis [l]itte[r]is*. A. de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades* I 7,115: *Litteras Scythicas habent*. Székely István, *Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairol*. Striycouiai Lazar, Cracco, 1559, 142v: *Hunnia-beli modra Szekel' bötuucl*. Nicolaus Olahus, *Athila* 18,6 [a székelyek írását hun leszármazásukhoz illesztve]. E kor *testimonium*ait értékelve idézi Komlóssy 2006, 530–531. Egyedül a Nikolsburgi ABC szerzője használja a *litterae Siculorum* kifejezést, nem utalva hun vagy szkíta voltára.
- 3 Az énlaki felirat 1668-ból, a homoródkarácsonyfalvi második felirat 1625-ből. Nemrég nyert bizonyítást, hogy a székelyudvarhelyi téglafelirata is ebből a századból származik (Tubay et al. 2020).
- 4 Komáromi 1655, 20–21.; részletes értékelését ld. Tóth 2021.
- 5 *Literae, dictiones Hungaricas constituentes, vel 1. qua more antiquo et proprie Hungarice scriptae, vel 2. qua literis romanis expressae considerandae sunt*. (Komáromi 1655, 21.) A székely, ill. hun írás kifejezést nem használja; a szkíta név előkerül (Komáromi 1655, 24), de az semmilyen értelemben nem szűkíti a „magyar” jelentéstartalmát.
- 6 Ld. Komáromi 1655, 20., később Bél 1718, 50–52. (aki akkor már megsemmisültnek tekintti).
- 7 Sebestyén 1909, 234., Sebestyén 1915, 6–7.

A XVII. század végétől, amikor egyre erősödik az igény enciklopédikus tudomány megteremtésére (miközben a kéziratos íráshagyomány, ha gyérülve is, de folytatódik, és Erdélyben van egy bizonyos rováshasználói kapcsolati háló⁸), láthatóan igyekeznek kiterjeszteni a rováskutatást térbelileg és tartalmilag is: *a*) kifejezetten Székelyföldön kívül, régi *magyar* írásként szemlélve, *b*) megkezdve az eredeti⁹ feliratos emlékek tudomásulvételét.

Mindkét irány gyűjtő-, feltáró munkát igényel, így aztán mindkettő történettudományi kontextusban kerül elő. (Rendszeres gyűjtés nincs, inkább egy-egy történetíró személyes észrevételei: éppen ezért meglepő, hogy az irányzat legnagyobbja, Bél Mátyás milyen átgondolt rendszerezett gyűjtőprogramra tesz javaslatot; örök kár, hogy ebből *semmi* nem valósul meg.).

Rováskutatás Székelyföldön kívül

Bár, mint említettük, Komáromnál már „magyar” ősról van szó, az nála is evidens állítás, hogy a székelyeknél (*Siculi*) maradt fenn. (A rejtélyes debreceni könyv készítési helye ismeretlen, ezért az pro és kontra sem bizonyító erejű, kerülhetett akár Erdélyből is Debrecenbe.) Ezt a dogmaszámba menő véleményt

⁸ Zsupos 2019.

⁹ Ez természetesen csak hozzátétőleges megfogalmazás, hiszen az „eredetiség” definícióra szorul. Sebestyén Gyula a modern kutatás megalapozásakor még egyértelműen elkülöníthető „hiteles” emlékekről beszélt (Sebestyén 1915), de már ő is beleértett ebbe olyan kéziratos emlékeket, amelyek a tudós hagyományból indulnak. Technikailag azt gondolnók, a feliratos emlékek „hitelesek”, illetve nem tudós, hanem tradicionális ismereten alapulnak: de éppen ez az, amit számos emléknél nem lehet eldönteni. Nyilván „eredeti” a XV. század elején Székelyföldön készült építési felirat vagy *graffito*, de „eredeti”-e a káposztásmegyeri edényfelirat (Fehér 2020), amely feltehetőleg az udvari rováskultusz alsóbb szintre leért hatása? És a nikolsburgi ábécé, amely biztosan az udvari hagyományból szerzett műveltségi elem egy nem is magyar szerzőnél? És ha az nem: be tudjuk-e sorolni azokat a reneszánsz kori vagy későbbi feliratokat, amelyeket bizonyosan művelt ember alkotott (pl. Sepsikilyén, de Énlaka is) – tradicionális vagy műveltségi tudás-e az ő írásmódjuk? A *Rudimenta* után készült mindegyik feliratnál felvetődik a kérdés, nem másodlagos írástudásról van-e szó éppen a *Rudimenta* alapján, de ezek Sebestyénél „hitelesek”, kivéve a fogarasi feliratot (Sebestyén 1909, 264–266.), amelyet név szerint Bod Péter alkotott, s ezért – de csak ezért – utánzásnak van minősítve.

először Otrókoci Fóris Ferenc utasítja el *Origines Hungaricae* c. művében.¹⁰ Ennek jelentős része nyelvészeti érvelésen alapul, a rovásírást csak egy-két oldalon említi; a könyv egészében követi a hun-szkíta dogmát és a héber-magyar kapcsolat XVII. századi dogmáját is. Ezt a kezdetben hírneves református lelkész, később katolikus hitvitázó Otrókoci kiváló héber tudása könnyűvé teszi; más kérdés, hogy Komárominál jóval dogmatikusabban teszi, ráadásul – szintén tőle eltérően – szívesen etimologizál, rettenetes látszólagos héber-magyar etimológiákkal.¹¹ Az írás kérdéséhez azonban csak a józan ész alapján közelít – már csak azért is, mert az addig keletkezett rovásírásos alapszakirodalmat nem ismeri! Nem is idéz hát senkit, csak antik szerzőket.

Mindamellet Otrókoci nézetei *feltételesek*, ugyanis ő a(z általunk ismert „székely”) rovásírást némi székszissel szemléli. Alapfeltevése szerint a hunoknak volt egy ősi írásuk,¹² csakhogy az ő szeme elé került „hun” (értsd: rovásírásos) anyag hitelességében kételkedik. Ennek oka nem az anyag eredetének valamiféle bizonytalansága, hanem az ellentmondása azokkal a nyelvészeti elvekkel, amelyekben ő hisz. Ugyanis egy 34 betűs ábécéről van szó (az első hat betűt mutatja be képen, ezekből és a betűszámból egyértelmű, hogy a mi tudásunk szerint hiteles ábécéhez jutott), amelyben 7 magánhangzójel van.¹³ (Kiemeli, hogy a gy, ly, ny, ty hangoknak saját betűjelük van.) Viszont mivel meghatározása szerint keleti típusú ábécéről van szó, a magánhangzókat diakritikus jelekkel kifejező írást vár. Valójában tehát felsorolja az összes okot,

10 Otrókoci 1693, 318–325. (cap. VII 22–24.)

11 Otrókoci 1693, 326.: הןן > *hunnnyó* > *hun.* (!)

12 Otrókoci 1693, 318–320. Igen érdekes az érvelése: Attilának volt titkára (*ab epistulis*, szó szerint levelezéssel megbízott), hogyan levelezett volna, ha nincs hozzá írása? S ha esetleg idegen nyelven és írással leveleztek: ki ellenőrizte volna az írnot, hogy ne árulja el a királyt?

13 Valójában nyolc magánhangzót említ (mint ahogy Bél Mátyás is, Bél 1718, II. tábla – ugyanakkor ő a *Sprachmeister*ben [Meliboeus 1725, I cap. 1.] csak 5+2 magánhangzót [*a e i o u / ö ü*] ismer, de csak grafematikai szempontból vizsgálja, és úgy természetesen igaza van), de olyan zavarosan fogalmaz, hogy Bél Mátyás meg sem értette az ő érvelését. Mindazáltal helyesen különíti el az *e ~ ë* hangokat. Bár nem ismerjük a teljes ábécét, de ebből két lehetőség látszik reálisnak: vagy Bél ábécéjével volt lényegében azonos, amely megkülönböztet egy E és egy Ę/Ě jelet (Bél 1718, 27; innen származik a modern, Forrai-féle rovásábécé E és Ę jele!), vagy pedig a Marsigli-naptárról ismert típus, ahol H = Ę (vö. Ligeti 1925).

amely grafotaktikailag igazolja az ábécé függetlenségét és ősi voltát, s a héber kapcsolat szinte megszállott keresése folytán ezek miatt veti el. Ez tehát nyelvészeti alapú kritikai hozzáállás ugyan, de elég primitív – egy pozitívuma mégis van, egészen bizonyosan nem elfogult, nem vall a rovásírás ősisége javára túlzó nézeteket.

Ennek fényében kell néznünk lényegi újságot jelentő állítását is: *Habeo apud me characteres quosdam a dextra ad sinistram procedentes, cum titulo: Alphabettum antiquorum Hunnorum, quos aliquando Venetiis acceperam et descripseram, ab amico quodam, qui etiam, ut reor, ex occidentali Hungariae parte eos acceperat.*¹⁴ „Van nálam valami jobbról balra haladó betűsor ezzel a címmel: A hunok régi ábécéje; egykor Velencében kaptam és írtam le egy barátomtól, aki pedig, úgy hiszem, ezeket Magyarország nyugati részén szerezte.” Nem tudjuk, honnét veszi ezt a „nyugati részt” – de mit értsünk nyugaton? a Felvidéket vagy a Dunántúlt? –, és többféle magyarázatot is adhatunk rá: a) tényleg volt valahol Nyugat-Magyarországon rovásírás-ismeret, b) egy olyan személytől származik, aki az említett székely tudásháló része, de életpályája során Nyugat-Magyarországra került.¹⁵

Bél Mátyás adatai

A „hun-szkíta” írásról a világon az első monográfiát – hiszen Telegdi pár oldalas összefoglalóját aligha nevezhetjük monográfiának – Bél Mátyás jelentette meg *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* címmel.¹⁶ Egyben ez az első mű, amely modern értelemben vett tudományos apparátussal és idézéssel él. Minden

14 Otrokocsi 1693, 320.

15 A XVIII. század első felében egy hasonló esetet valószínűsít a Felvidéken Zsupos 2019, 67.

16 Bél 1718. Bél Mátyás eredményeit tudománytörténetileg összefoglalta Komlóssy 2006, 534–538., Tubay 2015, 16–18. Mindketten alulértékelik azonban Bélt, mert elsősorban az irodalomból átvett nézeteit emelik ki, és nem saját újításait: így nem szólnak az alfabetikus és szimbolikus írás ellentétéről, sem tervezett kutatási programjáról. Ezeket ugyan szintén nem emeli ki, de az írás valódi nyelvtudományi jelentőségét szépen feltárja Tóth 2012, 228–230.

idézett helyet könnyűszerrel azonosíthatunk, így tudjuk, hogy kimerítően ismer-
te Komáromi Csipkés és Otrókocsi Fóris munkáit is, ezenkívül az előző század-
ból Csécsi János, Székely István, Szamosközy István, M. Zuerius van Boxhorn
nézeteit, sőt a korabeli tagadó álláspontot (Toppeltinus, Tröster) is.¹⁷ Ha a széles
feldolgozott anyagból Komáromi és Otrókocsi vonalát folytatja, az is nyilvánva-
lóan tudatos választása. Mellesleg a kis könyvecskén nem látszik, hogy az életmű-
nek mennyire szerves része, de az előszóból kiderül, hogy az akkor már tervezett
főmű, a *Notitia Hungariae* előmunkálatának, leendő részének tekintete.¹⁸

Bél Mátyás nem paradigmaváltó tudós volt, nem tagadta meg sem a XVII.
század teológiai alapú hozzáállását, sem azt, hogy gondolatmenetében antik
auctorokból induljon ki: Komáromival megegyezően vallja, hogy az emberi-
ség ősnyleve a héber, amelyből a bábeli nyelvzavar után alakul ki a többi, így
a szkíta nyelv is. Világosan felépít azonban egy ezzel párhuzamos írásfejlődési
konceptiót is: az emberiség ősbécéje a héber, s a nyelvzavar után ebből fej-
lesztik ki a másodlagos ősrásokat.¹⁹ Mint tudjuk, a modern elmélet²⁰ szerint az
alfabetikus írás monogenetikus, a föníciain alapul (amely az ún. protosínaira
épül) – Bél nézete szinte pontosan ezzel azonos, csak a föníciai helyett a hébert
tekinti elsődlegesnek,²¹ s látenszen azt is elismeri, hogy a görög írás és családja²²

17 Laurentius Toppeltinus de Medgyes [Töppelt Lőrinc]: *Origines et occasus Transsylvanorum*. Boissat–Remeus, Lugduni, 1667, 70.; Johann Tröster, *Das Alt und Neu-Teutsche Dacia*. Kramer, Nürnberg, 1666, 250–266. Toppeltinus mérsékelt és kritikainak mondható tagadó álláspontot képviselt, amelyet azért alakított ki, mert a „firenzei könyvet” (KMRE *227) kutatásai nem létezőnek mutatták. Az ő nézete Bél számára vitaképes, de az erősen ideológiaiailag motivált, a *natio Hungarica* kárára szász őstörténetet fabrikáló Trösteret ingerülten utasítja el (Bél 1718, 12–13. vs. 52., 55–57.).

18 Bél 1718, 4.

19 Bél 1718, 5–7., 14.

20 Szándékosan írok elméletet, hiszen nyilvánvaló, hogy szó szerint ez a nézet sem igaz: még ha a térség, ahol az ábécé kialakul, nagyjából be is van azonosítva, az ugariti írás pl. elég nehezen illeszthető ebbe a hipotézisbe; arról nem is beszélve, hogy számos perifériális írásrendszer esetében a bizonyítékok mindenképp hiányoznak, közvetlen eredetük a mai napig homályos.

21 Természetesen nem Bél saját elméletéről van szó, ő Löscher akkor elég friss munkájából veszi (Valentin Ernst Löscher, *De causis linguae Ebraeae* III. Frankfurt–Leipzig, 1706, 225.)

22 Nevesíti a cirillt és glagolitát (Bél 1718, 8.): a helyes értelmezéshez fontos, hogy ezeket is ismeri.

is ennek leszármazottja. Megszűnik tehát Otrókocsi primer megkülönböztetése nyugati és keleti ábécék közt. A „hun-szkíta” írást ebből formai egyezések alapján le is vezeti (III. táblázatában), minden egyes magyar betűt azonosít héber/szír össel. Ehhez persze bűvészkednie kell egy kicsit.²³ Sőt, szerinte a hun-szkíta írás is másodlagos ősrírás: az óeurópai írásokat (a germán rúnákat, óír oghamot) ebből vezeti le!²⁴ Történetileg ez hogy’ lehetséges? Természetesen csak úgy, ha a germánoknak, keltáknak a szkíták tanították meg az írást. Ha valaki a XVIII. század elején szorgosan elolvasta az északi népek nemzetük ősiségét bizonygató, ekkoriban felvirágzó irodalmát, erre találhatott fél-hitelesen ókori legendákat, amelyek egy bizonyos „szkíta” Fenesiust tettek meg az írás alapítójának.²⁵ S külön érdekesség, hogy a legendás Fenesius (naiv etimológiájával: Fényes!) magyar kapcsolatait nyomozván, Bél hazánkban először megsejti a finn-magyar nyelvi rokonságot is.²⁶

Van Bél íráskonceptiójának egy eddig még nem méltatott eleme: világosan két írástípust különít el, a *szimbolikus* és az *alfabetikus* írást.²⁷ Leírása szerint a szimbolikus írás (mai fogalmak szerint) logografikus, míg az alfabetikusban a

23 Vannak látványos megoldások: pl. a rovás ZS jelének vizuális egybeesése a héber *šin* betűvel, bár valós genetikai összefüggés nem túl valószínű. Ugyanakkor a rovás A jele a héber *aleffal* csak úgy tud összeilleni (bár itt a genetikai kapcsolat egyáltalán nem valószínűtlen), hogy egész koncepciójával – és ezúttal a valósággal is – ellentétben a kvadrátírás *aleffjét* másodlagosnak tekinti a szír (nála ez azt jelenti: jakobita) és arab *alifhoz* képest. (Bél 1718, 8. [I 6§])

24 Bél 1718, 19–22. (II 3–5§§)

25 Komlóssy (2006, 536–537) kimerítően felsorolja Bél efféle forrásait; ezek azonban harmadlagos források, akik néha nagyon nehezen azonosítható középkori szerzőkre alapoznak. Az általa főleg idézett (vö. Bél 1718, 19.) Flaherty (Roderic O’Flaherty: *Ogygia, or a Chronological Account of Irish Events*. M’Kenzie, Dublin, 1793², II 92.) pl. Giraldus Cambrensisből veszi Fenesius történetét (*Topographia Hibernica*, distinctio III 7, gyakorlatilag a Bélnél is idézett formában, de Phaenius néven), míg ő maga Aventinusra hivatkozik. Még ha Giraldus nem is nevezi meg, nyilvánvaló, hogy koraközépkori vagy későókori szerzőktől veszi adatait.

26 Bél 1718, 22–23.: „ezt a gyanúmat megerősítik a magyar-szkíta nyelv maradványai, amelyeket a finn nyelvben találok, s ezeket e művem folyamán ki is fogom fejteni.” Sajnos erről az ígéretéről megfélekedzett... NB.: egészen különös, hogy Komlóssy (2006, 538.) Bél tudománytörténeti helyét végül így szabja meg: míg ő kitart a héber-magyar rokonságnál, az ő korában mások már a finn-magyar rokonságot is felismerik.

27 Bél 1718, 4–6; a szkíta írásra értelve 14.

mai értelemben vett alfabetikus írást és szótagírást foglalja egybe. Mind a két írástípus a héber ősrírás megjelenési formája, Noé mind a kettőt átmentette a vízözönön, így aztán a nyelvzavar utáni nyelvek is mindkét írással rendelkezhetnek, illetve a hun-szkíta írás esetében rendelkeznek is: az alfabetikusra a bizonyítéka maga az ábécé (II. és III. táblázata szerint), a szimbolikusra viszont antik szövegtanúja van.²⁸ Ez vezette aztán arra, hogy a kortárs magyar rovást is sikerüljön két világosan elkülönülő csoportra bontania: alfabetikusra és szimbólumokra (*supersunt hodiernum symbolici sive emblematici characteris apud agrestes nostros haud leves reliquiae*).²⁹ Ez utóbbiak az ő nézetében az adórovást alkotják, tehát a *dicákra*, a rováspálcákra kerülő nem betűket, hanem elsősorban számokat alkotó szimbólumokat, amelyeket az írástudatlan magisztrátusok (*ipsissima verba!*) még az ő korában is nagyobb sikerrel alkalmaznak, mint mások az írást.

Bél Mátyás legnagyobb nehézsége egyébként a konkrét, kortárs példák begyűjtésében volt.³⁰ Tulajdonképpen két valódi példát tudott találni, s egyik sem erdélyi, hanem ahhoz képest nyugati, pontosabban felvidéki: a Hont vármegyei Balaskó Pál és egy Turóc vármegyei pásztor ténykedése.³¹ Időrendben ő az első, aki konkrét, adatszerű nem-erdélyi rovásírásról beszámol – már ha ez írás,

28 Clemens, *Stromata* V 8. Itt általánosabb értelemben szimbolikus jelekről van szó: amelyek helyettesítik az írást.

29 Bél 1718, 15.

30 Az az állítás azonban túlzás, hogy Bél valójában csak egyetlen ábécét ismert (Komlóssy 2006, 535., Tubay 2015, 17.) Nem közölte újra, de használta a zürichi Johannes Meier ábécéjét is (Bél 1718, 25–26: *Alphabetum priscorum Hunnorum quo olim usi sunt, lectum more Hebraeorum, a dextra ad sinistram*; megfogalmazása homályos, de úgy tűnik, nem publikált anyagról van szó, hanem Meier személyesen osztotta meg vele, ugyanúgy, mint Kapossy Sámuel – kár, hogy nem közölte képpel, de a betűszám és az általános kép szerinte egyezik, vagyis valódi rovásábécéről lehet szó), egyértelműen látnia kellett Otrókocsi mintabetűit, s a szimbolikus írásra is ismert példákat: szövegéből nyilvánvaló, hogy viszonylag sok számrovásos pálcáról volt konkrét tudomása, bár kérdés, ezek közül mennyi eredetit látott.

31 Bél 1718, 16–17. (az első adat Johannes Glosius alapján), értékelését ld. KMRE No. °240. A turóci adatot itt részletesen felesleges értelmezni, Bél ezt írja: „Egy juhászról hallottam Turóc vm.-ben, ő olyan gyenge vagy épp hajthatatlan képzelő- és emlékezőtehetségű volt, hogy az Úr imáját, még hozzá népnyelven, nem tudta előbb megtanulni (már idős lévén), mintsem valami ismeretlen jelekkel rováspálcára rója.” A leírásból tehát nem derül ki, magyar vagy szlovák nyelvű szövegről van-e szó.

mert ezeket a példákat világosan *szimbolikus*nak nevezi, tehát: szerinte ezek rováspálcák voltak, logografikus jelekkel.

Voltaképp éppen ezt várnók (rovásírás van valahol, Bél nem tudja, hol, mi tudjuk, hogy a Székelyföldön; a Felvidéken vannak rováspálcák számrovással), csakhogy maga a leírás ennek erősen ellentmond, és minden szempontból arra utal: ezek a kérdéses pálcák nem szimbolikus jeleket tartalmaztak, hanem valódi írást. Bél pontosan ezt írja:

Paullus Balassko, Hrabouiensis, ex aduerso pagi Cálno, ad Ipolam fluuium, in Comitatu Neogradensi, inquilinus, meus, per annos aliquot, auditor, ea fuit, et in audiendo verbo DEI alacritate, et iuxta monitum Seruatoris, in adseruando eodem tenacitate, vt quum litteras didicisset numquam, conciones tamen, quas audiebat, singulas, fustellis insculperet, atque post decem, et plus, annos, vbi ratio auditorum erat reddenda, omnia sacri sermonis momenta, haud secus, quam si in litteras habuisset relata, promere posset accuratissime: quin et locum, in quo habita concio est ... Pastorem praeterea, qui subinde alius atque alius fuit, sollicitate insculpebat.

„Balaskó Pál paraszt, kálnógarábi lakos – Nógrád megyében az Ipoly folyónál –, néhány éven át az én hallgatóm, olyan szorgalommal volt Isten igéjének hallgatásában és az Üdvözítő intéseinek megőrzésében olyan kitartással, hogy noha soha nem tanult meg írni, az egyes beszédeket, amelyeket hallott, botokra bevészte, és tíz vagy több esztendő után ha számot kellett adni a hallottakról, a szentbeszéd minden mozzanatát ugyanúgy képes volt pontosan felidézni, mintha írásba lett volna adva; sőt még a helyet is, ahol a beszéd elhangzott ... továbbá a lelkész, aki közben más és más volt, gondosan felvéste.”

Vagy ahogy költőileg is megfogalmazta, egy azóta soha nem idézett, ámbar roppant fontos epigrammát költve néhai Balaskó Pál emlékére:

Nomine Paullus erat, cognomine vero Balassko,

Rusticus et caelebs mortis ad usque diem.

Non hic litterulas didicit, nec calluit umquam;

Ast ex Scriptura dicere multa sciit.

Scilicet auditor verbi fuit optimus et qui

Prae reliquis munus laudis habere meret.

Ille suis dicis e ligni parte paratis,

*Quae voluit, cultri, quaeque notabat ope,
 In primis vero tria rite notare solebat:
 Qualia: QUIS? QUID? UBI? Ne malus ordo foret.
 In QUIS, dicentis latuit persona ministri,
 In QUID, nonnumquam concio tota fuit.
 Quod concernit UBI, per id est locus ille notatus,
 In quo deustus sermo sacratus erat.
 Quis non miretur calamum talemque papyrum?
 Quis non has operas ingeniumque simul?*

Pál a keresztnéve volt, vezetékneve volt a Balasskó,
 Földmivelő s nőtlen, míg csak az élete tart.
 Őt sosem oktatták a betűkre, azért sose tudta,
 Mégis a Szentírást tudta idézni sokat,
 Mert az Igét gyönyörűn hallgatta, s a többiekén túl
 Érdemlette ezért mind a dicséreteket.
 Ő a rovásbotokat fadarabkákból kifaragva,
 Kés által jegyzett rájuk, akármit akart,
 Főleg azonban hármat jegyzett rendszeresen fel,
 Mármost hogy: KI? MI? HOL? Hogy sora rendbe' legyen.
 Mert a KI-ben megbújt Isten szolgálja személye,
 S néha egészében volt a MI-ben a beszéd.
 És ami a HOL-t illeti, az kijelölte, miféle
 Helyen hangzott el ekkor a szent igehely.
 Vajjon van, ki ilyen tollat, papirozt ne csodálna?
 Ily fáradságot és vele ennyi eszet?³²

Nos, a *quis* és az *ubi* még csak-csak elképzelhető: a *dica*-típusú jelek rögzíthetnek számot, esetleg tulajdonost, az elszámolt áru típusát. De egy szentbeszédet, azt azért nem! Ha azt Balaskó valóban vissza tudta idézni rovásbotjai alapján, ez elég erős érv mellett, hogy ezeken alfabetikus írás volt.³³ Ismét

32 Bél 1718, 15–16. Saját fordításom.

33 Igaz, említ olyan anyagot is, ahol lehet tényleg szimbolikus „írás”: naptárrovásokat, ahol az időjárás jelenségeket jelekkel jelölik, az egész évben karácsonytól kezdve (ibid. 17). Csak-

más kérdés, vajon ez azonos volt-e a magyar rovásírással? Ezt természetesen nem tudhatjuk bizonyosan; de minden más írástípussal szemben vannak ellenérvék. Latin betű kizárható, hiszen (túl azon, hogy az felismerhető) Glosius tudomása szerint az illető analfabéta volt; cirill (vagy *ad absurdum* glagolita) pedig azért valószerűtlen, mert Bélnek, mint fentebb láttuk, ezekről pontos ismerete volt.

Egy válasz még arra is adható, hogy ha elfogadjuk, hogy volt valamiféle rovásírás Felső-Magyarországon (akár székely típusú, akár valami más), akkor miért nem maradt ránk konkrét példája. Ugyanott leírja Bél azt is, hogy Balaskónak halálakor az volt a végakarata, hogy rováspálcáit temessék el vele együtt. Ha a fontos tartalmat hordozó, valódi írott szövegeknél ez esetleg szokás volt, teljesen természetes kivétel nélküli pusztulásuk.

Kutatási programterv a XVIII. század elején

Bél Mátyás legmodernebb, legelőremutatóbb lépése az írástudományban a tervezett kutatási program kidolgozása volt. Két területen keresett írásos emlékeket: kéziratos és numizmatikai anyagban.

Ma már nem meglepő, hogy numizmatikai próbálkozásai teljesen tévesek voltak: állítólagos Attila-pénzeknek³⁴ próbálta rekonstruálni feliratát, amelyek egyáltalán nem léteznek.³⁵ Kérdés, ő maga mennyiben hitte el saját spekulációit; semmiképp nem abszolutizálta azokat, logikailag elképzelhetőnek tartotta, hogy hun pénzverés nem volt (egyszerűen megmondva, amíg tudtak pénzt zsákmányolni, minek vertek volna?), s ha volt, lehetséges, hogy idegen betűkkel volt. Érve szerint az ő korában is vannak népek, melyek otthon saját, idegenben idegen betűkkel vernek pénzt.³⁶

hogy ez sem vehető biztosra: feltűnő a párhuzam a Marsigli-féle rovásbottal, amelyen (primitív számrovás mellett!) igen nagy mennyiségű alfabetikus anyag van.

34 XVI. századi misztifikáció, ld. Tillmann Friesen, *Müntz-Spiegel*. Francoforti 1529, III 5.cap.

35 Ez persze csak nekünk evidens, e pénzek létét végképp Schoenvisner 1801, 1–17. cáfolta meg.

36 Bél 1718, 67. (III 5§)

Sajnos kéziratos anyagot sem sikerült feltárnia, ami elvileg nem lett volna lehetetlen. (Hirdette, hogy várja az egész országból az adatokat, s a bécsi császári könyvtárban maga is kutatott; reményei szerint Konstantinápolyban lehettek az ő korában hozzáférhetetlen kéziratok.) Ahogy azonban megfogalmazta a kutatás előtt álló feladatot, az nem csak az ő korában, hanem még ma is a legjobb, amit tehetnénk: a magánlevéltárakat, káptalani és kolostori levéltárakat kell végignézni – ehhez természetesen kutatócsoportot kell alapítani, és annak finanszírozását megoldani. Mondani sem kell, hogy ebből akkor semmi nem valósult meg – pedig a XVIII. században ennek még biztosan lett volna eredménye.³⁷

Érthetetlen, hogy miért nem is keresett epigráfiai anyagot!

Az első epigráfiai adatok a XVIII. században

Az a folyamatos, Bél munkásságában kulmináló hagyomány tehát, amely a XVII. századot és a következő század elejét áthatotta, nem jutott el a körülöttük jelenlévő feliratos emlékek tudomásul vételéig.³⁸ Ez a hagyomány azonban – jelenleg úgy látjuk – Bél Mátyással megszakad, a következő évtizedekben a történeti írók elszórt utalásai inkább csak a régi adatokat ismétlik, majd a század második felének történetírói „aranykora” Bélt inkább elutasítja, mintsem elismerné.³⁹ Már csak azért is megszakad a hagyomány, mert a Bélig tartó sorban főleg protestáns írók után e században elsősorban a katolikus (jezsuita, piarista) történetírás művei látnak napvilágot (s talán a vallási ellentétnek is van benne szerepe, hogy sem Bélt, sem elődeit nem fogadják el igazi tekintélynek). Mégis, éppen az előbbi, kevésbé eredeti, nyugodt szívvel másodvonalbelinek minősíthető írók jutnak el oda, hogy a magyar tudománytörténetben először azonosítanak létező rovásfeliratokat.

37 Bél 1718, 42–48.

38 Itt eltekintve Luigi Marsigliótól, aki 1790-ben leírt egy kimagasló jelentőségű rovásfeliratot. Túl azon, hogy a téma jelentősége miatt nem fér be kereteink közé, ő nem is tartozik a magyarországi kutatástörténetbe, és nem is hatott arra, mivel leírását a XX. század elejéig nem ismertük.

39 Tóth 2012, 243.

Tudomásunk szerint az első Kunics Ferenc, aki ténylegesen létező emléket ír le, vagy inkább csak említ meg egyébként mérsékelten érdekes, nem túl önálló *Dacica Siculiájában*:⁴⁰ *Szent-Mihály, id est S. Michaelis, cum templo vestusto et inscriptionibus, quarum notae ad antiquos Scythas – multum enim a Graeco, Turcico, aliisque characteribus absunt – rejiciuntur.* „[Csík]szentmihály régi templommal és feliratokkal, melyeknek jegyei a régi szkítákra vezethetők vissza, mert nagyon távol állnak a görög, török és más betűktől.”

Közismertté feliratos emlék csak 1749–51 közt vált, s mai napig megoldatlan kérdés, ugyanerről a feliratról van-e szó. Szilágyi Sámuel írta le 1749-ben azt a feliratot, amely az ő állítása szerint a csíkszentmihályi templomban volt.⁴¹ Valószínűleg az ő kéziratáról készítette a maga leírását Bod Péter 1750/51-ben,⁴² ami sajnos elveszett, mindenki csak hivatkozik rá; és ugyanakkor három év múlva megjelent nyomtatásban is Desericzky Incénél.⁴³ Ez az első ismert rajzos közlés. Igen ám, de Desericzky Csíkszentmiklós templomát nevezi meg helynek!

Hogy a kunicsi leírás és ez a felirat azonos, azt egy századvégi adat teszi bizonytalaná: Németh József 1797-es kézírata⁴⁴ szintén beszámol két feliratról is a csíkszentmihályi templomban, szintén deszkán („kórusdeszka hulladéka”), képet nem ad, de az olvasatát (amelyet az írást nem ismerő Némethnek egy helyi tótumfaktum produkált) igen, és az eltérő:

- a** Csináltatta Sándor IIIben.
- b** Ezen kép rámát csináltatta...

40 Kunics 1731, 55.

41 Németh 1932. Desericzky 1753, 154 is írja, hogy rajza az ő kézírata alapján készült; ennek körülményeiről ld. Sebestyén 1915, 58., Tubay 2015, 58.

42 Bardotz Pál kézírata (ms. TK 1413) állítja, hogy Bod kéziratán alapszik, s arról a többi XVIII. századvégi *testimonium* is tud. Szerepét, központi jelentőségét leírja Mandics 2010, I 403–404.

43 Desericzky 1753, 144–156. Ibid. 154 így írja le: *En Inscriptio Hunno-Scythica a dextra ad sinistram legenda, Quae hodie quoque extat in Templo loci Szent Miklós, sive Sancti Nicolai inclytae Sedis Csikiensis Siculorum Transylvaniae; citra dubium Attilae Posterorum.* [A felirat rajza.] *Hanc Inscriptionem (uti jacet) sollicite exscriptam Vir spectatae Nobilitatis ac Eruditionis Samuel Szilágyi Judiciorum Regalium in Transylvania Assessor (uti vocant) transmisit nuperrime Vindobonam Illustrissimis Filiis Excellentissimi Comitis de Battyán, nunc dierum Praesignis Palatini sive Proregis in Hungaria: Ipsum autem idem Apographum meas in manus Vindobona perlatum est.*

44 Ed. pr. Nemzeti Társalkodó, Kolozsvár, 1836, II-ik félesztendő 232–233.

Elvileg nem tekinthetünk hiteltelennek egy olvasatot csak azért, mert egy XVIII. századi helyi tótumfaktumtól származik. A **b** szöveg mindazáltal párhuzamtalan, így legalábbis gyanús. Az **a** szöveg viszont teljesen értelmes, a szokásos rovásírásos építési feliratokhoz jól illik.⁴⁵ Persze Németh véleményével ellentétben *Sándor* itt inkább keresztnév, mint családnév lehet, de a furcsa *IIIben* évszámból rekonstruálhatjuk az eredetét. Rovásírással leírva ez valószínűleg ← 81 51 01 01 01 01 alakú lehet; ha pedig ezt *latin betűnek* értjük, [M]DXIII (vagy kevésbé valószínűen [MD]CXIII), tehát hihető római évszám jön ki.⁴⁶

A két, illetve három felirat egymással aligha azonosítható! Egyetlen templomban lehetett akár több felirat is; mindehhez pedig még járul egy negyedik adat is, egy a Szilágyi-féle (pontosabban Bod-féle) leírást átvevő kéziratban⁴⁷ egy ismeretlen forrású, de mindháromtól biztosan különböző hozzátétel is olvasható, pontosabb adatok megadása nélkül (vajon ugyanonnan, vagy másunnan?).

Kunics egyebekben nem foglalkozik az ősrás kérdésével, Desericzky ezt jó alkalomnak tekinti, hogy kifejtsé nézetét, amely egyébként Bél Mátyást szakszerűségben meg sem közelíti, erősen tekintélyelvű, antik *auctorokon* és krónikákon alapszik, nem kortárs irodalmon, és kínosan szorosan ragaszkodik a biblikus hagyományhoz.⁴⁸ A szakirodalomból ismeri Bélét,⁴⁹ de rajta kívül csak régebbi és döntően katolikus szerzőket használ (Thuróczi, Maginus, Szamosközy, Oláh Miklós). Nem csoda, ha pusztán a régi állítást ismétli nagy meggyőződéssel, hogy a hun-szkíta írás folytonos használatban volt.⁵⁰

45 Vö. Berekeresztúr DK-i fal, Bány (ld. KMRE No. 185, 193.)

46 A templom 1467 előtt készült, többször átépítették, így mindkét évszám lehetséges. Annál kevésbé hihető Mandics 2010, I 309–310 datálása (a IIII számjegy alapján 1111: csakhogy akkor még arab számokat Magyarországon aligha használtak!).

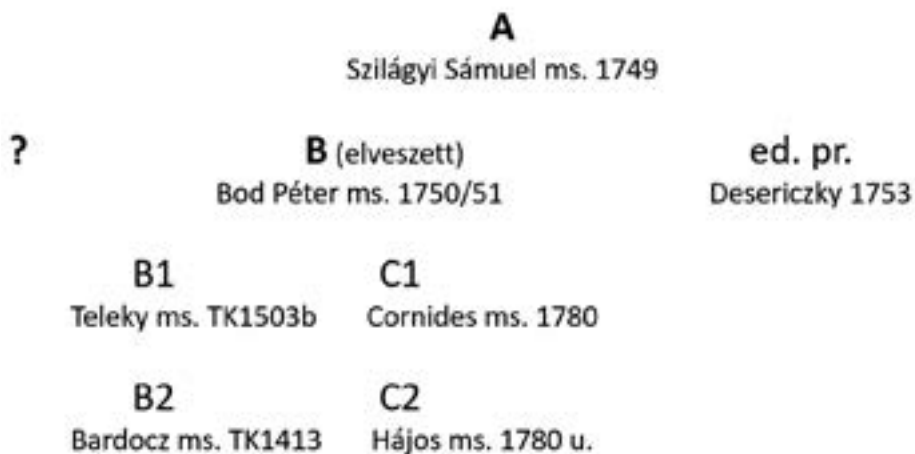
47 Ms. TK 1503b, Szabó Károly (1866, II 107–115) edíciója óta a legismertebb kézirat, ld. részletesebben később.

48 Jellemző, hogy Desericzky (1753, 145) Bonfini hitelében azért az apró tévedésért kételkedik, hogy az Chamot Japhet fiának nevezte!

49 Ábécéjét másolatban közli is. Idézi ugyan Otrokocsit is, nyilván Bél közvetítésével, de világos, hogy nem érti.

50 Otrokocsi (1693, 319–320.) cizellált érvelésével érdemes szembeállítani az ő naiv megjegyzését (Desericzky 1753, 150): ha a követ (Priscus rhetor alapján) levelet hozott Attilának, akkor Attila tudott olvasni – és ez már bizonyítja is a hun írás létét.

A XVIII. sz. második felében jónéhány kéziratos másolat keletkezett e feliratról, de ezek tudomásom szerint nem közvetlenül Szilágyi Sámuelt idézik (és nem is Desericzky *editio princeps*t), hanem Bod elveszett kéziratából veszik át az adatot. Függetlenül, de egy 1751. május 26-i autopsziára hivatkozik a híres ms. TK 1503b (erről csak kb. 30 éve bizonyult be, hogy Teleki Sámuel műve⁵¹), viszont ez a folyó szövegben csíkszentmiklósinak mondja, a címben pedig csíkszentmártoninak (*CsikSzMartoniensis*). Jókorra kontamináció történt tehát, de nem valószínű, hogy Teleki Desericzkytől vette volna át az egyik helynevet, mert a felirat rajza részleteiben ugyan igen hasonló, de sorbeosztása teljesen más. A XVIII. sz. végén még készült a ms. TK 1503b alapján egy újabb (ms. TK 1413, Bardocz Pál), és valószínűleg Bod kézírata alapján 1780-ban Cornides Dániel (OSzK Ms.Quart.Lat. 1878), amin még alapul egy XVIII. századi másolat (Hájos István, ms. MTAK M.Nyelvtud. 2-r 3.).⁵² Ezek mind szentmiklósinak mondják.

51 Ferenczi 1992, 60–61; az ő nyomán elfogadja Mandics 2010, I 403 is.

52 A stemmára vonatkozólag, részletes régebbi irodalommal ld. KMRE No. 200.

Visszaidézve a ms. TK 1503b rajza alján lévő, minden járulékos információ nélküli többletsort, világos, hogy háromféle helyszínről legalább négy XVIII. század közepi feliratleírásunk van (valószínűleg mind hiteles) összevissza keverve. Akármelyik helyszín valós, a század végén a feliratok egy felújításkor megsemmisültek vagy legalábbis elvesztek (az a helyszíntől függ, melyik évben). Leegyszerűsítőnek tűnik a mai kutatás Németh Gyula 1932-es közlése óta⁵³ általában elfogadott nézete, amely egy, éspedig csíkszentmihályi felirattal számol. Ehelyett a következő lehetőségekkel számolhatunk:

1. Elvileg lehet mindegyik felirat csíkszentmihályi: egy templomban lehet akár négy különböző rovásfelirat is. Ez azonban nem magyarázza meg, Desericzky és Bod egymástól független miért egyformán kontaminál (Csíkszentmiklós), illetve a ms. TK 1503b (amely a 4. feliratot tőlük és Szilágyitól is független forrásból hozza, illetve egy 1751-es leírásról tud) honnan hozza be a képbe még Csíkszentmártont is.
2. Lehet, hogy a ms. TK 1503b új felirata csíkszentmártoni, a többi mind szentmihályi. A Csíkszentmiklós-kontamináció eredete azonban így is magyarázatlan marad.
3. Lehet, hogy Kunics és Németh József leírása ugyanarra a két feliratra vonatkozik (Csíkszentmihály), a harmadik, nagy felirat helyszínét viszont Desericzky és Bod jól tudják (végülis ellenőrizhették egymástól függetlenül), és éppen az őskézirat kontaminálta.⁵⁴ (Nem tudjuk, Szilágyi ismerte-e Kunics művét, ha igen, ez meg is magyarázhatja az elírást.) A 4. felirat természetesen lehet ugyanonnan, de lehet a 2. megoldáshoz hasonlóan szentmártoni is.

És hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a lehetséges tévesztések sorának még mindig nem értünk a végére: mindezek után jó száz évvel Orbán Balázs említ egy adatot, hogy Gyergyószentmiklóson is volt rovásfelirat, de az ő ko-

53 Németh 1932. Mivel ő közölte Szilágyi őskéziratát, a legegyszerűbb elképzelést fogalmazza meg: ez nyilván az, hogy ez a kézirat hordozza a helyes adatot, és a tévedések a másolások során kerültek bele.

54 Ezt a lehetőséget vallja és több oldalról bizonyítani igyekszik Mandics 2010, I 404.; a templom történetéből kiindulva ennek alapján vázolja fel a felirat(ok) lehetséges keletkezési sorrendjét (I 411–413). Ez azonban teljesen bizonytalan, hiszen nem lehet igazolni, hogy valamennyi felirat egyetlen templomban volt!

rára már rég megsemmisült.⁵⁵ Ez pedig azt a lehetőséget is megnyitja, hogy a két Szentmiklós neve keveredett össze, és legalább az egyik felirat a négy közül ezzel volna azonos.

Mindez jól mutatja, hogy a feliratkutatással milyen új problémák elé áll az addig kényelmesen *auctor*-idéző és -elemző barokk antikvárius, és a XVIII. században mennyire nem tudják megoldani ezt a problémát. Talán ha Bél nagy kutatási programja megindult volna... de „mi lett volna, ha” az epigráfiában sem létezik. Kunics, Desericzky, Bod Péter ezt a néhány feliratot nem tudták megnyugtatóan kibogozni – miközben még a század végén észleltek újabb (sajnos azóta elpusztult) valódi vagy téves feliratokat is: Középaajta,⁵⁶ Réty;⁵⁷ de az egyébként folyamatosan orruk előtt levő énlaki feliratot senki nem vette észre.

Következtetés?

Rendkívül különböző érdeklődésű, képzettségű, szellemiségű szerzők hézagossá hagyományát tudjuk csak áttekinteni, kérdés, lehet-e egységes következtetést levonni a magyar barokk történetírás rovásírás-szemléletéről. Úgy vélem, igen: részben szervesen folytatja a XVII. századi szerzőket, nem rugaszkodik el azok téves állításaitól. De legnagyobb képviselője, Bél Mátyás megteremti azt a tudományos apparátust, ami majd kell a további kutatáshoz, és felvázol egy ma is tartható kutatási programot. Ennek egyetlen hiánya az epigráfiai kutatás, amit a következő évtizedekben kezdenek el spontán egyes, nem feltétlenül kiemel-

55 Orbán 1868, I 124. 2020-ban megkockáztattam azt a feltevést, hogy ez a felirat vsz. a régi katolikus templomban állt, és annak helyére az új építések, 1753–57 közt pusztulhatott el (KMRE No.216.). Ugyanakkor 2020 végén látott napvilágot egy új felfedezés, hogy az örmény templomban mai napig fennáll egy (kiolvasatlan) rovásfelirat (Bajna György: Rovásírás a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom cinterme előtt? <https://helyorseg.ma/rovat/szempont/bajna-gyorgy-rovasiras-a-gyergyoszentmiklosi-ormeny-katolikus-templom-cinterme-elott> [feltöltés: 2020.12.09.]) A szerző szerint másodlagosan kerülhetett ide, így elképzelhető az is, hogy tulajdonképpen ez az Orbán Balázs-féle felirat, és nem pusztult el!

56 Benkő József, 1796-ban, ld. Mikó 1867, 318.

57 Ez is a ms. TK 1503b adata, de ezúttal téves: a lerajzolt szimbólumok biztosan nem rovásírással vannak. Ld. Fischer 1889, 80–81.

kedő kutatók, mint Kunics, Desericzky stb. A barokk kutatás tragédiájában szerepet játszik az, hogy a „nagy elődökre” épülő szintézis, mely Béli épül, utána megszakad, és ezért ez a meginduló kutatás rendszertelen.⁵⁸ És emiatt sajnós a nagy kérdés, amelyet Otrókocsi Fóris Ferenc és Bél Mátyás munkáját folytatva a XVIII. sz.-ban még el lehetett volna hiteles adatokkal dönteni, ma is nyitva áll: létezett-e a megelőző korszakban „az országban” székely-magyar rovásírás?

58 Hadd említsek meg itt egy véletlenszerűen fennmaradt adatot (Desericzky 1753, 155.f): *Retulit Nobis Vir Religiosus Benedictus nomine ... et origine Siculus Transylvanus, audivisse olim ab Avo suo jam capulari sene, illum adhuc Adolescentulum ab Ludi Rectore cum Coaequalibus doctum fuisse formare Characteres Hunno-Scythicos Hebraicis congruentes.* „Mésélte nekünk egy egyházi ember, Benedek nevű, a mi piarista rendünkéből, eredetére nézve erdélyi székely, hogy egykor már fél lábbal a sírban lévő agg nagyatyjától hallotta: azt még ifjú korában az iskolamester kortársaival együtt megtanította a hun-szkíta betűk írására, amelyek a héberekkel összevethetők.” Fontos, párhuzamtalan, és aligha koholt részlet a rovásírás műveltségi úton terjedésére a XVII. században; Desericzky észre sem veszi, hogy jelentős információt közöl vele.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bél 1718.** Matthiae Belii *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Monath, Lipsiae 1718.
- Desericzky 1753.** Jos. Innocentius Desericus: *De initiis ac maioribus Hungarorum liber III*. Landerer, Buda, 1753.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: Amiben senki nem hitt: a káposztásmegyeri rovásfelirat. In: Fehér B. – Ferenczi G. (szerk.): *Ősi írásaink*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020, 9–24.
- Ferenczi 1992.** Ferenczi Géza: A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei. In: Sándor Klára (szerk.): *Rovásírás a Kárpát-medencében*. JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1992. 51–67.
- Fischer 1889.** Fischer Károly Antal: *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*. Heisler, Budapest, 1889.
- KMRE.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020.
- Komáromi 1655.** Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata*. Waesberg, Ultrajecti, 1655.
- Komlóssy 2006.** Komlóssy Gyöngyi: Ősi betűk – mitikus történelem. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110. (2006) 529–538.
- Kunics 1731.** Kunics Franciscus SJ: *Dacica Siculia*. Weichenberg, Kolozsvár, 1731.
- Ligeti 1925.** Ligeti Lajos: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv* 21. (1925) 50–51.
- Mandics 2010.** Mandics György: *Róvott múltunk I–III*. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2010.
- Meliboeus 1725.** Meliboeus [Bél Mátyás]: *Der ungarische Sprachmeister*. Pressburg, 1729¹; Weichenberg, Clausenburg, 1731². [Sokszor tévesen a kolozsvári kiadást idézik elsőként.]
- Mikó 1867.** Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Ráth, Pest, 1867.
- Németh 1932.** Németh Gyula: A csíkszentmihályi felirat. *Kőrösi Csoma Archivum* 2. (1932) 434–436.
- Orbán 1868.** Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása I–III*. Ráth, Pest, 1868–1873.

- Otrokocsi 1693.** Francisci Fóris Otrokocsi *Origines Hungaricae*. Strik, Franequerae, 1693.
- Schoennisner 1801.** Schoennisner Stephanus: *Notitia Hungaricae rei numariae*. Typis Universitatis, Budaë, 1801.
- Sebestyén 1909.** Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1909.
- Sebestyén 1915.** Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. MTA, Budapest, 1915.
- Szabó 1866.** Szabó Károly: A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 26. (1866) 114–143., 27. (1866) 106–130., 28 (1866) 233–237.
- Tóth 2012.** Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 2.sz. 219–246.
- Tóth 2021.** Tóth Anna Judit: Komáromi Csipkés György és a nyelvek eredete. In: Fehér B. – Tóth A. (szerk.): *Ősi írásaink II.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 237–264.
- Tubay 2015.** Tubay Tiziano: *A székely írás kutatásának története*. OSzK, Budapest, 2015.
- Tubay et al. 2020.** Tubay Tiziano – Mozgai Viktória – Fórizs István – Sipos György – Páll Dávid Gergely – Filyó Dávid – Tóth Mária: Korai székely írásos feliratok (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelyderzs, Székelyudvarhely) archeometriai vizsgálata. *Archeometriai Műhely*, 17. (2020) 2. sz. 171–197.
- Zsupos 2019.** Zsupos Zoltán: Hogyan terjedt a székely írás az újkorban? In: Zelliger E. (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019, 50–71.

18th century scientific arguments about runiform script

ABSTRACT: The golden age of manuscript testimonials of runiform script and its representation in scientific works is the 17th century. From the end of the century, these were supplemented by two new elements: runiform script was considered to be an old Hungarian (not exclusively Szekler) script, which was also researched outside Szeklerland, and it was known that there were original inscriptions.

Although the general Hungarian character of the script was stated by György Csipkés Komáromi, the question of its use outside Szeklerland was first raised by Ferenc Otrókocsi Fóris in 1693. Otrókocsi approaches the subject as a linguist, but he is to some extent sceptical about the whole concept, which is important because it precludes him from making biased exaggerated claims. Mátyás Bél is the author of the first monograph on runiform script (1718); he distinguishes between *symbolic* and *alphabetic* writing, which in practice means that he knows the difference between scoring stick marks and runiform scripts. Among the 'symbolic' scripts, he describes examples from the near-contemporary Upper Hungary, but his description suggests an explicitly alphabetic script. Bél is the first to design a detailed research programme to explore the history of runiform writing, but he focuses on archival and library material, not on epigraphy. The first actual inscriptions are recorded in the following three decades (Ferenc Kunits, Sámuel Szilágyi, József Ince Desericzky), but the researchers' skills do not even approach those of Mátyás Bél, therefore the data are incomplete, contaminated and difficult to explain, and the opportunity to collect authentic runic inscriptions in the last century, when it would have been easy to do so, was missed.

KEYWORDS: runiform script, inscription, scoring stick, Csíkszentmihály, Csíkszentmiklós, alphabetic script

HURSÁN SZABOLCS

**LUIGI FERDINANDO MARSIGLI
AZ ABIOGENEZISRŐL A
DANUBIUS PANNONICO-
MYSICUSBAN ÉS A KORTÁRS
MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNY
– KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
SZENTIVÁNYI MÁRTON
NÉZETEIRE**

KIVONAT: Luigi Ferdinando Marsigli a Danubius Pannonico-Mysicus hatodik kötetében, a rovarok szaporodása kapcsán tér ki az abiogenezis cáfolatára. Marsigli soraiból kiindulva sajátos megállapításokat tehetünk Marsigli tudományos felfogásáról, annak eredetéről és helyéről a XVIII. század fordulójának tudományos horizontján. Marsigli a téma kapcsán egyetlen személyt említ név szerint, a kérdésben úttörő jelentőséggel bíró Francesco Redit. A korabeli, rendkívül csekély számú magyar természettudományos jellegű irodalomból Szentiványi Márton munkássága emelkedik ki a kérdésben. A téma kapcsán megfogalmazott, a szakirodalom által eddig nem értékelt soraiban Szentiványinál sajátos, újszerű, de a tudományos fejlődés vonalába illeszkedő, a kor tudományos élvonalát követő gondolatokra lehetünk figyelmesek. A téma részletesebb tárgyalása arra is alkalmat nyújt, hogy az abiogenezis tudománytörténeti jelenségének egészéről átfogóbb és pontosabb képet alkothassunk.

KULCSSZAVAK: abiogenezis, magyarországi természettudomány, jezsuita tudományosság

Az abiogenezis fogalma és kérdése

Az abiogenezis általában vett értelme szerint azt az elméletet jelenti, miszerint bizonyos élőlények az elemek és az anyag részeinek valamiképpen egyesüléséből keletkeznek, az adott élőlény egyedeinek vagy ivarsejtjeinek közreműködése nélkül.¹ Az elgondolás gyakorlatilag egyidősnek tekinthető az emberiséggel, hiszen megfelel a látszólagos tapasztalatnak, ami az alsóbbrendű állatok, vagy akár bizonyos növények szemmel látható okokkal nem magyarázható szaporaságát illeti. A gazokról, gyomokról, alsóbbrendű állatokról könnyen vélhették úgy, hogy azok egyszerűen a rendelkezésre álló anyag, meleg, élelem valamiféle bősége miatt születnek. A nézet tudományos jellegű megfogalmazása Arisztoteléstől származik és az ő tekintélye is biztosította az elképzelés fennmaradását.²

Maga a képzetet jelölő abiogenezis formula ugyanakkor meglehetősen újkeletű, amelynek kapcsán már előljáróban felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a fogalom és az ahhoz kapcsolódó elképzelések tudománytörténeti vizsgálata során körültekintően kell eljárni, ugyanis, mint látni fogjuk, sokféleképpen értelmezték a feltételezett jelenség mibenlétét. Thomas Henry Huxley (1825–1895) angol biológus és antropológus a görög szóösszetétel megalkotója, melynek szó szerinti jelentése: élet nélküli keletkezés.³ A fogalom magyar szinonimája az

1 Pallas Lexikon (1897): *Ősnemzés* (gör. *abiogenezis*, lat. *generatio aequivoca, heterogenea v. spontanea*), a régiebb korbeli bűvároknak az a nézete, mely szerint élő, szerves lények nem szerves anyagokból is képződnek.

2 Arisztotelész a magyarra még nem lefordított *Τὼν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*, latinul *Historia Animalium* (Az állatok természetrajza) című művében tárgyalja a kérdést. Az elképzelést szemléltető tipikus példája a békák iszaptól való tömeges felbukkanása a Nílus áradása után.

3 Vlaerdingerbroek 2010.

ősnevezés, a külföldi szakirodalom megnevezései a *generatio spontanea* latin szóösszetételen alapulnak.

Az abiogenezis nézetének középkori teljes spektrumáról nehéz átfogó képet alkotni. Az elgondolás tudományos alapú megkérdőjelezését a szakirodalom jelenleg a XVII. századtól számítja. A vérkeringéssel kapcsolatos felfedezéseiről ismert William Harvey (1578–1657) az „*Omne vivum ex ovo*” (hozzávetőleges magyar fordításban: „minden élő tojásból származik”) tételével az abiogenezis ellenpólusát állította fel. Az abiogenezis elméletének cáfolatában kulcsszerepet játszott a mikroszkóp XVII. századi elterjedése. A „mikrobiológia atyjának” tartott Antonie van Leewenhoek (1632–1723) és Jan Swammerdam (1637–1680) inszektológus kategorikusan elutasították az abiogenezis nézetét. A németalföldi tudósok mellett a mikrobákat és az embrionális fejlődést kutató olasz Marcello Malpighi (1628–1694), nem mellesleg XII. Ince háziiorvosa említhető mint az abiogenezis tanának fő cáfolója a korban.⁴

Ugyanakkor a tannak továbbra is voltak védelmezői. Közülük sajátos módon épp katolikus papok emelhetők ki, mint a jezsuita Filippo Bonanni (1638–1725) és az angol John Needham (1713–1781), akik olyan kísérleteket végeztek, amelyek szerintük az abiogenezist igazolták. Így történhetett, hogy a hírhedt ateista Holbach báró mechanikus materializmust igazolni szánt művében, a *Systeme de la Nature*-ben épp a katolikus pap Needham kísérletére hivatkozhatott.⁵ Needham feltevéseire ugyanakkor egy másik katolikus pap, az olasz Lazzaro Spallanzani (1729–1799) válaszolt. Az abiogenezis elméletét végérvényesen Louis Pasteur (1822–1895) cáfolta a XIX. század közepén. Nevezetes hatványakas kísérletével sikerült igazolnia, hogy a levegővel való érintkezés önmagában nem elegendő mikroorganizmusok szaporodásához, hanem ahhoz mindenképpen szükséges élő szervezetek kontaminációja.

Az abiogenezist cáfoló kísérletek közül külön ki kell emelnünk a szinte elcsőt, a témában úttörő Francesco Redi (1626–1697) kísérletét,⁶ mégpedig azért

4 Parke 2014, 34.

5 Treuherz 2013, 122–123.

6 Redi ezt *Esperienze intorno alla generazione degl'insetti* (1668), tehát a rovarok szaporodása körül végzett kísérletek című művében mutatta be.

is, mert annak szemlélete Marsigli felfogásában is tükröződik. Redi kísérlete, amilyen egyszerű, annyira tanulságos. Nyers marhahúst tett három üvegbe, amelyek közül egyet nyitva hagyott, egyet légmentesített, egyet pedig valamilyen gézzel takart le. Mivel kukacok csak abban a húsban keltek ki, amely érintkezhetett a legyekkel, ezzel igazolta, hogy önmagában a hús romlása nem idézi elő kukacok szaporodását.

Marsigli az abiogenezisről

Luigi Ferdinando Marsigli fő műve, a *Danubius Pannonico-Mysicus* befejező kötetében különböző témákat tárgyal. A rovarok bemutatásánál kap központi szerepet az abiogenezis kérdése. Marsigli a következő szavakkal kezdi az abiogenezis kérdésének tárgyalását.

„Mínthogy valamennyi állat szaporodása a tojástól veszi eredetét, amikor a négy lábúaknál – persze nem annak neve alatt – a madaraknál és a halaknál a tojásból való eredet már ismeretes dolog, akkor – kérdezem én – ugyanezt miért vonják kétségbe a rovaroknál?

Ezért bár századokon át úgy tartották, hogy a puszta rothadt anyagból származnak, sőt, még most is nem kevesen hiszik így tévesen, mindazonáltal, már előttünk is voltak hozzáértő férfiak, akiknek sorát a nagyhírű Redi vezeti, akik számos kísérlettel már eléggé bizonyították ennek ellenkezőjét, és ugyanerre tanít minket a tapasztalat is.”⁷

Marsigli tehát a kérdésben tekintélynek számító Redire hivatkozik. Szavai-
ból kitetszik az a tény is, hogy az abiogenezis cáfolatára hosszadalmas tudományos diskurzus keretében került sor, amit folyamatosan, lépésről lépésre kellett igazolni és elfogadtatni, Marsigli pedig a rovarok egyesek által még mindig vitatott szaporodása kapcsán közelít a kérdéshez. Marsigli a tapasztalat fontosságáról beszél és katonai táborozásának emlékeit idézi fel. Első példája, hogy a legyek csak akkor árasztották el nagyobb számban a táborhelyet, amikor már az

7 Marsigli 1726, 113.

állatok által hagyott trágyában és tetemekben lerakták tojásaikat és azok kifejlődhettek.⁸ Marsigli leírása önmagában talán nem számít különösebben meggyőző bizonyítéknak, ha azonban a Redi-féle kísérletet alátámasztó példaként tekintünk rá, úgy alapvetően megfelel annak a célnak, hogy a Marsigli által a rovarok szaporodásáról vallott modell megfelelő voltát szemléltesse. Marsigli a rovarok szaporodását a teknősökével állítja párhuzamba, amelyekről mindenki tudhatja, hogy homokba ázott tojásokból kelnek ki és nem valamiképpen pusztán a föld alól, amint a látszat sugallana. Érdemes kiemelni Marsiglinak a hasonlatot záró kijelentését: „Így ehhez hasonlatosan kell elgondolni a rovarok, és más élőlények füvekben, virágokban, gyümölcsökben, kéregben, gubacsban és más hasonlóknak való születését.” Marsigli megállapításában az a legfontosabb, hogy felsorolásában említi a parazita rovarok gubacsban történő születését is, amelynek kapcsán még az előbb említett Redi is úgy gondolta, hogy a gubacsokból születő rovarok, mint például a gubacsdarázs, a növényi organizmus termékei.⁹

Marsigli másik példáját a Buda első, 1684-es, sikertelen ostroma alatt kitörő járvány tapasztalatai szolgáltatták, amelyről Marsigli naturalisztikus

8 „Míg szekereinkkel tábort vertünk, ott gyakran nem voltak nagyobb számban legyek és más rovarok, amik aztán csaknem végtelen mennyiségben tűntek fel a katonák legnagyobb bosszúságára. Mi volt ezek születésének valódi módja? Vajon a különböző féle rothadékok bősége? Ez, amire mindenesetre lett volna máskor is alkalom, valójában mégsem következett be. Ahogy az először kisszámú rovarok számára bőségesen rendelkezésre állt élelem, ott nemsokára mintegy alkalmas fészkekben lerakták tojásaikat, és miután azok a keletés révén megkapták a megfelelő melegítést és új fermentáció kezdeteit, rovarok miriádjait bocsátották ki magukból. Tehát nem a szerte heverő hullákból keletkeztek, hanem azok belsejében: ugyanúgy, ha azt látod, hogy a kicsiny teknős sarjak az új tavasszal előjönnek a földből, attól azok még nem a földből erednek, mivel nyilvánvaló, hogy tojásaik egy teljes éven át bújnak meg a föld alatt elásva, és a föld, anyaméhhez hasonlóan, saját belső hevével és a levegő és a nap külső hevétől tovább melegítve lassan a tojásoknak olyan kelteztést szolgáltatott, hogy végül kikeltek a sarjak.” Marsigli 1726, 113.

9 Redi az *Osservazioni intorno agli animali viventi che si trovano negli animali viventi* (1684) című, tehát a parazita rovarokról szóló művében tesz megállapításokat a gubacsdarazsak szaporodásáról. Redit az tévesztette meg, hogy az összes általa vizsgált gubacsban talált lárvákat, amiből – mivel a gubacsot a növény termékének gondolta, és nem merült fel benne, hogy magát a gubacsot is a rovar hozná létre – arra a következtetésre jutott, hogy a gubacsdarazsak a növényekből származnak. Parke 2014, 40.

beszámolót ad.¹⁰ Maga is megbetegedett és kukacokat hányva került élet és halál határára. Marsigli elmondja, hogy szerinte ezek az élősködők az étkezésre használatos eszközökkel vagy egyszerűen a levegőben közlekedve terjedtek emberről emberre. Az ilyen élősködők szaporodásának mikéntjét a sas boncolásának a kötet elején levő anatómiai részben bemutatott tapasztalataira visszautalva¹¹ magyarázza.¹² Itt lehet említeni, hogy Marsigli a bolognai egyetemen az abiogenezis cáfolatában úttörő szerepet játszó Malpighinál tanult anatómiát,¹³ akivel személyes hangnemű levelezést folytatott tudományos kérdésekről¹⁴, és valószínű, hogy a sas boncolási képe kapcsán megfogalmazott észrevétel háttérében is az ő nézeteit láthatjuk. Az, hogy a sasokban található élősködők az általuk fogyasztott elhullott birkából származnak, Marsigli szerint igazolja, hogy a fertőző betegségek esetében tapasztalható élősködők is kívülről kerülnek az emberbe és nem valamiképpen a szervezet belsejében, például a testnedvek megfelelő arányának elváltozása következtében kelet-

10 „Itt nem maradhat említés nélkül, hogy Buda első ostrománál egy bizonyos fertőző járvány dühöngött köztünk, amelynél az embereket nem más, mint belső férgek kínozták, és magam is élet és halál közé kerültem, attól, hogy folyton és szinte elviselhetetlenül férgeket hánytam, és másokkal is ugyanez történt. Az emberek és állatok hulláiban nem pusztán fészket raktak, hanem számos utódot hoztak létre ezek az iszonyatos állatocskák, ezeknek az igen kicsi és könnyű magjait a szél, s gyakran a pusztai levegő bejuttatta az étkezési és boroskancsóba vagy a beszéd vagy bármi más okán kinyitott szájba, ahonnan könnyen lecsúsztak a gyomorüregbe, és az ottani nedvek révén megszerezték az új állatocskák kiképzéséhez szükséges fermentációt, és így e férgek, mint különösen dühös ellenségeink, saját testünkön belül nyerték eredetüket.” Marsigli 1726, 114.

11 „Ami azokat a bizonyos férgeket illeti, amelyek oly nagy számban lelhetők fel, nem kétséges, hogy eredetük azokra a juhokra vezet vissza, amelyekre a sasok elhullott állapotukban találnak rá, mivelhogy hulláik körül folyamatos e madarak jelenléte, amelyek el is fogyasztják azokat. És ugyanezt igazolja az, amiket a rovarokról máshol már elmondtunk (Lásd ezekről a pusztai szemmel és mikroszkóppal készült képeket, amelyek ezekről a dolgokról magyarázatot és bemutatást nyújtanak).” Marsigli 1726, 9–10.

12 „Míndez teljesen egybevág a sas már bemutatott anatómiájának (amilyen módon azt le rajzoltattuk) megfigyeléseivel, amelynek beleiben férgecskéket találtunk, amelyek rothadás alkalmával, de valójában más hatóok alkalmával keletkeztek, mivel a sasok alapvetően hullákkal táplálkoznak, amelyeket más rovarok is eszegetnek, és ennek következtében sok ilyenféle magot nyelnek le a sasok, amelyek gyomrában megfelelő fészket vagy méhet találva a férgek bőven szaporodnak.” Marsigli 1726, 114.

13 Deák 2004, 39.

14 Kapronczay 2002, 184.

keznek. Érdekeség, hogy Marsigli elméleti ismereteit 1700-ban, az Oszmán Birodalom felől érkező pestisjárvány idején is kamatoztathatta, amikor az Erdélyben levő császári sereg járványügyi intézkedéseiért felelt.¹⁵

Marsigli a továbbiakban pontosítja álláspontját, maga is elfogadja, hogy vannak olyan élősködők, amelyek az élő szervezetben szaporodnak.¹⁶ Aminek kapcsán ugyanakkor meg is erősíti fő mondanivalóját, miszerint az anyag elemeiben történő változások – ez esetben a rothadás – nem szolgálnak elégséges magyarázattal bárminemű élet keletkezéséhez. „Ezekkel nem áll szándékomban ellenkezni, különösen mivel velem együtt vannak ellentétes véleményen a rothadás pártolóival szemben, akik valamiképpen magával a természettel szemben követnek el igazságtalanságot, amikor úgy vélik, hogy egy újonnan születő állat olyannyira csodálatos remekműve nem egy előre programozott magból, hanem a rothadó test nedveinek véletlenszerű összetalálkozásából jönne létre. Hogy ezeknek az embereknek a véleménye értelmetlen, azt már számos ilyesfajta kísérlet fölöttébb igazolja.”¹⁷ Marsiglinak az abiogenezis cáfolatához kapcsolódó megjegyzései között utolsóként a sáskajárásokhoz fűzött rövid megjegyzését említhetjük. Marsigli az 1691-es sáskajárás kapcsán arról számol be, hogy megtalálta azt az anyagot, amelyet ő a tömeges számban előforduló rovarok petéiként azonosított.¹⁸ Ez a meglátás annak igazolására szolgáló adalékként tekinthető, hogy még az ilyen nagy tömegben előforduló rovarok szaporodását sem kell abiogenezissel magyarázni. Egy ilyen felismerés jelentőségét abban kell látnunk, hogy a vándorsáskák szaporodásának megismerése segíthette a rendkívüli mezőgazdasági károkat okozó sáskajárásokkal szembeni

15 Kapronczay 2002.

16 „Nem hagyom figyelmen kívül, hogy vannak talán néhányan, akik a férgeknek akár bennünk, akár a sasokban való keletkezését olyan tojásokból vezetik le, amelyeket nem kintről hoztak be, hanem bent születtek és az új fermentáció alkalmával keltek ki.” Marsigli 1726, 114.

17 Marsigli 1726, 114.

18 „Megjegyzendő még, hogy 1691-ben egy őszi napéjgyenlőség körül a Lipppa közeli út, több mint egy teljes mérföldön keresztül ilyen sáskákkal volt teli és valamennyi holtan hevert, mindenfelé a saras föld göröngyei közé fúrt nyílásokban. Ezekben a nyílásokban látható volt egy bizonyos anyag is, amely kétség nélkül ezektől az állatocskáktól elszórt mag volt, amelyből a föld keltető melegének köszönhetően a következő évben szoktak sarjaik újonnan kikelni.” Marsigli 1726, 119.

védekezést. A sáskák petéinek összegyűjtésével és elégetésével hatékonyabban tudták elejét venni az ilyen rovarok tömeges inváziójának.¹⁹ Végezetül említsük, hogy a külföldi szakirodalom az 1714-ben megjelent, a gombák szaporodásáról szóló *Dissertatio de Generatione Fungorum* műve kapcsán kiemeli Marsigli tudománytörténeti jelentőségét az abiogenezis cáfolatában.²⁰

Az abiogenezis a korabeli Magyarországon és Szentiványi Márton

Ahhoz, hogy megértsük, mit értettek a korban az abiogenezis nézete alatt, és hogy viszonyítani tudjuk Marsigli megállapításait, érdemes megnézni az abiogenezis nézetének korabeli magyarországi megfogalmazásait. Apáczai Csere János (1625–1659), a descartes-i természetfilozófia szellemében íródott *Magyar Encyclopaedia* (1655) című művében fogalmazza meg az élet hőhatásnak kitett anyagból való keletkezésének modelljét, amelynek alapját az arisztotelészi elképzelés jelenti.²¹ Szintén egy református lelkész, Miskolczi Csulyak Gáspár (1627–1696) a szerzője az első magyar nyelvű zoológiai műnek, „*Egy jeles Vad-Kert...*” (1702), amely Wolfgang Franz (1564–1628) lutheránus teológus művének fordítása.²² Miskolczi Csulyak bár jóval idősebb, már gyakorlatilag Marsigli

19 Kiss Andreának a magyarországi sáskajárásokat történelmi szempontból bemutató áttekintéséből is kitétszik, hogy a Marsigit megelőző időben nem beszélhetünk hathatós védekezésről a sáskajárásokkal szemben. Kiss 2012, 127-128.

20 Leonhard 2009, 115.; Vékony 1982, 510.

21 „19. Eddég a’ magból valo születésről: de sok allatok születnek minden állati mag nélküli; midön tudn. a’ földnek felső reftskei a’ melegtől mozgattatva és el illettetve, ugy rakattatnak el egymás között, hogy azokból minden a’ testhez kivántatott tetemek formalodjanak. 20. Először tudn. a’ meleg nedvesseg igyenesen élé felé mozogván tsinal egy (nagy reftent) igyenes eret, mely ki terjedvén egy buborekotskát mely a’ fiv, és oßtán ebből minden refték könnyen formalodhatnak. 21. Mivel peniglen a’ föld reszetskéinek számtalan féle külömb formái mozgási és melegéi vannak, számtalan fele állatokat is hoznak.” Apáczai 1655, 153. Az Arisztotelészt alapul vevő elképzelés karteziánus megfogalmazásában az anyag szerepe a hőével szemben teljesen passzív. Leonhard 2009, 105.

22 Ágoston 2005, 147–148. Külön köszönöm Bakonyi Gábornak az idézett szöveghely figyelmembe ajánlását.

kortársának tekinthető. Leírása az ilyesfajta szaporodáshoz kapcsolódó szinte összes lehetséges elképzelést felsorolja²³, jól illusztrálva, hogy tudománytörténetileg valójában mennyire sokféle elgondolással kell számolnunk az abiogenezis fogalma alatt.²⁴ A szakirodalom szerint Magyarországon két jezsuita tekinthető elsőnek az abiogenezis elképzelésének kategorikus elutasításában. Jaszlinszky András (1715–1783) a nagyszombati egyetemes természettudomány professzora fő művében, *Institutiones physicae* (1756. 1-2.) Redi és Harvey nyomán tagadja határozottan az abiogenezist. Kartársra, a matematikai tanszék vezetője, Reviczky Antal (1723–1781) természetfilozófiai tankönyvében, *Elementa philosophia naturalia* (1757–1758), már Leeuwenhoekra is támaszkodva tesz ugyanígy.²⁵

Úgy tűnik tehát, hogy Marsigli magyarországi tevékenysége és fő műve kiadása idején nem volt még Magyarországon az abiogenezis elképzelésével szemben ellenvélemény. Azonban a jezsuiták példája ráirányítja figyelmünket a kiemelkedő jelentőségű, szintén nagyszombati Szentiványi Mártonra. Szentiványi Márton (1633–1705) a jezsuita rend történetének jelentős szereplője. A nagyszombati egyetem rektora és királyi főcenzor is volt. 30 éven keresztül szerkesztette a népszerű nagyszombati kalendáriumot, melyben számos ismeretterjesztő írást közölt. Ezek válogatását gyűjtötte össze három kötetes művében, amelyet leginkább a *Miscellanea* néven ismerünk.²⁶ Szentiványi a *Miscellanea* utolsóként, 1702-ben megjelent, harmadik kötetében foglalkozik az állatvilággal, ahol az abiogenezishez kapcsolódó megállapításairól is olvashatunk.

23 „Szinte teljes körű bemutatást ad az ilyesfajta szaporodáshoz kapcsolódó elképzelésekről.”

24 „Egyéb szaporodás: A Balhák, tetvek, legyek, lódarázsok, férgek s a többi, úgymint kisebb tökéletességű állatocskák, nem mondatnak bizonyos állatoktól nemzéseképen származni, hanem csak a barmok ganéjából, mint a bolhák, szarvas bogarak stb. Vagy a földnek, fáknak, sok szemétnak rothadásából, mint a békák, lótetvek, avagy öreg szű férgek. Vagy valami büdös dögből, aminthogy még az élő állatoknak büdös bélekből is sokszor férgek s nyüvek hullanak ki. Vagy pedig az embernek zsíros izzadékos szennyéből teremnek, mint a serkék és tetvek. Midőn tudniillik a természeti melegség, a hozzá közel levő nedves matériát addig érleli, gyengíti, változtatja, hogy végre meg is lelkesíti és élő állattá teszi. Aminthogy az éhen holt borjúból méhek szoktanak teremni: mint régen a Sámsontól megöletett oroszlánban kevés napok múlva gazdag méh raj találtatott vala. Plinius azt állítja, hogy némelly Kigyók az ember háta gerincének velejéből teremnek.” Miskolczy 1702, 382.

25 Kádár–Priszter 1992, 48.

26 Csaba 1978, 11–12. *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea in tres partes divisa. Decadis pars I–III. Tyrnaviae, 1689–1702.*

Szentiványi Márton a növények szaporodásáról

Szentiványinál a növények szaporodásáról olvashatunk először az abiogenezis nézetével kapcsolatban. Szentiványi az idézett részben egy általánosabb tétel kiemelésével folytatja gondolatmenetet (ez olvasható az idézetek elején, dőlt betűvel), amit aztán saját magyarázatával egészít ki.

1. *Vannak növények, amelyek úgy tűnnek, hogy maguktól, bármiféle elhullajtott mag nélkül keletkeznek. Tűnhet úgy, mintha ezek mag nélkül születnének, azonban valójában ezek is magból keletkeznek, amely vagy ott, vagy máshol lett elhullajtva, vagy a föld részecskéi között rejtőzött, vagy kezdetből benn van a földben. Arról, hogy a növényeket nemző erő benne van a földben, maga az Írás világosan tanúskodik. Teremtés 1. „Teremjen a föld zöldellő növényeket.”²⁷*

Szentiványi tehát már a növények kapcsán is számol azzal a látszólagos tapasztalaton alapuló véleménnyel, miszerint szaporodás pusztán a föld belső erői révén (*sponte sua*) is történhet és ezt rögtön cáfolja is, leszögezve, hogy valójában itt is növényi magok felelnek érte. Némiképp zavarba ejtő a folytatása ugyanakkor, ugyanis egyértelműen arról ír, hogy ezek a magok valamiképpen a világ kezdetétől, teremtésétől fogva benne vannak a talajban. Hogy Szentiványi hogyan képzelte a talajban a világ teremtésétől benne levő ősmagok teremtő erejét, érdemes idézni későbbi megállapítását.

„6. *Következésképpen nem minden föld képes az összes növényt megteremni. Mert a földben nem mindenhol ugyanazok az ősmagok vannak, hanem különbözők, a különböző részekben keveredve.*”²⁸

27 A kötetből a tanulmányban idézett, különböző fejezetekből vett részletek a kötetben a növényekről szóló résszel kezdődően – „*Dissertatio III. Viridarium philosophicum. Seu Dissertatio physica curiosa. De plantis.*” – folytatólagos oldalszámmal szerepelnek.

„1. *Subinde aliquae plantae, sponte, nulloque jacto semine, prodire videntur. Hae licet ex nullo semine nasci videantur, re ipsa tamen, ex semine prodeunt, quod ibi, vel casu aliquo decedit, vel latuit, inter elementorum particulas, vel ab initio, terrae inditum est. Hanc enim virtutem seminalem plantarum, terrae innatam esse, luculente, ipsa scriptura testatur. Gen. 1. Germinet terra herbam virentem.*” Szentiványi 1702, 31.

28 „6. *Hinc non omnes plantas, fert omnis tellus. Quia non in omni parte terrae, sunt eadem primigenia seminum, sed diversa, diversis partibus admixta.*” Szentiványi 1702, 32.

Az ősmagok tehát az egyes fajoknak megfelelően (vagy azoknak megfelelő összetételben)²⁹ helyezkednek el a föld elemei között. Érdemes idézni Szentiványinak azt a gondolatát is, amelyben azt láthatjuk, hogy magok vagy őscsírák alatt egy olyan erőt is ért, amely a növényi részekben is megtalálható, a különböző növényfajták szaporodását ekképp is biztosítva.³⁰

„9. Következésképp a földből ugyanolyan növények születnek, amilyenek már a földben elrothadtak. Mert a magok, vagy a sarjak őscsírái még mindig azokban vannak.”³¹

Szentiványi Márton a halak szaporodásáról

A halak szaporodásának tárgyalása szorosan kapcsolódik az abiogenezis kérdéséhez. Szentiványi alapvetően Arisztotelész nézeteit idézi, aki elfogadta bizonyos halak abiogenezisét. Éppen ezért fontos kiemelni, hogy bár Szentiványi számára nyilvánvalóan fontos tekintélynek számít Arisztotelész, már egy, a halak írásával kapcsolatos kérdésben arról beszél, hogy modern, kortárs szerzők nem értenek egyet a filozófussal, és mintegy relativizálja a filozófus nézeteit:

„12. Ezenkívül azt mondják, hogy ebben nem szükséges vakmerően elvetni Arisztotelész véleményét. Mindenesetre azt mondják, hogy Arisztotelész állítása nem saját tapasztalaton alapul, hanem a közvélekedést idézte, mivelhogy a *Historia Animalium* 3. könyvének 7. caputjában maga mondja: Ezekről még nincs semmilyen tapasztalatunk.”³²

29 Hirai 2007, 80.

30 Érdemes pontosítani tehát az eddigi szakirodalmi bemutatást Szentiványi nézeteiről: „Megemlíti, hogy lehetséges a nemző erő (*vis seminalis*) segítségével új növény keletkezése rothadó anyagból.” (Kádár–Priszter 1992, 33.) Ezzel szemben Szentiványi modellje a növények szaporodásáról nem kapcsolódik valamiféle abiogenezishez, sőt ellentétes azzal (ahogy maga is hangsúlyozza). Továbbá a „*vis seminalis*” fogalomhoz kapcsolódó modell Szentiványinál sokkal konkrétabb értelmű, amelyben valóban szó szerinti értelemben vett magok jelentik a kiindulást.

31 „9. *Hinc ex fimo plantae, nascuntur eadem plantae, quae in fimo etiam putruerant. Quia semina illa, seu rudimenta germinum adhuc in iis manent.*” Szentiványi 1702, 32.

32 „12. *Ajunt hi praeterea, Aristotelis hac de re opinionem, propterea non contemni temere. Dicunt enim hac in parte Aristotelem non suam sententiam aliquo experimento probatam, sed vulgi opinionem allegasse, quandoquidem, lib. 3. Historiae Animalium Cap. 7. ipsemet dicat: De his nondum quidpiam exploratum haberi.*” Szentiványi 1702, 136.

A halak ívásának megtárgyalása után Arisztotelész megállapításait követi.³³ Olyan halfajokról idézi véleményét, amelyek Arisztotelész szerint nemzés nélkül, az anyagból keletkeznek.

„1. Vannak olyan halak, amelyek jóllehet eredetileg tojásokból származnak, mégis a földből, iszapból, homokból is szülehetnek. Ezt tanúsítja Arisztotelész a *Historia Animalium* hatodik könyvében.³⁴[...]

3. Van egy másik (általa Apuasnak vagy Aphyasnak hívott) halfaj, amely Arisztotelész véleménye szerint kizárólag az iszapból születik. *Annak ugyanis nincsenek tojásai és nem is nemz utódokat.* [...] 5. Sőt a föld vagy iszap mozgásával, és az üledék elhordásával, nagy számban jönnek elő. *És innen ered Arisztotelész fő érve arra, hogy azok kizárólag az iszapból erednek.*”³⁵

Hosszabban idézi Arisztotelész véleményét az angolnák szaporodásáról. Ezek szerinte az iszapból keletkező gilisztaszzerű állatokból – amelyeket a föld beleinek nevez – szaporodnak.³⁶ De arról is beszél, hogy angolna különböző részei is képesek új példány születését előidézni.

„14. Innen következik, hogy ha egy élettelen angolna, vagy csak bőre, darabokra esik szét, és ezek a rothadó vízbe hullanak, azokból ezt követően angolnák fognak születni. *Ami jele annak, hogy ezek testének valamennyi része nemző erővel van felruházva.*”³⁷

33 „Caeterum propter infra dicenda, maneat sua opinionis Aristotelis autoritas.” Szentiványi 1702, 137.

34 „1. Sunt aliqui Pisces, qui licet primordio ex ovis generentur, nascuntur tamen etiam ex terra, limo, arena, in locis palustribus. Nam ut testatur Aristot. lib. 6. Hist. Animal.” Szentiványi 1702, ...

35 „3. Est tamen aliud genus pisciculorum juxta opinionem Aristotelis, (quod ipse Apuas vel Aphyas vocat) quod asserit praecise ex limo nasci. *Id enim nec ova habet, nec alium sui generis pisciculum parit.* ... 5. Quin per solam agitationem terrae vel limi, detractaque ejus colluvie, major eorum copia prodit. *Atque hinc Aristoteles eos ex limo praecise nasci, majus argumentum sumit.*” Szentiványi 1702, 140.

36 „Dicens lubriculos illos non ex anguillis ipsis, sed sponte ex luto humescenteque humo provenire, esseque mera intestina terrae, sitque dici debere.” Szentiványi 1702, 141.

37 „14. Hinc si sicca anguilla, vel ejusdem pellis conscindatur in frustilla, & haec in aquam putridam injiciantur, successive ex iisdem anguillae generantur. *Quod signum est eas habere omnes sui corporis partes seminalis virtute praeditas.*” Szentiványi 1702, 141.

Szentiványi Arisztotelésszel a modern tudósok ellentétes véleményét helyezi szembe. Ezt követően maga Szentiványi fogalmazza meg az abiogenezissel ellentétes tan, vagyis az biogenezis definícióját.

„15. Ezzel szemben pedig az újabbak erről a tárgyról azt állítják, hogy sem az angolna, sem bármilyen más élőlény (legalábbis tökéletesebb) nem születik kimondottan rothadékból vagy sárból. **Ellenben minden élőlény születését meg kell előznie és abban részt kell vennie valamilyen az adott faj élő példányából származó nemző anyagnak, amelyből az újonnan született élő származik.** 16. Ebből mint erősebből levonható, hogy a magyar [dunai] ingola a legkevésbé sem születik rothadékból vagy iszapból, jóllehet kedveli a mocsaras helyeket. *Ugyanis valamilyik példányuk tojásoktól duzzad, valamilyekben tej található.*”³⁸

Szentiványi a halakról szóló fejezetet kátészerű résszel zárja, ahol kérdés-felelet formában tisztázza a témával kapcsolatos tudnivalókat. Itt gyakorlatilag még egyszer elismétli az abiogenezisről előbb elmondottakat.

„Kérdezhetni. 4. Vajon születhetnek-e halak kimondottan a rothadékból? V[álasz] Arisztotelész ezt állítja, azonban az újabb filozófusok ezt tagadják, akik azt mondják, hogy a hasonló születések mindig nemző erő közreműködésével történnek, és ez a szabály a halaknál is.”³⁹

Szentiványi Márton a rovarok szaporodásáról

Mielőtt rátérünk a rovarok szaporodásával kapcsolatos részre, meg kell jelezni, hogy bár a halak kapcsán Szentiványi egyértelműen hajlik a modern tudósoknak az abiogenezist elutasító véleményének elfogadására, az ecetben és

38 „15. E contra vero recentiores, ex hoc ipso argumento ajunt, nec anguillas, nec ullum aliud vivens (saltem perfectum) praecise ex putri vel luto nasci. *Verum in omnibus genituris viventium, praecedere, et intervenire, aliquam partem seminalem, ejusdem speciei viventis, cujus est de novo generatum vivens.* 16. Hinc a fortiori deducitur, Lampetras Hungaricas, ex putri vel limo, minime nasci, licet palustribus delectentur locis. *Nam alia ex ijs ovis turgent, alia lac continent.*” Szentiványi 1702, 141.

39 „Quaeri potest. 4. An aliquando pisces nascantur praecise ex putri? R. Aristotelem id quidem asserere, recentiores tamen Philosophos id negare, qui dicunt in similibus generationibus, semper intervenire aliquid de seminali virtute ejusdem rationis piscium.” Szentiványi 1702, 164.

másutt⁴⁰ található férgeskről egyértelműen úgy ír, hogy azok valamiképpen az anyag rothadásából, erjedéséből keletkeznek.⁴¹

„7. Az ecetben sok kicsiny férgeske található, ahogy azt mikroszkóppal bárki szemrevételezheti. *Amelyek ezeknek a nevezett részecskéknél a bomlásánál keletkeznek és születnek.*”⁴²

Szentiványi a rovarok abiogenezisét, konkrétan a rothadékból [*ex putri materia*] való származásának eshetőségét klasszikus skolasztikus filozófus módján járja körül. A téma tárgyalása kritikus, problémaközpontú. Leszögezi, hogy a származás ekképp való magyarázata nehézségekbe ütközik, és az abiogenezis különböző, lehetséges változatait pontról pontra elméleti alapon cáfolja. Érdeemes idézni Szentiványi gondolatmenetét.

„1. Nem kis nehézség van azoknak a rovaroknak a szaporodása körül, amelyek nem pázás révén, hanem pusztán a rothadékból születnek. *Ezeknél ugyanis a létesítő ok nem annyira könnyen felismerhető.*”⁴³

2. Vannak, akik az efféle nemzés okának az eget tartják. *Azokban nincs olyan mód, amellyel a nem élő képes lenne élő szubsztanciát előállítani.*”⁴⁴

40 Más folyadékoknál, emberekben keletkező férgeskről: „11. Nulli vermes ab alijs vermibus per coitum generantur. *Sed omnes ex putri materia.* [...] 13. Nasci vermes etiam in hominibus adhuc vivis certum est, non tamen in omnibus ejusdem partibus [...] 14. Possunt tamen, et in alia quavis parte corporis humani vermes generari. 17. In plantis quoque omnibus, ut herbis, fructibus, arboribus sui sunt vermes, quos generant. 18. Nec certam definitamque partem habent plantae, ex qua suos vermes [...]” Szentiványi 1702, 271.

41 Ezen a ponton lehet említeni, hogy az abiogenezis (szó szerint: élet nélküli keletkezés) fogalma nem kielégítő, hiszen a korabeli elméletek szerint a növényekből vagy magasabb rendű állatok testében születő élőlények is élő szervezet vagy szerves anyag bomlása révén keletkeznek. Hasznos megkülönböztetés lehet a szó szerinti értelemben vett abiogenezis mellett heterogenezisről beszélni, mint azon elméletek gyűjtőfogalmáról, amely állatoknak más fajú élő vagy szerves anyagból való keletkezését tételezi fel. Parke 2014, 39.

42 „7. In aceto plurimi vermiculi minuti reperiuntur, ut, microscopio unicuique observare licet. *Quae utique ex corruptione dictorum corpusculorum generantur, et nascuntur.*” Szentiványi 1702, 190.

43 „1. Circa generationem insectorum eorum, quae non per coitum, sed ex putri nascuntur solum, non parva est difficultas. *Horum enim efficiens causa non tam facile assignari potest.*” Szentiványi 1702, 238–239.

44 „2. Sunt qui coelum hujusmodi generationem causam dicant. *Ast non apparet modus, quo non vivens, viventem substantiam producere queat.*” Szentiványi 1702, 239.

3. Vannak, akik egy valamiféle ősi és mindent átható világerőtellemhez, vagy világlélekhez folyamodnak. *De ezt csak mesebeszédnek kell tartani, ugyanis nincs semmiféle ilyen őslélek.*⁴⁵

4. Mások az anyaghoz tartozó járulékokat és ezek elrendezését tartják alkalmasnak ahhoz, hogy ezek létesítő okai legyenek. *Azonban mi módon létesítenének ezek szubsztanciát [lényegileg önazonos állapot], amikor azt ezek semmiképpen bírják magukban. Ugyanis senki sem adhatja azt, amit maga nem bír.*⁴⁶

5. Mások a rothadó anyagot tartják ezek létesítő okának. *De a már lélektelen dolog, miként képes lélekkel bírót létrehozni? Azonkívül, hogy a rothadék anyag lehet azok anyagi oka, nem bírhat a nemzés létesítő okával.*⁴⁷

6. Mások azt mondják, hogy a létesítő oka közvetlenül maga az Isten. *Aki valóban lehet egyedül magában, más teremtett ok közreműködése nélkül is valamennyi dolog létesítő oka, de ha azonosítható valamilyen teremtmény is létesítő okként, mégpedig természetesen, nem szükséges csodákhoz menekülnünk, vagy Isten közvetlen oksági tevékenységéhez.*⁴⁸

Szentiványi a filozófiai eszmefuttatás után egy meg nem nevezett modern vagy kortárs tudós nézetét idézi, amely szerint valamiféle maggal kell magyarázni a rovarok szaporodását.

„7. Ennélfogva egy bizonyos nagy tehetségű modern tudós, ezeknek a rovaroknak a szaporodását úgy magyarázza, hogy annak kezdeténél valamilyen első és nyers anyag, mintegy ezek magja áll, amelyből, miután hozzájárultak más összetevők (mint a nedvesség, hő és más hasonló, ezek természetéhez illő

45 „3. Sunt, qui ad intelligentiam seu animam mundi quendam universalem seu Archaeum recurrunt; Sed id pro fabula habendum est, nullus siquidem datur talis Archaeus.” Szentiványi 1702, 239.

46 „4. Alij volunt esse ipsa accidentia, & dispositiones in materia apta, eorundem efficientem esse causam. Ast quo modo haec producent substantiam cum eam nullo modo in se continent. Nemo autem id dat, quod non habet.” Szentiványi 1702, 239.

47 „5. Alij ad ipsam putrem materiam eorum efficientiam referunt. Sed inanimatum, quomodo producet animatum? praeterquam quod putris materia, sit eorum causa materialis, igitur rationem causae efficientis habere non potest.” Szentiványi 1702, 239.

48 „6. Alij dicunt causam eorum efficientem ipsum Deum immediate. Qui quidem potest esse causa efficiens etiam se solo, sine coefficientia alterius causae creatae, omnium rerum, si tamen potest assignari causa alia creata efficiens illorum, et naturalis, non est refugiendum ad miracula, vel ad immediatam ejusdem causalitatem, et efficientiam.” Szentiványi 1702, 239.

anyagok) könnyedén követi azt a nemzés: *Ahogy a magból a növény, nem más-ként lesz a tojásból a sarj is.*⁴⁹

Ezután az idézett tudóst követve felsorolja, hogy a rovarok hányféle közegben születnek, amelyekben mind benne vannak ezek az említett magok.⁵⁰ Ez a rész az előbbi idézettel szemben éppen mintha egyfajta abiogenezist támasztana alá. Rovarok élő állatok testnedveiből, ürülékéből, tetemeiből, növényekből való keletkezését írja le. A növényekből kikelő rovarok kapcsán külön tárgyalja azt az eshetőséget, hogy ez a bizonyos mag az eső vagy más légköri jelenség révén került a növényre, de elmondja, hogy még gyakoribb, hogy a növény szövetei formálód-
nak úgy, hogy a növényben rovarok és férgek születhessenek. A leírás alapján ezek a magok tehát egyértelműen nem a rovaroktól származnak, hanem valamiképpen a különböző anyagokban rejlenek benne. Az abiogenezis elmélete szempontjából előszeretettel számításba vett közegek felsorolását a következőképp zárja:

„16. A borból és más éltető nedvekből, és magából a vízből a szúnyogok és más hasonló állatocskák ugyanígy keletkeznek: *Ugyanis mert a borban, a vízben, a növényi nedvben, az ecetben, sőt a méhviaszban is benne vannak az ilyesféle csirakezdetek, amelyekből mihelyt megértek, kifejlődnek vagy létrejönnek nevezett állatocskák. Sőt benne vannak ezek a száraz, korhadó, vagy már lebomlott fában, amelyekből aztán férgek keletkeznek.*”⁵¹

Szentiványi elfogadja az elmondottakat, azonban hozzáteszi, hogy egy ilyen felsorolással még mindig megválaszolatlanul marad a „*causa efficiens*”, vagyis a rothadékból keletkező rovarok alkotóókanak kérdése. Végeredményben honnan erednek ezek a magok?

49 „7. Igitur quidam Neotericus ingeniosior, explicat generationem horum insectorum, ponendo pro principio hujus generationis, aliquod primordium ac rudimentum, ac veluti semen eorundem, ex quo dein accedentibus dispositionibus, (ut est humiditas, calor, & reliqua similia illorum naturae convenientia) facile sequatur eorundem generatio: *Non secus ac ex semine, planta, ex ovo generatur pullus.*” Szentiványi 1702, 239.

50 Szentiványi 1702, 239-240.

51 „16. Ex vino, & alijs succis vegetabilis generis ac etiam aquae, culices, & alia animalcula generantur eadem ratione: *Quia videlicet vino, aquae, succo, aceto, imo cerae, et oleo insunt hujusmodi primordia, ex quibus ubi ea maturuerint, evolant vel prodeunt dicta animalcula. Quin etiam insunt lignis aridis, putridis, excrementisque lignorum, ex quibus dein vermes generantur.*” Szentiványi 1702, 239.

„17. Valóban lehet ezeket észszerűen állítani, azonban fennmarad a kérdés, hogy mi is az ilyesféle őscsírából eredő rovar élő és érzékelő lelkének hatóoka? Megválaszolom és azt ajánlom, hogy maradjunk annál a kérdésnél: Tudniillik miképpen keletkeznek a rovarok, amelyek kizárólag a rothadékból keletkeznek? Ugyanis maguknál a csírakezdeteknél, vagy tojásoknál, magoknál, amelyeket maguk a rovarok raknak le, akár máshol is tegyék le őket, kerüljenek vagy érkezzenek bármilyen módon is helyükre, nincsen nehézség, mivel ezekben a magokban benne rejlik a lehetséges élet, nem másként, mint ahogy a magban él a növény, és a fióka a tojásban, és abban sincs nehézség, hogy ezek miként keletkeznek egy élő állattól. Ugyanis amíg az él, képes ilyen csírakezdetet létesíteni, amely már potenciálisan tartalmazza az élő rovarot.⁵²

Szentiványi szerint tehát a tojásoknak vagy magoknak az élő rovaroktól való származása igényli a legkevesebb magyarázatot. Ugyanakkor utoljára idézett mondatát úgy kell értelmezni, hogy maga az élő állat hozza létre a rovarok szaporodásáért felelős magokat.

„És nem ekképpen keletkeznek az állatok tetemeiből, vagy ürülékéből, hanem mivel ezek a csírakezdetek már benne voltak az élő állatokban, később is benne lesznek azok tetemeiben és ürülékében, hogy az anyagok kedvezőbb rendeződésével együtt kerülhessen sor a rovarok szaporodására.”⁵³

A tárgyban kifejtett eszmefuttatás végén újra kifejti, amit korábban mondott, amikor szükségtelennek ítélte Isten közvetlen beavatkozásának magyarázatát: ha van megfelelő modell, szükségtelen Istenhez, mint létesítő okhoz folyamodni.

52 „17. Verum licet haec rationabiliter dici possint, supererit adhuc quaestio quanam sit causa efficiens animae viventis, & sentientis illius insecti, quod oritur ex tali primordio? Respondeo & suppono quod maneamus in eadem quaestione: Quomodo scilicet generentur insecta, quae praecise ex putri generantur? Nam de ijs primordijs, seu ovis & seminibus, quae ponuntur ab ipsis infectis, vel alibi posita, quacunque tandem ratione deportentur, & adveniant, non est difficultas, cum haec ipsa semina virtualiter vitam habeant, non secus ac in semine vivat planta, & pullus in ovo, sed neque est difficultas quomodo generentur a vivente animali; hoc enim cum vivat, potest tale primordium producere, quod virtualiter in se contineat insectum vivens.” Szentiványi 1702, 239.

53 „Imo nec quomodo generentur ex cadaveribus, & excrementis animalium, cum enim haec primordia inerant viventibus animalibus, etiam postea inerunt eorundem cadaveribus, excrementis, & quidem cum melioribus dispositonibus in ordine ad generationem insectorum.” Szentiványi 1702, 240.

„Ahol tehát valamilyen igazolással ki lehet mutatni, hogy ezek csírakezdek jelen voltak vagy vannak, azt kell a rovarok eredeti létesítőjének mondani. Ha pedig nincs jele ilyet eredetnek, és logikai úton sem lehet ilyet konstruálni, akkor kellene mint általános okhoz, Istenhez folyamodni, mert akkor az Istenre történő hivatkozás nem ok nélkül történne, mint az előző esetekben.⁵⁴

Összegzésként el lehet mondani, hogy Szentiványi az abiogenezis több változatát is cáfolja. Ezek után az abiogenezis megszokott elképzeléseivel párhuzamban álló leírásokat közöl a rovarok szaporodáról, azonban ezeknél is a rovarok szaporodásához szükséges magokról vagy őscsírákról beszél. Szentiványi már a növények szaporodásánál is említett a földben a világ teremtése óta jelenlevő magokat,⁵⁵ és elképzelése feltűnő rokonságot mutat a nagyhatású jezsuita, Athanasius Kircher (1602–1680) pánspermia elméletével.⁵⁶ Kircher-nél a növényekben, állatokban levő ősmagok a „gazdatestek” elpusztulása után, eredeti környezetükből kiválva degenerálódnak és alsóbbrendű létformákat hoznak létre, ami szintén megfeleltethető Szentiványi írásával.⁵⁷ Feltehető tehát, hogy Szentiványi itt az általa néven nem nevezett forrásaként Kircherre hivat-

54 „Ubi igitur aliquo ratiocinio ostendi possunt adesse vel adfuisse talia primordia, dicendum est illa esse principia, effectiva insectorum; si autem nullum plane similitudinem primordiorum extaret indicium: neque illud ratiocinando adstrui posset, recurrendum esset ad Deum tanquam causam universalem, tunc enim non fieret hic recursus ad Deum, sine necessitate, uti fieret in prioribus casibus.” Szentiványi 1702, 240.

55 Hogy egységes, átfogó modellként élt Szentiványi fejében az élőlényeknek valamifajta ősmagokból való származása, bizonyítja, hogy a rudimentum és praemordium szavakat alapvetően a semen és ovum szavak szinonimájaként használja. A növényeknél a rudimentát a seminával azonosítja, (8. ... Quia praedicta rudimenta, seu semina, ... 9... Quia semina illa, seu rudimenta germinum), a rovarok szaporodásánál pedig ugyanezt a rudimenta a kifejezést a primordium szóval azonosítja (aliquod primordium ac rudimentum, ac veluti semen eorundem), amit pedig végül az ovum és semen, tehát tojások és magok szinonimájaként használ (17. ... Nam de ijs primordijs, seu ovis & seminibus).. Annyiban árnyalhatjuk a képet, hogy a növényekből születő rovaroknál a rudimentum alatt a primordium egyfajta előzményét érti (14. ... fibrae tenebriores in ea rudimenta terminantur, & in ijs quasi excrementis partibus, ponuntur haec primordia vermium).

56 Hirai 2007, 78–79.

57 A Szentiványi által a növényeknél és a halaknál használt „seminalis virtus” szókapcsolat megfeleltethető Kircher „vis seminalis” kifejezésével. Hirai 2007, 79. Nagyon hasonló az is, ahogy Szentiványi az ősmagoknak az esővel történő közlekedéséről beszél. Hirai 2007, 84–86.

kozik.⁵⁸ A Kircher és Szentiványi által propagált modell, bár hasonló elképzelést tükröz, mégsem tekinthető abiogenezisnek, hiszen a szaporodásban már élettel bíró magok vesznek részt. Ki lehet emelni, hogy Szentiványi azzal is számol, hogy mekkora a nehézség a rovaroknak a rovaroktól származó peték nélkül történő szaporodásának magyarázata körül, és – ahogy a befejezésből kitűnik – gyakorlatilag megállapítja, hogy a kérdés lezáratlan, nem beszélhetünk végérvényes modelltől és bőven adódik tér a szóban forgónál jobb és kielégítőbb magyarázat számára.

Marsigli és Szentiványi abiogenezist illető nézeteinek összefoglalása

Érdekes összehasonlítani Szentiványi és Marsigli abiogenezisről való nézeteit. Ez abból a szempontból is indokolt, mivel, bár Szentiványi műve 1702-ben, míg Marsiglié jóval később, 1726-ban jelent meg, ismerve a *Danubius Pannonico-Mysicus* kiadásának nehézségeit, tudjuk, hogy Marsigli alapvetően Szentiványi működésével egy időben tevékenykedett Magyarországon.

Marsigli kizárólag a kísérletek és a tapasztalat alapján foglal állást az abiogenezis kérdésében, míg Szentiványi erőteljesen támaszkodik Arisztotelész munkájára, ugyanakkor kész kritikus vélemény átvételére a filozófus állításával szemben. Szentiványi elméleti, skolasztikus jellegű megközelítés alapján is tárgyalja a kérdést. Marsigli egyetlen modern tudóst, a kérdésben úttörő szerepet játszó Francesco Redit említ név szerint. Szentiványi is hivatkozik kortársaknak véleményére, ugyanakkor név nélkül, és csak feltevésekbe lehet bocsátkozni, hogy kik a forrásai.⁵⁹ Legvalószínűbbnek Athanasius Kircher tűnik, de elképzelhető, hogy ő is olvahatta Redit (ez magyarázhatja, hogy miért fogadja

58 Szentiványi Kirchert követő nézeteiről a csillagászat terén: Serfőző 1941, 33.

59 Marsiglinál említettük Marcello Malpighihez fűződő kapcsolatát. Szentiványinál művében figyelemreméltó rész a tyúkembrió fejlődéséről adott leírása, amely témának egyébként Malpighi is külön tanulmányokat szentelt (*Dissertatio epistolica de formatione pulli in ovo*. London, 1673; *De ovo incubato*, London, 1675.). Kádár–Priszter 1992, 34.

el rovaroknak növényekből való születését, amit még Redi is elképzelhetőnek tartott).⁶⁰ Marsigli állásfoglalása kategorikus és egyértelmű az abiogenezissel szemben, a rovaroknak a növények gubacsaiból való keletkezését is elutasítja. Szentiványi több olyan véleményt is közöl, amely cáfolja az abiogenezist és tételesen rávilágít az elképzelés több változatának elégtelenségére. Szentiványi ugyanakkor egészében véve megengedőbb, a férgek keletkezését kizárólag az abiogenezis szempontja alapján tárgyalja, elfogadja az abiogenezis bizonyos fajtáit a rovarok esetében és idézi Arisztotelész nézeteit az abiogenezisről, de ezek mellett ugyanott, ugyanakkor nem kategorikus cáfolatként közli a modern tudósok ellentétes nézeteit. Szemléletének háttérében állhat, hogy műve maga is heterogénebb összetételű, mint említettük: a *Miscellanea* Szentiványinak harminc éven át kiadott kalendáriumában megjelenő, ismeretterjesztő munkáit tartalmazza.⁶¹ Végezetül említsük, hogy érdekes párhuzamot jelent mindkettejük filozófiai, retorikai végkövetkeztetése a témában: Marsigli szerint az abiogenezis tana a természet csodálatos művével szembeni igazságtalanságról árulkodik, míg Szentiványi arról beszél, hogy megfelelő tudományos modell esetén fölösleges a közvetlen isteni beavatkozáshoz való folyamodás.

Összegzés

Cikkünkben egyetlen szempontból, az abiogenezis cáfolatához kapcsolódóan vettük szemügyre Luigi Ferdinando Marsigli és Szentiványi Márton nézeteit. Marsigit a magyar tudomány történetében az abiogenezis első kategorikus és

60 Figyelemreméltó párhuzam, hogy bár mindketten számolnak egyfajta, az „*omne vivum ex ovo*” tételének megfelelő alapvetéssel, egyaránt hajlottak arra, hogy a rovarok keletkezését végül más élő anyagokból, elsősorban növények termékeként magyarázzák. Redi egész biztosan axiómaként számolt a tétellel, kiindulópontja volt, hogy a gubacsdarazsak is a rovarok által lerakott tojásokból származnak és csak később változtatta meg véleményét. Parke 2014, 38. Szentiványinál az axiómának megfelelő tendenciának tekinthető a magokból, tojásból történő születés szükségességének hangsúlyozása a rovaroknál.

61 Szentiványi *Miscellaneában* megfogalmazott természettudományi nézeteinek ismeretterjesztő, morális szempontú indíttatásáról, eklektikus és konzervatív voltáról, lásd: Serfőző 1941, 23–38.

tudományos igényű cáfolójaként tekinthetjük. Megállapíthatjuk, hogy Marsigli egy fontos tudományos kérdésben a kortárs tudományosság élvonalával összhangban, sőt a kortárs tudományos élvonalával való együttműködésben – gondolva itt Marcello Malpighivel való levelezésére – fogalmazta meg nézeteit és állásfoglalását, melyet a tudomány további fejlődése is igazolt. Felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy az abiogenezis és különösen a rovarok és mikroszkopikus élőlények szaporodásának kérdése nem csak tudományelméleti, filozófiai, teológiai szempontból számított jelentős témának, hanem komoly gyakorlati jelentőséggel is bírt, a sáskák és a fertőző betegségekkel szembeni hatékony védekezés módját illetően. Utóbbi esetében tudjuk, hogy Marsiglinak alkalma is volt elméleti ismereteinek gyakorlatba való átültetésére.

Kijelenthető, hogy Szentiványi Mártonnál olvasható az abiogenezis első hazai tollból származó cáfolata. Árnyalja a képet, hogy véleménye nem teljeskörű és kategorikus, mint Marsiglié és többször is az abiogenezis nézőpontjának megfelelően ír egyes állatok szaporodásáról. Mindenesetre, ahol kész megkérdőjelezni Arisztotelész nézeteit, a kortárs, modern tudomány véleményét idézi. A rovarok szaporodásáról való eszmefuttatása, bár tartalmilag rokon az abiogenezishez kapcsolódó hagyományos elképzelésekkel, már alapvetően közelít az abiogenezis cáfolata felé. Nagy valószínűséggel a kérdésben fő forrásaként Athanasius Kirchert említhetjük. Gyümölcsöző filológiai vizsgálat kiindulópontját képezheti a kérdés, hogy kimutatható-e Szentiványinál Redi vagy akár Malpighi műveinek hatása. Szentiványi gondolatai a kérdésben tartalmukat tekintve a kortársnak tekinthető természettudományos tárgyú művekkel összehasonlítva (Apáczai 1655, Miskolczi Csulyak 1702) közelebb állnak a kor tudományosságához és mindenképpen tudományos többlettel bírnak. Érdemes kiemelni még, hogy az abiogenezis fogalma alatt mennyire sokrétű, változatos elképzeléseket kell számításba vennünk. Míg Szentiványit ismeretterjesztő természetbúvárként az abiogenezis cáfolatának egyik közbülső lépcsőfokán találjuk, addig Marsigli már az abiogenezis elméletét tételesen elutasító természettudós.⁶²

62 A szakirodalmi tájékozódásban külön köszönöm Sallai Ágnes segítségét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apáczai 1655.** Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Johannes Waesberg, Utrecht, 1655.
- Ágoston 2015.** Ágoston István: Miskolczi Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattankönyv író. *Collegium Doctorum*, 1. (2015) 1. sz. 143–157.
- Csaba 1978.** Csaba György Gábor: Szentiványi Márton csillagászati nézetei a „Miscellanea”-ban. Magyar Csillagászati Egyesület, Budapest, 1978.
- Deák 2004.** Deák Antal András: A Duna fölfedezése. Luigi Ferdinando Marsigli Danubius Pannonico-Mysicus Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2004.
- Hirai 2007.** Hirai, Hiro: Athanasius Kircher’s Chymical Interpretation of the Creation and Spontaneous Generation. In: Lawrence M. Principe (ed.): Chymists and Chymistry: Studies in the History of Alchemy and Early Modern Chemistry. Science History Publications, New York, 2007. 77–87.
- Kádár–Priszter 1992.** Kádár Zoltán – Priszter Szaniszló: Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Kapronczay 2002.** Kapronczay Katalin: Orvosi vonatkozású írások Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730) kéziratos hagyatékában. In: Kapcsolatok Magyarország és Európa más részei között a tudományok, a technika és az orvoslás történetében (a 2001. évi ankét anyaga.) Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből = Relationships between Hungary and Other Parts of Europe in the History of Science, Technology and Medicine. Studies into the History of Science, Technology and Medicine. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Tudomány- és Technikatörténeti Bizottság, Budapest, 179–184.
- Kiss 2005.** Kiss Farkas Gábor: „Difficiles nugae” – Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai. *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)*, 109. (2005), 436–468.
- Klemme–Kuehn 2016.** Klemme, Heiner F. – Kuehn, Manfred. (eds.): The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers. Bloomsbury Publishing, London–Oxford–New York–New Delhi–Sydney, 2016.

- Leonhard 2009.** Leonhard, Karin: Pictura's fertile field: Otto Marseus van Schrieck and the genre of sottobosco painting. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 34. (2009/2010) 2. sz., 95–118.
- Marsigli 1726.** Marsigli, Luigi Ferdinando: Danubius Pannonico-Mysicus VI. Amsterdam, H. Uytwerf, F. Changuion – Den Haag, P.Gosse, R. Chr. Alberts, P.de Hondt, 1726.
- Miskolczi 1702.** Miskolczi Csulyak Gáspár: Egy jeles Vad-Kert. Lőcse, 1702.
- Parke 2014.** Parke, Emily C.: Flies from meat and wasps from trees: Reevaluating Francesco Redi's spontaneous generation experiments. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 45. (2014) 34–42. <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2013.12.005>
- Serfőző 1941.** Serfőző József: Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben. In: Gyenis András: Jezsuita történeti évkönyv, Korda R. T., Budapest, 1941. 5–175.
- Szentiványi 1702.** Szentiványi Márton: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Johann Andreas Hörmann, Nagyszombat, 1702. III.
- Treuhertz 2013.** Treuhertz, Nicholas: The Reception of French Materialism in Enlightenment Germany, 1739–1789. A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities. 2013.
- Vékony 1982.** Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-Medencében. Marsigli élete, munkássága és iratai. *Hungarológiai Közlemények*, 14. (1982) 4. sz. 485–535.
- Vlaerdingerbroek 2010.** Vlaerdingerbroek, Barend: Abiogenesis in Upper Secondary Biology Curricula. *Evolution, Education and Outreach*, 3. (2010) 432–435. <https://doi.org/10.1007/s12052-010-0209-1>

Luigi Ferdinando Marsigli on abiogenesis in the Danubius Pannonico-Mysicus and the contemporary Hungarian natural history - with special reference to the views of Márton Szentiványi

ABSTRACT: In the sixth volume of *Danubius Pannonico-Mysicus*, Luigi Ferdinando Marsigli refutes abiogenesis in the context of insect reproduction. On the basis of Marsigli's lines, we can draw specific conclusions about Marsigli's scientific perception, its origins and its place on the scientific horizon of the turn of the 18th century. Marsigli mentions only one person by name, Francesco Redi, a pioneering figure in this field. Of the very limited Hungarian literature on natural history at the time, the work of Márton Szentiványi is particularly noteworthy. In his writings on the subject, which have so far not been appreciated in the literature, Szentiványi's ideas are original, innovative, in line with the scientific developments and at the forefront of the scientific knowledge of the time. A more detailed discussion of the subject will also provide an opportunity to gain a more comprehensive and accurate picture of the whole phenomenon of abiogenesis in the history of science.

KEYWORDS: abiogenesis, Hungarian natural history, Jesuit science

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

GYÁSZÉNEK ÉS ÚJJÁÉPÍTÉSI TERVEZET

KIVONAT: Mindszenti Antal jezsuita professzor a nagyszombati egyetemen 1725-ben kiadott egy olyan könyvet, amelyben az egész addigi magyar történelmet átértelmezve történetfilozófiailag bemutatta, hogy hogyan kell másodszer is felépíteni az országot, a törökök kiűzése után. Ebben a vezető szerepet nem a Habsburg-dinasztiának tulajdonította, hanem azoknak a magyar szenteknek és hősöknek – legyenek azok akár hajdani királyok, főpapok, főurak, katonák vagy egyszerű származású hősök és vértanúk –, akik hűek maradtak Istenhez és így a szörnyű idegen pusztítás után az ő példájukat követve újra felépíthetővé válik Magyarország, ha a Habsburg-dinasztia követi a régi alapító, Szent István példáját. Mindszenti attól sem riad vissza, hogy kimondva-kimondatlanul – főleg a Báthori-család példáinak bevonásával – a Rákóczi-szabadságharc leverése után is mintegy rehabilitálja és hallgatólag a példaképek közé iktassa II. Rákóczi Ferencet is.

KULCSSZAVAK: Szent István-kultusz a 18. században, Attila-kultusz a 18. században, a száműzött Rákóczi iránti rejtett rokonszenv a jezsuitáknál, a 18. századi jezsuita történetírás Magyarországon

Mindszenti Antal (1687–1736) nagyszombati jezsuita professzor kiemelkedő szerepet játszott a magyarországi latin nyelvű történetírás megteremtésében, illetve történetfilozófiai megalapozásában. Kezdeményező munkásságáról már többször írtam.¹ Mostani előadásomban – betartva a szigorúan megszabott időbeli tartamot – két dolgot próbálok bemutatni. Az egyik a szerző által a műve második kötete számára kialakított műfajra vonatkozik; a másodikban pedig megkísérlem, hogy szemléltessem: hogyan próbálta meg Mindszenti – a szatmári béke után – összeegyeztetni a királyhűséget és a nemzeti múlthoz való elkötelezettséget.

A hús fejezetből álló könyv² első fejezete különös címet kapott: *Ingressus in alteram Christiani Propugnaculi Ichnographiam*; magyarul: *Bémenetel a Keresztény Védőbástya második építési tervrajzába*. Az első védőbástyát – erről szól az első kötet – Szent István építette; ez omlott össze Mohácsnál és a majd kétszáz éves török uralom alatt; romjait Lipót foglalta vissza; újjá kell építeni! Ami a műfajt illeti, eddig az *Aeneis*re utaló gyászéneket hallgathattuk: „Fuere Troes, Ilium, et Hungari fuere”. Azaz: „Voltak trójaiak és Ilion, magyarok is voltak”. Hogyan sírjunk, hogyan sirassunk viszont ezután? A válasz: úgy, ahogy Lipsius Németalföldet, a „bajor Horatius”, a jezsuita neolatin költő, Jacobus Balde siratta a régi Németország ellant dicsőségét, úgy, ahogy Jeremiás próféta Sion!³ Lássunk tehát egy siratóéneket a százezerszámra rabszolgaságba hurcolt magyarokról! (VI. fejezet, VII. alfejezet.)

„Behatoltak hát e férfiak – akik megvetették a barbár dühöngést – Tatárország mélyébe, kutatván azt, hogy találhatnának-e ott hadifoglyokat, akiket a keresztények közül ragadtak el, amígcsak egy úttalan hegyi pusztaságon megpillantottak egy juhnyáját, és körbenéztek, keresvén a pásztort, mikor a berekből nagy pihegések közepette előjött egy férfiú, kecskeszarvakkal a homlokán, aki szégyenében először el

1 Korábbi idevágó tanulmányaim: Szörényi 2019a, Szörényi 2019b, Szörényi 2020a, Szörényi 2020b, Szörényi 2020c.

2 Mindszenti 1725.

3 Ld. Mindszenti 1725, 4.

akart futni, ám a nagy kérésekre megállt, és akkor látták, hogy arca az európaiakétól semmiben sem különbözik, csak nagyon sovány, hosszú a szakála és igen sápadt az orcája. Megszólították tehát az odavaló nemzet nyelvén, a szörny [a „monstrum” szó korabeli fordítása „csuda” lenne – Sz. L.] azonban választékos latin nyelven felelt; az európaiak csodálkoztak, hogy vajon mely nemzetből való, hol van hazája, és milyen viszontagságok révén jött erre az oly idegen tájra? Akkor hát nagy sóhajtozás közepette, elfojtva zokogását, feltárta nyomorú sorsát. »Ha ismerni akartok engem, híres magyar nemesi családból származom, állapotomra nézve egyházi férfiú vagyok, méltóságomra nézve püspök. Török rabságba hurcoltak, azután eladtak ide és most egy tatár uraság juhait legeltetem.« És hogy ne higgyék, hogy tréfálkozik, sokat beszélt a hitről és a hazai szokásokról, elegánsan és pontosan. Mikor megkérdezték, hogy honnan van homlokán a szarv? – azt válaszolta: »Mikor engem arra akartak kényszeríteni, hogy hagyjam el hitemet és térjek át a tatárok babonájára és hiába sürgettek, semmi erővel sem tudtak rávenni arra, hogy gyalázatot hozzak hitemre és püspöksüveges rangomra, ott és azonnal a bőrömet, egy kecskének pedig a szarvát levágták gyökerestül, ráillesztették még vérző és meleg homlokomra és sokáig fejemre kötve hagyták, amíg össze nem nőtt fejemmel. Miután pedig sebem begyógyult, ide helyeztek e nyáj pásztorául, és immár sok éve hordozom ezt a keserves sorsot.« Nagyon fájlalták ezt a nagy szerencsétlenséget, és ők feltárták neki zarándoklatuk célját, és megkérdezték, hogy vissza akar-e térni velük hazájába? Ő azonban megismételt kérdésükre csak fősóhajtott: »Tán ilyen ábrázattal fogok megjelenni honfitársiam előtt? Vagy újabb szörnyű büntetésképpen vegyem-e le magamról e kecske-függeléket? Nem – úgymond – itt imádom az isteni gondviselést és ebben a kietlen remeteségben utánzom meztelenül és kecskebőrben a [hajdani] nagy remetéket.« Miután pedig így beszélt, elment nyája után és a sűrű bozótban többé már nem is látták. Hogy ki is volt ez a magyarországi püspök, eddig még nem derült ki, hacsak nem a mohácsi csata után rabolták el. – Ebből eléggé kiderül, hogy milyen keserves a rabszolga-

ság, és hogy hány ezreket hurcoltak el. Hogy az állandó öldöklésben végül is hányan vesztek oda, csak Az tudná megmondani, Aki életet tud adni az embereknek.”⁴

Ezt a történetet Mindszenti Antal Charles Reinaud francia trinitárius szerzetes és történétíró *Corona aurea, sive historia ordinis SS. Trinitatis de Redemptione Captivorum* (azaz: Aranykorona, avagy a Szentháromságról elnevezett rabkiváltó szerzetesrend története) c. könyvéből vette. Megjegyzendő, hogy a francia szerző által elbeszélte történetet tőle később Pray György is átvette és beillesztette *Specimen Hierarchiae Hungariae Pars I. c. művébe* (Pozsony–Kassa, 1776). Itt találta meg később Jókai Mór, aki 1852-ben írott, *A kétszarvú ember c. kisregényének* alapmotívumává tette.⁵

4 „Penetraverant viri barbarici furoris contemptores in profundiora Tartariæ, conquiritæ si quos ibi e Christianis captivos deprehenderent, dumque inter montium in via gregem ovium intuerentur, circumspiciunt custodem, e saltu obvium habent multo suspirio diffluentem hominem cum cornibus caprinis in fronte, ac primum pudore fugitantem, multa precum interpellatione denique sistunt, dumque nihil ab Europæa facie, diversum nisi maciem, promissam barbam & lurida ora ferentem aspiciunt, alloquantur sermone gentis, at monstrum illud Latio tersoque respondet idiomate; mirati Europæi quod genus, unde patria, quibus casibus devenisset in oras adeo peregrinas? Tum geminatis iterum suspirijs, pressoque singultu miserabilem aperit sortem. Me si nosse vultis, genere sum nobili, & apud Hungaros splendido, conditione Clericus, dignitate Episcopus; tum in captivitatem Turcicam abreptus, deinde venundatus hic heri Tartari oves pasco. Et ne illudere videretur, plurima de fidei & moribus patrijs eleganter & accurate disputavit. Tum rogatus, unde fronti cornua? cum, reponit, me ad fidem deserendam & amplectendam superstitionem Tartarorum urgerent, nullisque viribus adducerer, in contumeliam fidei & infulati ordinis in vestigio mihi cutem, & capræ cornua cum radice radunt, tum vertici meo adhuc calenti applicant, diuque capiti illigata permittunt, dum capiti concreverent, sanato vulnere gregi admovent pastorem, atque hanc acerbam fortunam multis jam annis traho. Tanti mali dolore moti & suos ipsi peregrinandi fines aperiunt, rogantque, ut secum in patriam redire velit; sed ad repetitas preces ingemiscens, an ista apud populares fronte comparebo? an novo supplicio horrendam capræ appendicem deponam? Non, inquit, adoro hic Divinam providentiam & in vasta hac eremo magnos eremi incolas imitabor nudus & in pellibus caprinis. Atque ijs dictis post gregem abijt, & desijt præ densis nemoribus videri. Quis vero ille fuerit Episcopus Hungariæ, constare hactenus non potuit, nisi fortasse ex Mohacsiana pugna abreptus. Ex his dura servitus, & in illam tot abacta millia satis patent. Quot denique millia cædibus assiduus periere, unus dicere, qui vitam hominibus dare potest.” Mindszenti 1725, 57–58.

5 Vö. Jókai 1973. – Ld. különösen a *Keletkezése, forrásai* című fejezetet és abban a Reinaud-szöveg magyar fordítását: 175–176.

Mindszenti – noha már a könyv címében kiemeli a Habsburg dinasztia érdekeit és sok helyen magasztalja főleg Lipótot, kevésbé Józsefet, ismét erőteljesebben az akkor éppen uralkodó Károlyt, de egyáltalán nem hallgat jó pár dolgról, amelyek – hogy úgy mondjam – a Domus Austriae becsületébe vágnak. Azt már régebben megírtam, hogy az első kötetben teljes változatban idézi Mátyás királynak azt a levelét, amelyet a Horthy-korszakig egy történész sem mert, mert Mátyásunk ugyancsak erőlyesen oktatja ki benne Frigyes császárt. Ebből a kötetből pedig megtudhatjuk, hogy I. Ferdinánd mentegetőző levelével sem tudta magát tisztázni a Fráter György meggyilkolása miatt rávetülő gyanú alól; megtudhatjuk azt is, hogy Miksa egyesek szerint halála előtt áttért lutheránusnak, valamint azt is, hogy a Győr alá összetoborzott hatalmas sereget hagyta vidáman semmit tenni, amíg Zrínyi Miklós éppen mártírhalált szenvedett, de egyébként is félt saját katonáitól, és talán jobb is, hogy azok nem szálltak szembe a törökkel, mert csak az elesettek számát emelték volna tízezrekkel. Teljes bűnlistát kapunk a várháborúk és a tizenöt éves háború német és olasz tábornokainak rémtetteiről stb. stb. (Még azt is megengedi magának, hogy emlékeztessen arra: Mátyás halála után I. Miksa hogyan pusztította el Székesfehérvárt.) Bocskait, Bethlent és a két Rákóczi Györgyöt eleget kárpálja, de addig, míg e fejedelmek híveit mindig lázadónak, nyughatatlan zavargónak nevezi, addig II. Rákóczi Ferencet sohasem bántja és híveit, vagyis a kurucokat is mindig csak „confoederati” néven említi. Azt hiszem, nyugodtan elfogadhatjuk Borián Elréd Kazy Ferencsel kapcsolatos kutatásai alapján, hogy Mindszenti is azok közé a jezsuiták közé tartozott, akik rokonszenveztek Rákóczival és ezért később a rend egyes vezetői szembe is fordultak velük.⁶ Lássuk tehát azt a szinte „szentéletrajzot”, amelyet Mindszenti a Báthori családnak szentelt! (XII. fejezet, IV. rész)

„A Báthori családfa két ágú: az egyik az ecsedi, a másik somlyai, mindkettő a legdicsőbb. Megoszolván ugyan, de mindkettő visszaviszi eredetét Opos szittyá királyra, amely nemből a legkiválóbb volt Attila, azután kisebb méltóságokra öröklődött, de lelki és testi erénye és erőssége épen

6 Ld. Borián 2006.

megvolt, ahogyan azt egy szittya királytól megkövetelhetnék, s mindig a legmagasabb csúcson voltak, akár férfiakkal, akár vadállatokkal kellett küzdeniük. Köztük Márton fiáról (filio!) két dolgot hagyományoztak, az egyik Herkuleshez vagy Dávid királyhoz méltó, a másik kiérdemelte a magyar Mária Angyal nevét.”⁷

A szerző utána röviden felsorolja Bátor Opos hőstetteit: a cseh óriás legyőzését, a Géza és Salamon alatt nyert hősi babérokat, az ecsedi láp szörnyű sárkányának megölését. Forrása – ha itt nem is jelzi – Bonfini (2.3. 165, 255, 300, 335 és 2.4. 45, 50.) Azt is megjegyzi, hogy a hősről a jezsuiták Kolozsvárott a minap iskolai színjátékot adtak elő.⁸

Ez az idézet – illetve a rákövetkező Báthori-nemzetségi elogium – azért fontos, mert bizonyítja, hogy Mindszenti műve második kötetében sem mondott le az Isten által még pogányságuk idején kiválasztott magyaroknak az Attila-történetben általa megjelenített tételéről, mint történetfilozófiája kiindulópontjáról! Férfiágon egyrészt a nádor Báthori Istvánban éri el a dinasztikus „saga” a csúcst, hiszen ő volt az, aki otthagya Zápolyát mint a törökök szövetségesét, átállásával mintegy hitelesítette az Ausztriai Ház helyét a magyar trónon, másrészt abban a Báthori Istvánban, aki később a lengyelek dicső királyává lett, ráadásul egy Habsburg mellőzésével. (Egyébként könyve egy másik helyén hirdeti a hun-szarmata rokonságot is, beleértve a nyelvrokonságot is, mindezt pedig az Esterházyakkal atyafiságos Nyári családdal kapcsolatban teszi.)⁹

Nőágon azonban folytatja a genealógiai, sőt hagiográfiai dicsőítést, mégpedig Báthori Zsófiáról szólván. Idézzük (XII. fejezet, X. rész.):

7 „Bathorea in geminas divisa frondes Ecsediensem unam, alteram habuit Somlojanam, utramque clarissimam. Suam divisæ licet, ambæ tamen referunt ad Opodum Scytharum Regem, cujus genus prævalente Attila quanquam in minora descendit subsellia, virtus tamen animique atque corporis robur, quod in suo Scythæ illi Rege requirebant, in summo semper fuit fastigio, nam sive cum viris, seu cum belluis dimicandum fuit, Oposij vincebant. Hos inter de Martini filio gemina referuntur, alterum Davidicum aut Herculeum, alterum quod Hungaro Mariangelo nomen illi fecerit.” Mindszenti 1725, 119.

8 Vö. Staud 1984. 1:258.

9 Ld. Mindszenti 1725, 176.

„Ezen férfiak után [az utolsó Báthori, akinek haláláról az előző paragrafus végén számolt be, Gábor fejedelem volt – Sz. L.] többről nincs említés a magyar történelem feljegyzéseiben; van azonban a Báthori családnak egy nőtagja, akiről szólni fognak az evilági évkönyvek és akit emleget majd a boldog örökkévalóság. Zsófia ő, akiről még nem tudom, hogy a család mely ágából származott; ám abban mindenki megegyezik, hogy eretnkségben nevelkedett, ám [II.] Rákóczi György hitvese volt, azé, aki halála előtt maga is megtért a római egyházba; ő pedig, fiával, Ferencsel együtt követte őt a katolikus szentségekhez. Hogy alakult sorsa szerencsésen, mert hűen kitartott a császár mellett a fegyvercsörgés közepett is, hogy milyen kegyelettel viseltetett az Isten, milyen bőkezűséggel az Egyház felé, milyen nagy jótéteményekkel halmozta el a pataki és a kassai jezsuitákat, arról bővebben szól majd az ő történetírásuk; összefoglalólag: olyan hősnő volt, akiről kitűnt, hogy fia nevelésében Szent Pulcheriát követi, a kegyesség kiterjesztésében Szent Ilonát, sőt az is látszott, hogy a Báthoriak által ütött nagy sebeket be akarja gyógyítani. És kétségtelesen kiérdemelte ősei ilyen gyönyörű megkoronázó csúcsot, mivel közülük háromról is az a hír járta mindenfelé, hogy testük elnyerte a romolhatatlanság dicsőségét, ahogyan a váradi Báthori-templomban voltak megtalálhatók. Hogyha ez igaz, akkor közülük az elsőről azt gondolom, hogy ő az az István lehet, aki Kinizsivel harmincezer törököt vágott le és akit győzelmének társa, azaz Pál maga a szűzies tiszta élet példájának nevezett; így tehát Magyarországnak is megvoltak a maga Balduinjai. A mellette lévőben méltán gyaníthatjuk Báthori András bíborost, aki a saját ártatlan vére kiontása miatt kimagasló, aki megfordult a nagy szent, Borromei Károly udvarában is, ám mégis a moldvai [fejedelem] nagyra-vágyása csapdába ejtette, amelyből birkapásztorok ravasz kapzsiségéhez menekült, ahol is szegényt nyomorúságosan váratlan halállal elemésztették. Kicsoda mellettük a harmadik? – nem tudjuk nevét, azt majd az élők könyvéből kell előbányászni.”¹⁰

10 „Post hos nulla in fastis Hungaricis Bathoreorum memoria; unam Bathoream & annales temporum & beata memorabit æternitas. Sophia hæc, quo tandem nata stemmate, mihi

Az elogiumban emlegetett Szent Pulcheria (399–453) a Keletrómai Birodalom császárnője volt. 414-től 416-ig II. Theodosius helyett régens, 450-től császárnő. Ünnepe február 8-ra esik. Corneille 1672-ben ötfelvonásos tragédiát írt róla. Szent Ilona természetesen Helena, Nagy Konstantin édesanyja, a Szent Kereszt megtalálója. Balduin pedig nem egyéb, mint Bouillon Gottfried testvérbátyja. Részt vett az első keresztes hadjáratban, és ő lett Jeruzsálem első királya.

Megjegyzendőnek tartom még, hogy a Báthori István nádornak adományozott jelképes dízmelléknév, Mariangelus (azaz: Mária-Angyal) föltehetőleg az Olaszországban abban a korban is létezett „Mariangelo” keresztnév hatására alakított ki a szójátékra szívesen hajló Mindszenti műhelyében, jelentése pedig: Szent István Máriának ajánlotta föl Magyarország koronáját; Mohács után pedig a Szent Szűz mint örökös királynő elvette a koronát a méltatlanná vált Szapolyai Jánostól és követével, azaz angyalával – aki Báthori, a nádor volt – elküldte Ferdinándnak.

Sajnos nem sok időnk maradt, úgyhogy csak bízhatni tudom a kedves hallgatókat, kollégákat és a remélhető olvasókat, hogy forgassák szorgosan a könyvet, ha kíváncsiak Szondira (178.), Dobó Istvánra (112.), a győri vaskakasra (104.), Gritti halálára (151.), Kőszeg ostromára, ahol egy lovas szent rontott ki

necdum liquet; constat omnibus in hæresi educatam, Calviniano quondam Georgio Rakoczio, sed hoc ipso in articulo æternitatis ad Romana Sacra jurato nuptam; ac denique Catholicis Sacris una cum filio Francisco accessisse; qua demum fortuna felix, quanta in Cæsarem fidei constantia etiam inter arma probata, qua in DEUM pietate, qua in Ecclesiam Catholicam munificentia fuerit, qua in Patakinenses & Cassovienses Jesuitas beneficentia, uberius horum dabit historia; compendio heroina fuit, quæ in moderando filio Pulcheriam, in promovendo pietatis cultu Helenam, visa sit imitari, imo quæ magnis Bathoreorum nominibus inflicta vulnera sanare posse videretur. Et sine dubio merebatur eorum majoribus tam pulchram coronidem; cum illorum e numero tres incorrupti corporis gloriam retinuisse fama communi ferantur, in Varadinensi an Bathorea Basilica reperti, quod si verum est, primum credo Stephanum illum fuisse, qui cum Kinisio 30000. Turcarum cecidit, ac ab eodem Paulo victoriæ comite exemplar castimonie est compellatus, ut suos etiam Hungaria habuerit Balduinos. Huic merito conjungendus Andreas Bathoreus Cardinalitia purpura, sed suo magis innocentis cruore insignis, in aula sanctissimi Caroli Borromæi versatus, tandem ambitione Moldavi circumventus, e qua in vafram opilionum avaritiam elapsus, improvisæ neci miserrime fuit objectus. Quis cum his ternarium absolverit vel nomine incertus est, nec fere amplius, nisi libro viventium eruendus.” Mindszenti 1725, 124–125.

a várból, hogy elkergesse a törököket¹¹ (107–108). Folytathatnám még sokáig... Még csak két dolgot szeretnék érinteni. Először: Mindszenti hosszan cáfolja a *Romulidae Cannas* kezdetű, sokáig Magyarországon Janus Pannoniusnak tulajdonított epigramma történeti igazságát (41.).¹² Másodszor: a szerző cáfolja David Pareus (1548–1622) német történész azon hazugságát, amelyben letagadja azt, hogy Szapolyait előbb koronázták meg királynak, mint Ferdinándot... De ha mindegyik nem lenne idejük, legalább azt olvassák el, miket idéz Pázmány Erasmustól a lutheránusok ellen...¹³

S ha már Mindszenti megjelölte egy kedves, mintát adó költőjét, Jacobus Baldét, akkor idézzünk mi is az ő Rómában írott verseiből egyet, amelyben a rommá omlott Örök Várost új életre támasztó új-ősi műemlékek pápai restaurálásáról ír, ahol a régi pusztítás nyomát a mártírok vére, azaz a megváltó Bárány áldozatának imitációja tüntette el; hiszen Mindszenti ezt ajánlja a maga tervrajzában.

ROMA ANTIQUA vale, lacte nutrito lupino.

*Salve sparsa AGNI sanguine ROMA NOVA.*¹⁴

11 Paulus Jovius is megírta; vö. Bariska 2010. – Eszerint a lovas Szent Márton volt. (Nagyon köszönöm Melhardt Gergő baráti segítségét.)

12 Vö. Szentmártoni Szabó 2012.

13 Vö. a *Kalauz* harmadik kiadásának (1637) hasonmását, 243.

14 Schaefer 1987. – A vers magyar prózában: „ŐSI RÓMA, ég veled, Te, akit farkastej táplált. / Légy üdvözölve a BÁRÁNY kiontott véréből, ÚJ RÓMA!”

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bariska 2010.** Bariska István: Steinamangertől a „kőszegi” Szent Mártonig. Adalékok Szombathely német nevéhez és Szent Márton szerepéhez Kőszeg 1532. évi ostromában. In: Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről, V. Szombathely*, 2010. 323–332.
- Borián 2006.** Borián Elréd: A történetíró Kazy testvérek háttérbe szorításának politikai okai. In: Szilágyi Csaba (szerk.): *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2006. 300–310.
- Jókai 1973.** Jókai Mór: *A kétszarvú ember. Kisregények, 1.* Sajtó alá rendezte Turák János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. (Jókai Mór Összes Művei. Szerk. Lengyel Dénes–Nagy Miklós.)
- Mindszenti 1725.** Mindszenti Antal: *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita [...]*. Tyrnaviae, 1725.
- Schaefer 1987.** Eckart Schaefer: Jakob Baldes Rom. In: *De Virgile à Jacob Balde. Hommage à Mme Andrée Thill. Études recueillies par Gérard Freyburger.* Centre de recherches et d'études Rhénanes, Université de Haute Alsace, Diffusion par la Société Les Belles Lettres, 1987. (Bulletin de la Faculté des Lettres du Mulhouse, Fasc. XV.) 255–265.
- Staud 1984.** Staud Géza: *A magyarországi iskolai színjátékok forrásai*. MTA Könyvtára, Budapest, 1984.
- Szentmártoni Szabó 2012.** Szentmártoni Szabó Géza: *Romulidae Cannas*, avagy egy ál-Janus Pannonius vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: Békés Enikő–Tegyey Imre (szerk.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Debrecen–Budapest, 2012. 183–194.
- Szörényi 2019a.** Szörényi László: Az Amade család keresztes lovag őseiről szóló genealógiai legenda. In: Szörényi László: *A mindenkit eltöltő balgaság dicsérete. Tárca és tanulmányok*. Nap Kiadó, Budapest, 2019. (Magyar Esszék.) 81–85.
- Szörényi 2019b.** Szörényi László: A 18. századi magyarországi jezsuiták Mátyás királyról alkotott képe. Mindszenti Antal *Propugnaculum Reipublicae Christianae* című műve első kötetének (1724) Mátyás királyra vonatkozó részleteiről. In: Szörényi László: *A mindenkit eltöltő balgaság dicsérete. Tárca és tanulmányok*. Nap Kiadó, Budapest, 2019. (Magyar Esszék.) 86–99.

- Szörényi 2020a.** Szörényi László: A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban. In: Szörényi László: *Titkos örök kötél. Tanulmányok.* Nap Kiadó, Budapest, 2020. (Magyar Esszék.) 99–137.
- Szörényi 2020b.** Szörényi László: Szent István szerepe a jezsuita Mindszenti Antal (1687–1736) történetfilozófiájában. In: Szörényi László: *Titkos örök kötél. Tanulmányok.* Nap Kiadó, Budapest, 2020. (Magyar Esszék.) 138–147.
- Szörényi 2020c.** Szörényi László: Mindszenti Antal a Zrínyiekről. In: Szörényi László: *Titkos örök kötél. Tanulmányok.* Nap Kiadó, Budapest, 2020. (Magyar Esszék.) 148–159.

Dirge and reconstruction plan

ABSTRACT: In 1725, Jesuit professor Antal Mindszenti of the University of Nagyszombat published a book in which he, reinterpreting the entire Hungarian history, philosophically described how to rebuild the country a second time after the expulsion of the Turks. He attributed the leading role in rebuilding Hungary not to the Habsburg dynasty, but to those Hungarian saints and heroes – be they kings, prelates, aristocrats, soldiers or heroes and martyrs of humble origin – who remained faithful to God and thus, following their example after the dreadful foreign destruction, Hungary could be rebuilt if the Habsburg dynasty followed the example of the founder of the state, St Stephen. Mindszenti is not afraid – expressly or tacitly, especially by using the examples of the Báthori family – to rehabilitate Ferenc Rákóczi II, even after the suppression of the Rákóczi War of Independence, and to implicitly include him among his idols.

KEYWORDS: the cult of St Stephen in the 18th century, the cult of Attila in the 18th century, the Jesuits' latent sympathy for the exiled Rákóczi, 18th-century Jesuit historiography in Hungary

TÓTH ANNA JUDIT

LUIGI FERDINANDO MARSIGLI ÉS A FELVIDÉK BÁNYÁI

KIVONAT: Tanulmányom témája Luigi Ferdinando Marsigli hatkötetes *Danubius Pannonico-mysicusának* harmadik kötete, amelynek témája a Magyar Királyság ásványkincsei és bányái. Bemutatom a kötet szerkezetét, vizsgálom keletkezésének körülményeit, különös tekintettel Marsigli és az angol Royal Society tudományos együttműködésére. Edward Browne angol orvos hasonló kooperációja a Társasággal és a magyarországi bányavidékeken néhány évtizeddel korábban tett hasonló körútja jelzi, hogy milyen tudományos érdeklődés irányult e témára. Vizsgálom Marsiglinek az anyag rendezésében alkalmazott módszertanát, célkitűzéseit. A kutatás során kettős célt követtem: be akarta mutatni az egyes ásványokat, illetve topográfiai leírást akart adni a Magyar Királyság bányáiról, s mindezt a gyűjtött anyagot fel kívánta használni saját, a fémek keletkezésére vonatkozó hipotéziseinek bizonyítására. Mivel tisztában volt vele, hogy utóbbival kapcsolatban nem fog konkluzív eredményekre jutni, ezért a kötet elsődleges célja az, hogy más kutatók számára strukturált adatbázist hozzon létre. E cél érdekében törekedett a korszak gyakorlatát meghaladó mértékben vizuális anyagközlésre (képek, táblázatok, tematikus térképek használata), e módszerek némelyikét úttörő módon alkalmazva.

KULCSSZAVAK: Marsigli, Royal Society, Edward Browne, ásványtan története, tudománytörténet, Magyar Királyság bányái, Köleséri Sámuel

1726-ban jelent meg Luigi Ferdinando Marsigli gróf hat kötetes *magnum opus*-a: a *Danubius Pannonico-mysicus*.¹ A gróf I. Lipót tábornokaként, katonai mérnöként és térképészként évtizedeket töltött Magyarországon, részt vett a török kiűzésében, és lényegében ő rajzolta meg a Habsburg és az Oszmán Birodalom határvonalát.² A *Danubius* kötetei gyönyörű és letaglózó méretű kötetek, imperiál folió formátumú kiadványok, ahol az egyes kötetek terjedelmének a felét-harmadát rézmetszetes illusztrációk teszik ki. A kötetek tematikus rendben mutatják be: 1) A Duna földrajzát és vízrajzát, 2) a Duna mentén található római emlékeket, 3) a magyar királyság ásványkincseit, valamint a Duna medrét alkotó és a vízzel sodródó köveket, 4) A Dunában élő halakat, 5) a Duna-vidék madarait, 6) míg a hatodik kötet vegyes megfigyeléseket tartalmaz: meteorológiai méréseket, a Duna körül élő növények listáját, egyes állatok anatómiájára vonatkozó megfigyeléseket stb., amelyeket nem tudott a többi kötet anyagába beilleszteni.

A *Danubius*hoz hasonló jellegű természetrajzi munka korábban nem készült Magyarországról, és legfontosabb tudományos eredményén, vagyis a pontos és megbízható térképek publikálásán túl,³ számos további „leg”-gel büszkélkedhet a mű: elsőként írta le a tiszavirágzást, növénylistája az első Magyarországra vonatkozó rendszeres botanikai anyaggyűjtés, elsőként közöl tematikus térképeket. A *Danubius* harmadik kötete Magyarország bányáival és ásványkincseivel foglalkozik. A kötet hatástörténetét tekintve sajátos kettősséget figyelhetünk meg. Térképeit, metszeti ábráit ma is gyakran idézik, reprodukálják, azonban maga a főszöveg sokkalta kevesebb figyelmet kapott.⁴ A gróf tudományos érdeklődésének rendkívül széles

-
- 1 Marsilius, Aloysius Ferd.: *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*. Gosse et alii, Hagae, 1726.
 - 2 Életrajzához ld. F. Molnár 2016, 69–164. Első magyar nyelven írt életrajza: Beliczay 1881. A máig legteljesebb monográfia Marsigli életéről: Stoye 1994, mely magyarul is megjelent (Stoye 2015). Marsigli önéletrajzának kiadása: Lovarini 1930.
 - 3 Marsigli (és munkatársai) voltak például azok, akik helyesbítették a korábbi térképek tévedését, amelyek a Duna vonalát a helyes észak-déli iránytól eltérően erősen kelet felé csúsztatták. F. Molnár 2016, 113.: nem képezi a Danubius részét, de Marsigli készítette Magyarország első tematikus kereskedelmi és postatérképét is.
 - 4 Arra, hogy mennyire hiányos Marsigli ezen művének recepciója, elég lehet egyetlen példa. Bonfini óta nyomom követhető a hagyomány, mely szerint egyes magyar szőlőtermő vidékeken a szőlő termésének belsejében vagy felszínén, esetleg a szőlőkacsokra tekeredve

spektrumával egy alapvetően régmúlt tudós ideál képviselőjének tűnik, valódi polihisztornak – és természetesen az is volt, azonban az érdeklődés és a szaktudás sokrétősége egy meghökkentően modern kutatási és adatgyűjtési módszertannal párosult. A következő lapokon a *Danubius* harmadik könyvének példáján szeretném bemutatni Marsigli anyagkezelésének néhány meglepően modern sajátosságát.

A *Danubius* harmadik kötete két fő egységre tagolódik. Az első, rövidebb egység (III. 1–18.) megmarad az egész mű központi témájánál, vagyis a Duna vizsgálatánál. Miután a part és a meder szerkezetére, ill. a vízre, a vízminőségre, a víz áramlására stb. vonatkozó megfigyeléseit az első és a hatodik kötetekben tárgyalja, itt a Dunában található kövekre, iszapra és homokra fókuszál. Vizsgálatai csak félig nevezhetők eredményeseknek. Az összegyűjtött kavicsokat, köveket a kor mineralógiájának szintjén osztályozza, de nyilvánvaló, hogy ennél komolyabb célkitűzései voltak. Olyan anyagvizsgálatokat szeretett volna végezni, amelyhez a kor kémiai ismeretei és vizsgálati módszerei elégtelenek voltak. A meder különböző szakaszaiból vett anyagmintáit megkóstolja, mikroszkóp alatt vizsgálja, igyekszik meghatározni a homok és az iszap egymáshoz való arányát, a kavicsokat kettévágja, megőrli, porukból oldatot készít.⁵ Központi

arany terem. Bonfini még a szerémségi szőlőre hivatkozik, a későbbiekben, a török hódítással párhuzamosan, a hiedelem jellemzően áttevődik a tokaji borvidékre. A kérdés alaposan fel van dolgozva: legutóbb Magyar (2010) foglalkozott behatóan a kérdéssel, a nagyszámú forráshelyet pedig elsőként Horváth (1895) gyűjtötte össze, azonban egyik tanulmány sem tud róla, hogy Marsigli is foglalkozott a kérdéssel. Pedig Marsigli közli egy aranyat tartalmazó szőlőfűrt rajzát (III. tab. 20), illetve részletesen tárgyal egy hasonló jellegű és a kutatásban teljesen feltáratlan kérdést. Ugyanis szerinte Zólyom környékén a gabonakalászonokon figyelhetők meg arany gyűrűk, spirálok, melyek meglehetősen nagyméretűek (III. 132, 134, és rövidebben: 105). A jelenség arra ösztönözte a zólyomiakat, hogy kutatóárkokat nyissanak az aranyteléreket megtalálendő, de hiába. Marsigli elfogadta, hogy itt természetes keletkezésű aranyról van szó. A beszámoló alapján valószínűtlen, hogy teljesen alaptalan pletykákat örökítene meg Marsigli (ahogy azt Magyar (2010) gondolja a szőlőarany kapcsán), valószínűbbnek tűnik, hogy Horváth Géza (1895, 512.) felvetése helyes, t. i. hogy a szőlőkben talált arany gyűrűk, spirálok valójában régészeti leletek voltak. A szakirodalom a jelenség egyetlen korabeli ábrázolásaként Bél Máttyás *Prodromus*ának egy illusztrációját említi (Bél 1723, 153.), miközben Marsigli még mikroszkóp alatt készült rajzokat is közöl, amelyek talán eldönthetnék a kérdést, hogy mit is néztek a régiek aranyban.

- 5 Nagyon hasonló figyelhetünk meg a hatodik kötetben, ahol a vízmintákat párologtatja el, hogy aztán a visszamaradt üledéket savval, lúggal kezelje, meggyűjtse, mindezt különösebb levonható konklúzió nélkül.

hipotézise alapján a leírt köveket, kavicsokat két csoportba sorolja (III.11). Az egyik csoport magában a Dunában jött volna létre a Marsigli által feltételezett *petrificatiós* folyamatok eredményeképpen, a másik csoport azonban megfigyelése szerint nem dunai eredetű, hanem a hegyvidékekben a vízerózió által leszállított kövek lecsiszolódott darabjai. Ez a meglátás érdekes következményekkel jár: a Duna teljeskörű vizsgálatához leírást kell adni a Kárpátok geológiájáról. A kötet második, nagyobb részét ennek a témának szenteli (III.19–137).

A hegyek leírása ábrákkal és térképekkel kezdődik. Az első a Magyar Királyság egész területén található ásványkincsek lelőhelyeit mutatja be egy tematikus térképen, majd ennek egy részletesebb változatát közli a Felvidékre vonatkozóan. Ezt követi három metszeti ábra, mely három bányát mutat be: Selmecet, Úrvölgyet és Szomolnokot; nem annyira az egyes bányák topográfiai leírását adják, inkább a művelés módját mutatják be. Az ábrák és magyarázataik után általános témájú fejezetek következnek, először a hegyek organikus szerkezete címszó alatt bemutatja, a telérek milyen módon futhatnak a hegyek mélyén. A rész alapvetően Agricola *De re metallicájának* vonatkozó fejezeteinek rendszerét követi, de Marsigli saját tapasztalataira alapoz, Agricolára csak egyszer, kritikusan hivatkozik (III.33). Ezután a különféle fémek telérjeinek felépítését mutatja be, majd az egyes ásványokat osztályozó lista következik, végül a leg-hosszabb rész, az egyes ásványok (fémek, kősó, gipsz stb.) részletes bemutatása, fejezetenként lehetőség szerint azonos alapelveket követve. A kötetet általános megfigyelések zárják, melyek leginkább a fémek keletkezésére vonatkoznak.

A *Danubius* fő témája valóban a Duna, így ez az ásványtani kitérő kissé váratlannak tűnik, amelynek megtételére a saját érdeklődésén túl az vezethette, hogy tisztában volt vele, hogy a tudományos közvéleményt erősen érdeklő kérdésről van szó. Marsigli kapcsán itt érdemes felidézni egy másik külhoni szerzőt, aki néhány évtizeddel korábban járt Magyarországon, és szintén publikálta az egyes felvidéki bányákkal kapcsolatos tapasztalatait.

Ez pedig Edward Browne, angol orvos. Browne és Marsigli háttére, gyűjtőútjaik körülményei különbözőbbek talán nem is lehettek volna, azonban mégis találhatunk néhány érdekes párhuzamot, melyek közül itt egyre (és a leg-lényegesebbre) térek ki. Browne 1644-ben született, Oxfordban és Londonban tanult orvoslást, 1668 és 1673 között több nagy európai utazást tesz, ellátogatva

a Magyar Királyságba és az Oszmán Birodalomba is.⁶ Élményeit első sorban népszerű útleírások formájában tette közzé.⁷ Bár a kortárs irodalomkritika tettségét nem nyerték el e művek, mégis igen népszerűnek bizonyultak, több kiadást megérttek angolul, és rövid idő alatt francia, német, holland fordításuk is készült.⁸ Emellett tudományos szakcikkeket is megjelentet, ezeket a Royal Society tudományos folyóiratában publikálja.⁹ Browne-nak a bányákra vonatkozó adatgyűjtései mögött a Royal Societyvel való együttműködése állt. Browne 1668. november 26-án Bécsből írt egy levelet Henry Oldenburgnak, a társaság akkori titkárának, melyben felajánlotta szolgálatait. A válaszlevél három héttel később íródott és lényegében egy részletes kérdőívet tartalmazott arról, hogy mi mindenről kellene Browne-nak információt gyűjtenie.¹⁰

Az 1666-ban alakult angol Royal Society, a világ egyik legrégebb tudományos társasága, igen intenzív adatgyűjtést folytatott a világ különféle pontjaira tartó angol utazók, illetve a társasággal levelezésben álló külhoniak révén. Az anyaggyűjtés módszerei igencsak modernnek hatnak: mind általános, mind konkrét úticélokra vonatkozó kérdőíveket készítettek, ezek közül több fennmaradt. Brown egy ilyen kérdőívvel a zsebében indult útjára.¹¹ A kérdések igen változatosak voltak: listát kértek bármilyen talált mineralógiai, geológiai adatról, bármiféle bánya, ásványlelőhely, termásvizes fürdők, kőfejtők, sóbányák létéről, az orvosilag felhasználható földekről. Mintát kértek és adatokat az esetleges antimonlelőhelyekről, vitriolból és egyébekből, érdeklődtek az erdélyi sóbányák pontos méretéről, az ott található sók típusairól. Érdeklődtek Selmec és Körmöc esetében a higany és kén jelenlétéről, a fémek együttes előfordulásáról

6 Általában Browne utazáshoz: Antalffy 1980, 118–121., 170.; annak tudományos eredményeihez: Kázmér 2004.

7 Browne 1673.

8 Francia nyelvű kiadása: 1674 Párizs, holland: 1682 Amszterdam, bővített második angol nyelvű kiadás: London 1685, német kiadása: Nürnberg 1686, és még további kiadások a XVIII. században.

9 Browne 1670a, 1670b, 1670c.

10 Kázmér 2004, 3. A vonatkozó levelek megtalálhatók in: Hall–Boas Hall 1968, V. 205–207., 261–263., 380–381.

11 Maga a kérdőív megtalálható: Hall–Boas Hall 1968, V. 261–263. Hasonló kérdőívek olvashatók a világ más tájaira vonatkozóan Thomas Spratnál (Sprat 1667, 155–157. a kérdőíves levelezésről általánosságban, 158–172. egy konkrét kérdőívre kapott válaszok Jáváról).

a telérekben, illetve arról, hogy a fémek telérjei követnek-e esetleg észak-déli vagy arra merőleges irányt. A kérdések tisztán tudományosak, de gyakorlatiasak, és meglepő módon csak egy van köztük, ami közelít az ipari kémkedéshez. A lista felsorolja, hogy pontosan milyen ásványokból kérnek ásványmintát, és ezek kezeléséhez, csomagolásához, majd postázásához is adnak jótanácsokat.

A kérdések megfogalmazója nem Oldenburg volt, aki a Royal Society titkáráként akkoriban a társaság széles körű levelezését lefolytatta, hanem a kutatás egybehangzó véleménye szerint a kémikus Robert Boyle (1627–1691).¹² A Society természetesen a gyűjtött anyagok archiválásáról is gondoskodott. Browne esetében a gyűjtőmunka megfogható eredményei tehát háromszorosak voltak. Élményeit népszerű útleírásokban publikálta. Mint orvost különösen érdekelték a gyógyfürdők, legalábbis úgy tűnik a beszámolók alapján, hogy Browne Magyarország lehető legtöbb termálfürdőjét igyekezett kipróbálni. Emellett ásványmintákat küldött haza. Ezeket a mintákat néhány éve Kázmér Miklós azonosította a cambridge-i egyetem gyűjteményében.¹³ Ő hívja fel a figyelmet, hogy itt nem kedvtelésből történő ásványgyűjtésről van szó, a minták csupa apró, csúnya darab: aranyérc, rézérc, természetes, a vitriolos víz cementálásával nyert réztárgyak, ami Marsigli is kedvenc témája lesz. Ezen ásványokat nem esztétikai, hanem kizárólag tudományos értékük miatt szereztek be. Ezek mellett Brown több publikációt is közreadott tudományos folyóiratokban. Ezek egyike az úrvölgyi rézbányában tett látogatásáról készült rövid beszámoló. A szöveg narratív beszámoló – ellentétben Marsigli szövegeivel –, így olvasmányosabb, viszont a tényleges információtartalma sokkal kevesebb, és megfigyelései sokkal inkább támaszkodnak idegenvezetői információira.

Több mint két évtizeddel később, úgy tűnik, hasonló együttműködés indult megvalósulásnak Marsigli és a Royal Society között. Saint George Ashe ír matematikus a bécsi angol követség káplánjaként és titkáráként tevékenykedett Bécsben a 90-es évek elején, amikor lehangolt és lehangoló levelekben tájékoztatta Edmund Halleyt a bécsi tudományos közállapotokról – úgy tűnik, hogy Metternich későbbi véleményével ellentétben a tudós lelkes szerint Ázsia nem

12 Kázmér 2004, 2.

13 Kázmér 2004.

Pozsonynál kezdődik, hanem már Bécsben, abban a barbár városban, ahol képzelenség egy matematikust találni még az egyetemen is, és Velencéből kell üvegcsövet rendelni a barométer készítéséhez.¹⁴ Ebben a levélben tudatja Halleyvel, hogy még nem adta fel a reményt, hogy a császári hadseregben olyan mérnök tisztet találhat, akit rábeszélhet az újonnan meghódított területek feltérképezésére, mivel a rendelkezésre álló térképek gyalázatosan rosszak. A levelet a Royal Society tagjai előtt is felolvasták.

1691. júliusában újabb levél érkezett tőle, melyben örömteli hírekről számol be. A véletlen összehozta Marsiglivel, aki felajánlotta együttműködését a Royal Society számára, mert mint a levélből kiderül, erősen ambicionálta, hogy a Társaság tagja lehessen. Maga Marsigli pedig egy hosszú olasz nyelvű levélben összegezte széleskörű tapasztalatait, amelyekkel a Társaság segítségére lehetne.¹⁵ A levélben már messze túllép azon, amire eredetileg a Royal Society érdeklődése irányult, ti. a pontos térképek készítése: a földrajzi megfigyelésin túl megemlíti a Duna hidrológiájára, hal- és madárvilágára vonatkozó tapasztalatait, s már egy könyv igénye is megfogalmazódik, amelynek kiadására, értékelésére a Royal Society lenne a legkiválóbb intézmény. Marsigli már ekkor elnyeri a tagságot,¹⁶ bár csak három évtized múltán lesz rá lehetősége, hogy személyesen is ellátogasson Londonba. 1721 december 14-én lesz formálisan is Honorary Fellow.¹⁷ Azt sem sejtette akkor, hogy még több mint három évtizednek kell eltelnie a *Danubius* publikálásáig.

Ezen együttműködés alapján kezdte meg Marsigli a *Danubiushoz* történő tervszerű anyaggyűjtést. Nem tudjuk, hogy korábban milyen kutatásokat végzett. Azok a mérések, kísérletek, utazások, amelyekről a *Danubiusban* datálható módon beszámol, a 90-es évekhez köthetők.¹⁸ Azonban éppen Marsigli bemutat-

14 McConnell 1993, Stoye 1994, 109–111.

15 Stoye 1994, 111.

16 1691. november 25-én – Stoye 1994, 111, McConnell 1986.

17 McConnell 1993, 180.

18 A Duna vízállására vonatkozó méréseit 1693–95 folyamán végezte (I. 87–88), a selmeci bányák leírása az 1695. évi állapotot tükrözi (III. 23.), időjárás méréseit 1696 decembere és 1697 augusztusa között végezte (VI. 87–100.), csillagászati megfigyeléseinek időpontja 1696. április és augusztus közé esik (I. 35–41). Ezek mellett szóba kerülnek olyan egyedi megfigyelések, melyek későbbiek vagy korábbiak: 1688. augusztus 20. körül volt szemta-

kozó levele és az abban már részletesen megfogalmazódó tervek teszik nyilvánvalóvá, hogy a *Danubius* alapkonceptiója már jó ideje érlelődött a gróf fejében, a Társaság színrelépése csupán azt jelentette, hogy a Mű megtalálta potenciális közönségét és tudományos támogatóját. Az anyaggyűjtésében sokszor a véletlen segítségére is szüksége volt. Edward Browne-nal ellentétben Marsigli nem hobbyturista volt, hanem katonatiszt, nem választhatta meg kedve szerint úti céljait. A mű bizonyos aránytalanságainak is ez az oka. A '93 és '95 közötti években a hadjáratok hosszú téli szünetében történetesen Gömör és Hont megyei téli szállásokra rendelték. Azokra a bányalátogatásokra, amelyekről beszámol a *Danubius* lapjain, illetve amelyek megtörténte feltételezhető a gyűjtött anyag alapján, ekkor kerül sor.¹⁹ Ugyanakkor Erdély területéről személyes tapasztalatra utaló leírása a Sóvidékről van, illetve a Bázna melletti metánfeltörésekről,²⁰ az erdélyi aranybányászatról szóló információi viszont kimerülnek annyiban, hogy a térképen megjelöli az aranylelőhelyeket – miközben oldalakat szentel néhány, a Bisztra torkolatánál véletlenszerűen a kezébe akadt aranytartalmú kődarab leírásának (III. 105–106.). A kéziratot hagyaték alapján látható, hogy egy későbbi munkafázisban magyarországi levelezőpartnerek segítségét is igénybe vette az adatok kiegészítésében. Deák Antal András hivatkozik Marsigli levelezésének több darabjára, amelyekben főleg felvidéki és erdélyi szakemberektől kér információkat.²¹ Mindazonáltal úgy tűnik, hogy Marsigli igyekezett minden más előtt saját tapasztalataira támaszkodni, a forrásokat csak megerősítésként használta.

1696 körül lát neki a *Prodromus* elkészítésének, melyben mintegy szinopszist nyújtja a készülő műnek, 1700-ban jelent meg végül ez a szöveg, amelyben

núja a tiszavirágzásnak (VI. 117–118., nem a Tiszán, hanem a Dunán, a Tisza torkolatának közelében), 1690-ben találkozott az orsovai vizahalászokkal (VI. 15.), de ezek nem tervszerű kutatások részei. A Magyarországon kívüli adatokban természetesen még nagyobb a szórás: 1682-ben találkozott a svájci Alpok kristálybányásaival (III. 89.), 1702-ben jutott el a Duna forrásához, a Boszporusz halászaival és általában a Márvány-tengerrel kapcsolatos adatai pedig még fiatalkori konstantinápolyi útjához köthetők (ld. F. Molnár 2016, 80–81.).

19 Stoye 1994, 126–127.

20 III. 46., 51., 49–49. A báznai „égő víz” forrásaihoz ld.: Wanek 2007, 1–12.

21 Deák 1995, 50., Deák 2002, 34.

már szinte végleges formájában vázolja fel a mű témáit, szerkezetét.²² A szövegnek több szedési variánsa ismert, a címlapon a kolofont és a végleges mű címlaptervezetén a személyek titulaturáját javították.²³

Marsigli a *Prodromust* a Royal Societynek ajánlja, megjegyezve, hogy a majdani végleges művet a császárnak kell majd ajánlania.²⁴ A kézirat nagyrésze és az illusztrációs táblák egy része is elkészül ebben a periódusban.²⁵ Ez lehet a magyarázata, hogy végül a megjelent műben helyenként más terminológiát találunk, mint az ábrákon, például ugyanazt a kőzetet a képtáblák következetesen *paragonius*nak nevezik, míg a szedett főszöveg *lapis Lydius*nak.

A mű tehát már aránylag előrehaladott állapotban van, amikor bekövetkezik Marsigli katonai karrierjének összeomlása – mellyel együtt kevés híján életét is elveszti. Breisach 1703-as feladásáért őt és felettesét teszik felelőssé, D'Arco gróftól kivégzik, Marsiglit pedig a becstelenség vádjával terhelve bocsájtják el a császár szolgálatából.²⁶ Ezek az események, és ezeknek következményei, tudniillik, hogy el kell hagynia a Habsburg-birodalmat, át kell strukturálnia

22 Marsigli, Aloysius Ferdinandus: *Danubialis operis prodromus*. [J. A. Endter, Norimbergae], 1700.

23 A bevezetés B1 füzetjelzésű lap rektóját újraszedték, kisebb stilisztikai és helyesírási változtatásokkal, valamint a lap verzőjét is, amely a készülő mű majdani címlapját tartalmazza. Az egyik variánsban kimaradt Marsigli titulussai közül a *pedestris legionis colonello* és I. Lipót császár címei közül az *archi-duce Austriae* szavak. A hosszabb verziót hozza az Österreichisches Nationalbibliothek digitalizáltan hozzáférhető példánya (jelzet: 396561-D), a rövidebb verziót a drezdai Sächsischen Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek példánya (Hist.Hung.8.). A VD adatbázisa szerint (VD 17:707036T) további címlapvariáns is létezik, amely a kolofonban megadja a kiadót és a megjelenés helyét: *Norimbergae, apud Joann. Andreae Endteri filios, typis ac impensis auctoris*, ilyen példányt azonban egyelőre nem láttam.

24 Sir Hans Sloane, a Társaság akkori vezetője 1701-ben kapta meg a kéziratot, és engedélyezte, hogy Marsigli a teljes művet is a Royal Societynek ajánlja (McConnell 1986, 40.). 1703-ban kegyvesztetté válik és elbocsájtják a császári szolgálatból. Ennek ellenére a *Danubius* végleges változatának előszavában még mindig Lipót császárnak mond köszönetet a mű létrejöttéért, azonban formális ajánlást a szöveg egyáltalán nem tartalmaz.

25 A metszetek többsége Nürnbergben készül, Marsigli térképrajzolójának, Müllernek a városában, és az ő felügyelete mellett. A 3. kötet ábráit azonban Bolognában metszik (Deák 1994, 50.).

26 A breisachi eseményekről és következményeiről: Stoye 1994, 238–250. Ezután Marsigli már csak két alkalommal fogott fegyvert rövid időre, a pápa, illetve Velence szolgálatában: F. Molnár 2016, 115–116., McConnell 1986, 40.

bevételi forrásait, ill. gyakorlatilag elveszti a lehetőséget, hogy visszatérjen Magyarországra kutatásait folytatni vagy ellenőrizni, s legfőképpen elveszti a *Danubius* reménybeli mecénását, a mű kiadásának elhalasztásához vezetnek. Számos további kutatás – pl. tengerbiológiai anyaggyűjtés – után csak 1725 körül kezdődnek újra a mű kiadási munkálatai. Ekkor jelenik meg a mű *Prodromus*-ának új kiadása,²⁷ mely már konkrét előfizetői ajánlatokat is tartalmaz a vásárlók részére, majd végül maga a mű.²⁸

A *Danubius* kötetei közül talán a harmadik a legkomplexebb szerkezetű, ennek elsődleges oka, hogy Marsigli megpróbál egyszerre több tudományos célkitűzést is abszolválni. Ezek a következők: 1.) bemutatni és bizonyítani Marsiglinek a fémek keletkezéséről vallott hipotéziseit, 2.) rögzíteni a Magyar Királyság ásványlelőhelyeinek topográfiáját, 3.) bemutatni a bányászható ásványok természetbeni megjelenési formáit, tulajdonságait, 4.) bemutatni a hegyek belső szerkezetét – s mindegyikre szövegszerűen körülbelül hetven modern gépelt oldalnyi terjedelmet szánt. Ez a túlzottan ambiciózus célkitűzés okozza, hogy a kötet szerkesztetlennek tűnik, s helyenként önismétléseket tartalmaz, míg sok érdekes kérdés kifejtetlenül marad.

Marsigli geológiai hipotéziseinek összefoglaló bemutatására nem a *Danubiust* szánta. Tervei között szerepelt egy *Trattato sulla Struttura del globo terreo*

27 Marsilius, Aloysius Ferdinandus: *Prodromus operis Danubialis*. Changuyon–Uytwerf, Amstelodami et Gosse–Alberts–de Hondt, Hagae, [1725]. Mivel a *Prodromus*nak csak az első kiadása ad meg kiadási évet, ezért sok könyvtárban a második kiadást is tévesen 1700-as évszámmal veszik fel.

28 A negyed évszázados késedelem a kor földtanának és mineralógiájának fejlődési tempója mellett talán nem ártott különösebben. Az, hogy 1744-ben akadt kiadó, akinek megérte a teljes *Danubiust* franciára fordíttatni és újra kiadni, jelzi, hogy tudományosan még akkor is aktuálisnak számított (Marsigli, Louis Ferd. de: *Description du Danube depuis la montagne de Kahlenberg en Autriche, jusqu'au confluent de la riviere Jantra dans la Bulgarie*. Traduit du Latin. Tom. I–VI. Jean Swart, La Haye, 1744.). Azonban a késedelem attól megfosztotta, hogy a Magyarországra vonatkozó földtani irodalom élén álljon. Addigra megjelent Csiba István geológiai-ásványtani munkája (Csiba 1714), sőt Köleséri Sámuel *Aurariája* is (Köleséri 1717, magyar fordítása Köleséri 2015), amely már a kortárs tudományosság élvonalába tartozik. Jacobus Tollius úti leveleit, amelyek szintén hamarabb jelentek meg nyomtatásban, itt nem veszem tekintetbe, mert bár az alkímia iránt érdeklődő szerző sokat foglalkozik Magyarország bányáival, de műfaja szerint útleírás, nem módszeres szakmunka (Tollius 1700, v.ö. Kövér 2013).

című munka elkészítése, amelyben a földgolyó egészének szerkezetét és geológiai működését kívánta volna feltárni, ennek a műnek azonban csak részletei készültek el, és azok is kéziratban maradtak.²⁹ A *Danubius*ban is hivatkozik erre a munkára (III.21.), így a fémek keletkezéséről vallott koncepcióit itt csak szaggatottan, részletekben vázolja fel. Úgy véli, hogy a föld forró belsejéből folyamatosan áramlik kifelé egyfajta fémes kipárolgás (*halitus* vagy *spiritus metallicus*), amely a hegyek repedéseibe bejutva ott csapdába esik, megszilárdul, és a hegy szerkezetének, illetve a jelenlévő víznek és más körülményeknek eredményeként az érési folyamat más-más fokára jut el, s így az egységes „*spiritus*”-ból arany, vas, réz vagy bármi más fém kialakulhat. A gondolat végső soron az alkímia öröksége, ezt éppen maga Marsigli teszi világossá, amikor a kötet zárásában az olvasót óva inti az alkímiával való foglalkozástól: a hegyek mélyén zajló folyamatok ugyanis annyira összetettek, hogy nem várható, hogy bárki belátható időn belül képes legyen reprodukálni azokat. Marsigli tudományos életművében kiemelt szerep jut a víznek, legyen szó folyókról vagy a tengerről, itt is különösen a víz körforgása érdekli: ahogy a hegyek mélyére bejutó esővíz átmossa az érceket és köveket, fémrészecskéket magával sodorva végül a nagy folyamokba juttatja őket.

A magyarországi bányavidékeken szerzett tapasztalatait ezen koncepció fényében értékeli – hol egészen naiv, hol élesszemű módon. Nem állítható, hogy bármit igaznak fogad el, ami elméletét alátámasztja, így például erősen kritikus az ún. *aqua transmutatoria* létevel szemben. Az úrvölgyi és a szomolnoki rézbányák rézgálic tartalmú vizét medencékbe gyűjtötték össze, és ócskavasat helyeztek a vízbe, ahol néhány hét leforgása alatt a vas feloldódott, és a helyén kivált a réz. A jelenség közismert volt, és a korban bizonyos turisztikai értékkel is bírt: pl. lópatkót és más formázott tárgyakat „váltottattak” át vasból rézzé, vagy az ezen rézből öntött kupákra és egyéb tárgyakra a tárgy eredetére utaló versikéket véstek. Nemcsak a laikusok, hanem a tudományos közvélemény szemében is még elfogadhatónak tűnt a feltételezés, hogy itt az egyik fémnek a másikká történő átalakulása történik.³⁰ Marsigli határozottan tagadja ezt, noha

29 Vai 2006, 95.

30 Browne is idéz ilyen verseket, illetve beszél a jelenségről: Browne in Kázmér 2004, 5; Browne 1673, 109–110., s nem vonja kétségbe, hogy valóban a vasból lesz réz. Bél Mátyás egész

alátámaszthatná a fémek átalakulásáról való nézeteit. Mégis úgy gondolja, hogy a „cimentvíz” egyszerűen korrodálja a vasat, és a vasrészecskék helyére az oldatból kiváló réz lép (III. 113., vö. tab. 27.). Eközben viszont kételkedés nélkül elfogadja, hogy a Zólyom melletti búzamezőkön a földből kiáradó fémes *spiritus* aranygyűrűket hoz létre a kalászon.³¹

Marsigli a vizsgált témákat nem saját szeszélyei szerint alakította ki, hanem nagyon is tisztában volt a tudományos világot érdeklő kérdésekkel. Neki bizonyára nem volt szüksége a Royal Society kérdőívére, hogy irányt szabjon kutatásainak, azonban figyelemreméltó, hogy a pár évtizeddel korábban Boyle által vizsgálatra ajánlott kérdések túlnyomó többsége a Danubiusban is előke-rül. Hasonlót tapasztalunk, ha összevetjük Marsigli témáit Köleséri Sámuel *Auraria Romano-Dacicájával*. Az *Auraria* később íródott, de korábban jelent meg a Danubiusnál, már 1717-ben, és a két tudós bizonyosan ismerte egymást.³² Köleséri helyenként mintha Marsiglivel vitatkozna. Így például Köleséri a folyók arany- és egyéb ásványanyag-tartalmát nem hajlandó a vízerózióknak tulajdonítani, míg Marsigli meg van róla győződve, hogy a folyókban található fémes anyagok kizárólag a hegyekből, a víz által leszakított darabokban kerülhetnek a síkságokra.³³ Marsigli nem lát összefüggést a telérek haladási iránya és az égtá-jak között, míg Köleséri igen.³⁴

Marsigli tehát nem légüres térben mozogva írta meg a kötetet, hanem tisztában volt a hozzáértő olvasókat érdeklő kérdésekkel – ami persze aligha meglepő. Annak megítélése, hogy a kor tudományos szintjéhez képest milyen mélységű és mennyi újdonságot kínál a Danubius harmadik kötete, nem ezen tanulmány feladata. Jelen lapokon a Marsigli által választott műfajról és anyag-közlési módszerről ejtenék szót, ami viszont igen újszerű. A Magyarországon

sorozat hasonló versikét közöl (Bél 1736, II. 394–395.), ő egyébként az utazó és alkimista Tolliusra hivatkozva szintén helyesen magyarázza a jelenséget.

31 Ld. 4. jegyzet.

32 Marsigli egy levele publikálásra került Köleséri Sámuel tudományos levelezésének kiadásá-ban: Jakó 2012, 138–139, v.ö. még 101.

33 Köleséri 1717, 178–179.

34 Köleséri 1717, 171–172; v.ö. Marsigli: III. 34, bár kiindulási pontjuk valójában teljesen kü-lönböző, Marsigli impliciten, de a földmágnesesség hatására kíváncsi a fémes telérek kiala-kulásában, Köleséri viszont a telérek iránya és a földrajzi szélesség között lát összefüggést.

töltött évtizedek alatt felhalmozódott anyag publikálására alapvetően két műfaj kínálkozott volna. Az első az útleírás, vagyis a gyűjtési folyamat kronologikus rögzítése. Ez megfelelőnek bizonyulhatott egy művelt dilettáns számára, mint például Edward Browne, azonban Marsigli, bármennyire és akárhányszor hangsúlyozza, hogy ő elsősorban katona, aki a szabadidejét szánta a kutatásra, túlvan ezen a szinten. A másik lehetőség a tudományos traktátus lett volna. Hasonló területen és hasonló témában illyet alkotott Köleséri Sámuel az *Auraria Romano-Dacicával*. A *Danubius* és az *Auraria* műfaji különbsége alapvetőbb annál, hogy Kölesérinek nem volt pénze sok száz rézmetszetre. Az *Auraria* egy összefüggő, nagy terjedelmű és koherens szöveget tartalmaz, és ebben az összehasonlításban a *Danubius* 3. kötete kétségtelenül alatta marad a magyar szerző művének. Ezt a különbséget tulajdoníthatnánk a mű hányatott keletkezéstörténetének – maga Marsigli is arra panaszkodik a teljes mű *Praefatió*jában, hogy a kész mű nem az lett, ami lehetett volna. Azonban kétséges, hogy ez alapvető különbséget jelentett volna-e. A könyv *Prodromus*ának első kiadása már 1700-ban megjelent, Marsigli császári szolgálatból való elbocsájtása előtt, bár utalnak rá jelek, hogy ekkor még folytatott további anyaggyűjtést,³⁵ de a *Prodromus* szövege messzemenőleg megegyezik azzal, ami 24 évvel később nyomtatásban megjelent. Tehát feltehetjük, hogy Marsigli nem kényszerült rá, hogy menet közben változtassa meg elképzeléseit a *Danubius* műfajáról, anyagkezeléséről. A *Danubius* nem a szó hagyományos értelmében vett tudományos traktátus, hanem sokkal inkább nevezhetjük egyfajta tudományos adatbázisnak, melynek fő célja nagy mennyiségű információ rendezett formában történő közlése és megosztása, tehát nem az adatok értelmezése, a rájuk épülő teóriák állnak a középpontban, hanem hogy olyan adatsorokat tesz hozzáférhetővé, amelyeket mások be tudnak építeni a saját kutatásaikba.

Az ásványokról felgyűlt anyagát igyekszik azonos alapelvek alapján rendezni, mint a halak vagy madarak leírásánál teszi: tehát ágrajz formájában leírható, többlépcsős osztályozási rendszerben elhelyezni az egyes fajokat/ásványokat,

35 A metszetek készítése a *Prodromus* megjelenését követő két évben zajlik, és ugyanezre a periódusra datálódhatnak azok a levelek, ahol Marsigli magyarországi szakemberektől kap kiegészítő adatokat (vö. Deák 1995, 2002).

majd az egyes fajokról részletes leírást készíteni. Ezen általánosításra való törekvés következtében részben elvész vagy nehezen kibogozhatóvá válik, hogy tulajdonképpen mit tapasztalt Marsigli az egyes bányákban. A publikált ásványminták mellől gyakran hiányzik a pontos lelőhely. Egyes leletek esetében talán a Bolognai Egyetemen megőrzött tárgyak és katalógusok segíthetnének a helymeghatározásban, azonban ez a kutatásban kevesebb figyelmet kapott, mint a kéziratanyag feltárása.

Az ásványtani kötet fő tudományos célja tehát a Magyarországon előforduló ásványok bemutatása, leírása, rendszerezése, nem pedig a bányáké vagy bányászaté. Az utóbbiak azért kerülhetnek képbe, mert Marsigli-nak van egy másodlagos tudományos célja is: topológiai leírást akar adni az ország ásványlelőhelyeiről, s mindezt abban a reményben, hogy a gyűjtött adatmennyiség segítségével hosszabb távon felismerhetővé válhatnak az ércek előfordulásainak szabályszerűségei (vö.: III.21). Ezért kell foglalkoznia a konkrét bányákkal is, és ezért készíti el a Magyar Királyság ásványtani térképét, ahol szimbólumokkal jelzi az egyes fémek és más bányászható anyagok előfordulását. Az összefoglaló térképek hagynak maguk után némi kívánnivalót, mivel sok helyen a lelőhelyhez egyáltalán nem társul a közelben található településnév, ami megnehezíti a lokalizációt, azonban ne feledjünk, hogy jelenlegi tudásunk szerint ez volt az első ilyen jellegű tematikus térkép a térképészet történetében.³⁶

Marsigli világosan megfogalmazza, különösen a kötet zárszavában, hogy tudja, a kitűzött célok reálisan nem érhetőek el az ő életében, ezért, mint már mondtam, fő célja, hogy egyfajta adatbázist hozzon létre a későbbi kutatók számára. A polihisztor Marsigli a tudományos kutatást öntudatosan, de egyáltalán nem individualista módon közelíti meg. Büszkesége leginkább a felvállalt kutatói feladat nagyságára vonatkozik, amelyre vonatkozóan nem egy már-már bombasztikus kijelentést olvashatunk a szövegben. Emellett – s ez aligha meglepő – Marsigli gondosan ügyelt rá, hogy milyen képet közvetít magáról.³⁷ Ennek ellenére tudományos ideálja nem az individualista felfedező, aki dolgozószobája magányában kizárólag saját szellemi képességeire hagyatkoz-

36 Török 2006, Vai 2006, Vai 2016.

37 F. Molnár 2016, 72.

va fedezi fel a természet titkait. Anita McConnell, Marsigli több kéziratának kiadója, hangsúlyozza a gróf tengerföldrajzi kutatásai kapcsán, hogy Marsigli szerinti az érdemi eredményeket hozó vizsgálatokhoz szárazföldi és tengeri megfigyelők egész hálózatára lenne szükség, akik párhuzamosan és folyamatosan végeznek méréseket.³⁸ A *Danubius*ban is találhatunk hasonló megfogalmazásokat, sokszor a remény vagy a kívánság hangján megfogalmazva: bárcsak mind az öt kontinens ásványkincs-lelőhelyeiről is készülne hasonló térkép, mint amit ő készít Magyarországra vonatkozóan (III. 22.). Más esetekben nem fogalmazódik meg nyíltan, de nyilvánvaló, hogy az elvégzett mérések akkor nyernének jelentést, ha hasonló méréseket több földrajzi ponton sokan és hosszú időn át végeznének – ez különösen a hatodik kötet meteorológiai vizsgálataira igaz. Marsiglit a természettudományokból nem annyira a kísérleti tudományok érdeklik, hanem a természet komplex rendszereinek működése: geológia, meteorológia, éghajlat, hidrológia, amelynek folyamatai nem egykönnyen reprodukálhatók kísérletekkel.³⁹ Talán nem túlzunk, amikor a *Danubius* halakról és madarokról szóló kötetében az ökológiai gondolkodás csíráit fedezzük fel, nem csak abban, hogy a madarak mellett fészkeikkel és tojásaikkal is foglalkozik, hanem abban, hogy nem új fajok felfedezését tekinti tudományos céljának, hanem azt, hogy egy adott élőhely: Magyarország nagy folyói vizes élőhelyeinek fajait beazonosítsa és rendszerezze, nem saját, hanem korábbi ornitológiai szaktekintélyek leírásait közölve. Nyilvánvalóan tisztában van vele, hogy az ilyen komplexitású rendszerek esetében a tudományos hipotézisek nem alapulhatnak másra, mint nagy számú, hosszú időn át módszeresen begyűjtött adatra. Ennek érdekében igyekszik mindent megmérni, ami mérhető. Azzal is tisztában van, hogy a célhoz vezető úton ő maga csak egy kezdő lépést tehet meg. Ily módon a *Danubius* tudományos célja nem lehet más, mint egyfajta rendszerezett adatbázist készíteni, amely későbbi kutatók munkáját segítheti. Az információ kezelésének ezt a technikáját leginkább a

38 McConnell 1986, 43.

39 A harmadik kötet zárszavában nem zárja ki egyértelműen, hogy a fémek keletkezésének, „érésének” folyamatai egyszer laboratóriumi keretek között is reprodukálhatók lesznek, de ezt a távoli jövőbe helyezi, és az alkímiát az idő és az intellektus elpocsékolásának nevezi.

csillagászatból meríthette, ahol szintén a hosszú évtizedek vagy akár nemzedékek alatt begyűjtött információ szolgálhat mások számára alapul, hogy hipotéziseket fogalmazzanak meg az égitestek mozgására. Ez a tudományos cél pedig megkövetelte, hogy egy nagy mennyiségű, információgazdag anyagot a lehető legszemléletesebb módon terjesszen a közönség elé.

Ezek a célkitűzések természetesen a narratív jellegű anyag csökkenéséhez vezetnek. Jellemző, hogy Stoye, aki Marsigli kéziratok hagyatékával is dolgozott, a Danubius megírásához végzett kutatások időrendjéről, helyszínéről lényegében csak arra tud támaszkodni, ami magában a Danubiusban végül ténylegesen publikálásra került. A szövegnek a mai kutatás szempontjából legfontosabb részei viszont éppen ezek a kvázi-anekdotikus információk: a báznai metánforrásoknál tett látogatás leírása, a Tiszolc melletti elhagyott mágnesbánya felfedezése és átvizsgálása, a tiszavirágzás leírása.⁴⁰ Az olvasó számára nyilvánvaló, hogy még több tucatnyi hasonlót ismerhetnénk – ha Marsigli megírja. Selmezbánya kapcsán pl. leírja, hogy mindig akadnak ott olyan mérnökök, akik megpróbálják gépezetekkel elvezetni a bányavizet, de felsülnek kísérleteikkel, s marad a jól bevált emberi és lóerő. Mivel Bél Mátyástól tudjuk, hogy Újbányán már az 1720-as évek elején üzembe helyezték a kontinens egyik első gőzgépét,⁴¹ igen csak felkelti a kíváncsiságunkat, hogy Marsigli miféle gépezeteket és kísérletezgetést láthatott, de sajnos nem árul el többet.

Ez azért is különösen fontos lenne, mert Marsigli érdeklődése egyáltalán nem korlátozódott a működő, jól ismert bányákra; a bányászat gazdasági vonatkozásai – ez alatt a tényleges kitermelést értve – hidegen hagyták. A szövegből kiderül viszont, hogy kimondottan kereste az elhagyott régi bányákat, illetve új lelőhelyek felfedezésére is törekedett. Ezekről aránylag pontos leírást ad, mikor beszámol a Tiszolc melletti elhagyott mágnesbányáról, vagy a Jolsván talált zsírkőről, amelyet annyira eltérő tulajdonságúnak ítél meg az által ismert zsírkőtől, hogy új nevet ad neki. Ugyanakkor más, számunkra kevésbé ismert lelőhelyek esetében már hallgatagabb. A Danubius egyetlen a mai

40 Tiszavirágzás: VI. 117., a báznai metánforrás: III. 48–49., az elhagyott mágnesbánya felfedezése: III. 73.

41 Bél 1742, IV. 656–657.

Magyarország területére eső bányát említ, Rudabányát, melyet Rudnóbányának nevez. Ugyanakkor a *Prodromus*ban hivatkozik a Heves megyei, már kimerült aranybányák kiváló aranyára, ami mint információ teljesen hiteles lehet, azonban maguk a bányák nem azonosíthatók. Az egyik aranyeletnél az *ad Pastum, Hevesiensis* megjelölés szerepel. Itt Pásztó településről van szó – Pásztó környéki aranybányákról vannak rendkívüli mértékben szórványos forrásadatok, ám nyomukra jutni még nem sikerült a kutatóknak.⁴²

Az a mód, ahogy tudományos erőfeszítéseinek eredményét publikálta, egészen újszerű volt, és számos ponton rendkívül modern. A XVII. század a könyvillusztrálás első nagy fénykora, amikor először jelenhetnek meg pl. képes növényhatározók vagy nyelvkönyvek. Azonban Marsigli ezen túllépve megváltoztatja az illusztráció és a szöveg viszonyát. Nála az illusztrációs anyag az elsődleges, a szövegek funkciója túlnyomórészt az illusztráció (tárgyrajz, térkép, metszeti rajz) magyarázata. Ez valószínűleg Marsigli erősen vizuális gondolkodásmódjából következett, illetve annak belátásából, hogy a kép sok esetben sokkal sűrítettebb formában tartalmazza az információt, mint a szöveg. Bányászati térképe, mely szimbólumokkal ábrázolta az egyes régiók ásványkincseit, úttörő a maga műfajában. A bányákról készített metszeti képei rendkívül szemléletesek, még mai szemmel nézve is. A lehető legtöbb információt igyekszik táblázatok, listák formájában közölni.

Még egy nagyon modern jellegzetességet kiemelnék Marsigli szemléletmódjában. Számára a táj, az élettelen természet nem valamiféle változatlan, statikus háttér, ami előtt az események zajlanak, hanem az élő természethez hasonlóan folyamatos változásban van, az erózió pusztítja, csiszolja, távoli tájakra szállítja a köveket, miközben a föld mélyén folyamatosan születnek, növekednek a fémek és az ásványok, s így az élő és az élettelen világ egyformán leírható a születés és a pusztulás körforgásaként.

42 Prakfalvi 2008.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy 1980.** Antalfy Gyula: *A thousand years of travel in old Hungary*. Corvina, Budapest, 1980.
- Bél 1723.** Bél Mátyás: *Hungariae antiquae et novae prodromus*. C. Monath, Norimbergae, 1723.
- Bél 1736.** Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Tomus II*. Straub–van Ghelen, Viennae Austriae, 1736.
- Bél 1742.** Matthias Bel: *Notitiae Hungariae novae historico geographica ... Tomus IV*. Straub–van Ghelen, Viennae Austriae 1742.
- Beliczay 1881.** Beliczay Jónás: Marsigli élete és munkái. Értesítő a Tört. Tud. Oszt. köréből, 9. (1881).
- Brown 1673.** Edward Brown: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli. As also some observations ont he gold, silver, copper, quick-silver mines, baths and mineral waters in those parts.* by T. R. for Benj. Tooke, London 1673.
- Browne 1670a.** Edward Browne: Some directions and inquiries with their answers, concerning the mines, minerals, baths, etc. of Hungary, Transylvania, Austria, and other countries neighbouring to those. *Philosophical transactions*, 5/58. (April 25, 1670) 1189–1198. <https://doi.org/10.1098/rstl.1670.0023>
- Browne 1670b.** Edward Browne: An accompt ... concerning the coppermine at Herrn-grund in Hungary. *Philosophical transactions*, 5/59. (May 23, 1670) 1042–1044.
- Browne 1670c.** Edward Browne: An Accompt ... concerning the Baths of Austria and Hungary, as also some stone-quarries, talcum rocks, etc. in those parts. *Philosophical transactions*, 5/59. (May 23, 1670) 1044–1051. <https://doi.org/10.1098/rstl.1670.0002>
- Csiba 1714.** Csiba István: *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae ... promotore ... Stephano Csiba ...* Typis Acad., Tyrnaviae, 1714.
- Deák 1995.** Deák Antal András: *A Danubius Pannonico-Mysicus műhelyitkai. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből,*

14. (1995) 49–51.
- Deák 2002.** Deák Antal András: Magyarországi tudósok egy nagy tudományos vállalkozás háttérében. *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*, 34. (2002) 145–151.
- F. Molnár 2016.** F. Molnár Mónika: *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai*. Reciti, Budapest, 2016.
- Hall–Boas Hall 1968.** A. Rupert Hall – Marie Boas Hall (eds.): *The correspondence of Henry Oldenburg*, I–V. University of Wisconsin Press, Madison–London, 1968.
- Horváth Géza 1895.** Horváth Géza: Az aranytermő szőlők meséje. *Természettudományi Közlöny*, 27. (1895 október) 505–515.
- Kázmér 2004.** Kázmér Miklós: Az úrvölgyi (Zólyom vm.) rézbánya és ásványai 1669-ben Edward Browne angol orvos szemével. In: Kubassek János (szerk.): *A Kárpát-medence természeti értékei*. Magyar Földrajzi Múzeum, Erd, 2004. 193–220.
- Köleséri 2015.** Köleséri Sámuel: Erdély aranybányászata. (ford., az utószót és a magyarázatokat írta Magyar László András). SZTE–Erdélyi Múzeum Egyesület, Szeged–Kolozsvár, 2015.
- Köleséri 1717.** Köleséri Sámuel: *Auraria Romano-Dacica*. Typis publicis, Cibinii 1717.
- Jakó 2012.** Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1932)*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2012. [Köleséria I.]
- Kövér 2013.** Kövér Lajos: Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai. *Aetas*, 28. (2013/3) 5–23.
- Lovarini 1930.** Lovarini, Emilio (ed.): *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano*. Zanichelli, Bologna, 1930.
- Magyar László András 2010.** Magyar László András: Az aranyszőlő legendája. In: V. Molnár László (szerk.): *Három orvostörténész köszöntése*. Johan Béla Alapítvány, Budapest, 2010. 149–155.
- McConnell 1986.** Anita McConnell: L.F. Marsigli's voyage to London and Holland, 1721–1722. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 41. (1986) 39–76. <https://doi.org/10.1098/rsnr.1986.0003>

- McConnell, 1993.** Anita McConnell: L. F. Marsigli's visit to London in 1721, and his report on the Royal Society. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 47. (1993) 179–204. <https://doi.org/10.1098/rsnr.1993.0026>
- Prakfalvi 2008.** Prakfalvi Péter: *Volt-e aranybánya Pásztón?* (Nógrád megye ércbányászata 2.) Polár Stúdió, Salgótarján, 2008.
- Sprat 1667.** Thomas Sprat: *The history of the Royal-Society of London for the improving of natural knowledge*. Martyn, London, 1667.
- Stoye 1994.** Stoye, John: *Marsigli's Europe: 1680–1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso*. Yale University Press, New Haven–London 1994.
- Stoye 2015.** Stoye, John: *Marsigli Európája 1680–1730*. (ford. Balla D., Kisari Balla Gy., Kiss E.) K.n., Budapest, 2015.
- Tollius 1700.** Jacobus Tollius: *Epistolae itinerariae: ex auctoris schedis postumis ... cura Henrici Christiani Hennini*. Franciscus Halma, Amstelaedami, 1700.
- Török 2006.** Török Zsolt: Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) and Early Thematic Mapping in the History of Cartography. In: Zentai, László – Győrffy János – Török Zsolt (eds.) *Térkép-tudomány / Map-Science*. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2006. 419–428.
- Vai 2006.** Vai, Gian Battista: Isostasy in Luigi Ferdinando Marsigli's Manuscripts. In: Vai, Gian Battista – Glenn, W. – Caldwell, E. (eds.): *The Origins of Geology in Italy*. The Geological Society of America, Boulder, Colorado, 2006. 95–126.
- Vai 2016.** Vai, Gian Battista: The First Geological Map: An Italian Legacy. *Italian Journal of Geosciences*, 135. (2016) 2. sz. 261–267. <https://doi.org/10.3301/IJG.2015.23>
- Wanek 2007.** Dr. Wanek Ferenc: Az erdélyi földgáz felfedezésének igaz története. *Bányászati és kohászati lapok. Kőolaj és földgáz*, 140. (2007) 8. sz. 1–12.

Luigi Ferdinando Marsigli and the mines of Upper Hungary

ABSTRACT: The subject of my study is the third volume of Luigi Ferdinando Marsigli's six-volume *Danubius Pannonico-mysicus*, which is about the mineral treasures and mines of the Kingdom of Hungary. I will present the structure of the volume and examine the circumstances of its creation, with particular attention to the scientific collaboration between Marsigli and the English Royal Society. The similar cooperation of the English physician Edward Browne with the Society and his similar tour of the mining regions of Hungary a few decades earlier are indicative of the scientific interest in the subject. I will examine the methodology and objectives of Marsigli in arranging the material. His aim was twofold: to present the individual minerals, to give a topographical description of the mines of the Kingdom of Hungary, and to use the material collected to prove his own hypotheses about the origin of metals. Since he was aware that he would not be able to reach any conclusive results on the latter, the primary aim of the volume is to create a structured database for other researchers. To achieve this aim, he sought to go beyond the practice of the period in terms of visual presentation (use of images, tables, thematic maps), using some of these methods in a pioneering way.

KEYWORDS: Marsigli, Royal Society, Edward Browne, history of mineralogy, history of science, mines of the Kingdom of Hungary, Samuel Köleséri

TÓTH SÁNDOR ATTILA

PALMA KÁROLY FERENC, A TÖRTÉNETÍRÓ

KIVONAT: Palma Károly Ferenc a magyarországi jezsuita történetírás jeles alakja, akinek három, egyre bővülő kiadásban jelent meg a magyar történelmet és királyokat tárgyaló műve, a *Notitia Hungarorum*. Művét már saját korában alkalmasnak tartották, hogy magyarul is megszólaljon s oktatási célokat szolgáljon. E recepciótörténet képezi a dolgozat első részét, majd Mátyás-fejezetéből válogatunk, fő szempontunknak tekintve a jeles király kultuszának továbbhagyományozását a műben.

KULCSSZAVAK: jezsuiták, a történetírás története, Mátyás király, genealógia, verses elbeszélés

A következőkben Palma Károly Ferencről (1735–1787), a történetíróról adunk rövid áttekintést. Nem célunk, hogy mélyebben elemezzük történetírói munkáit, alakját inkább recepciótörténeti szempontból kívánjuk megvilágítani, utalva azért fontos történeti munkáira, legfőképpen a *Notitiára*, amelyben a Mátyás királyról mondottakat foglaljuk össze röviden írásunk második részében.

1. Dióhéjban életéről s műveiről

Palma Károly Ferencről, a 18. század harmadik harmadának jeles történetírójáról, időről időre megfeledkezünk, s ugyanígy, időről időre eszünkbe jut mun-

kássága. Úgy tűnik, a *fontolva haladás* jellemzi életművének recepcióját. A barokk, s benne a jezsuita történetírásról szóló szimpózium újabb alkalom, hogy felidézzük alakját, életét s műveit, jelesül a *Notitia* című művét.

Kifejezetten életrajzi összefoglalók a 20. század elején készültek. Tóth László életéről és munkáiról értekezett, Tímár Kálmán pedig (a még mindig) kéziratot naplója, a *Diarium Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini, Domini Francisci Karoli PALMA* című mű alapján közölte önéletrajzát.¹ Nem feledkezhetünk azonban meg Szinnyei József írói lexikonjának Palma-szócikkéről sem.² Ebből is értesülünk nevének 18–19. századi említéseiről, többek között a piarista Horányi Elek *Memoria Hungarorum*ának III. kötetében (1777) így ír: „PALMA (CAROLUS) Hungarus, Rosenbergensis. Natus est MDCCXXXV. [1735] Florentibus iuventutis annis Societatem Iesu profitebatur. In collegio Regio-Theresiano complura dedit ingenii praestantis, atque eximiae industriae argumenta.”³ E néhány sor is körvonalazza pályáját: a Liptó vármegyei születésű Palma a jezsuita rendbe lépett (1750), majd elvégezve a bölcseleti (Kassa) és teológiai (Bécs) stúdiumokat, szerzetesi fogadalmat tett. Ezután Nagyszombatban, később a bécsi Theresianumban oktatta az ifjúságot. A szerzetesrend eltörlése (1773) után Krisztina főhercegnő udvari káplánja. Ettől számíthatjuk történetírói munkásságának kibontakozását, melyet kalocsai éve alatt teljesít ki. Itt következik be egyházi emelkedése is: Patachich Ádám (1716–1784) kalocsai érseksége alatt kanonok (1776), majd nagyprépost (1779).

Horányi (és Szinnyei) rövid áttekintését művei felsorolásával folytatja. Első helyen említi az egyik legfontosabb művének tekinthető *Notitia rerum Hungaricarum* (1770) című háromkötetes művét, amelynek több kiadása is volt.⁴ Fontos említenünk még a *Specimen genealogico-prognologicum...* (1774), illetve a *Heraldicae regni Hungariae specimen...* (1766) című művét.⁵

1 L. Tóth 1914. Tímár 1935. Újraközölve l. Tóth 2004, 103–104.

2 Szinnyei 1905, 209–210.

3 Horányi 1777, 3–4., itt: 3.

4 Szinnyei leírásában: „*Notitia rerum Hungaricarum* ab origine ad nostram usque aetatem. Tyrnaviae, 1770. Három kötet, genealógiai táblával (2. bőv. és jav. kiadás. Uott, 1775. Két genealógiai táblával; 3. jav. és bőv. kiadás. Pest, 1785.)” Szinnyei 1905, 209. Horányi 1777, 3.

5 A hosszú címleírásokat l. Horányi 1777, 3–4.; Szinnyei 1905, 209–210.

1. 1. Történetírói alakja a modern irodalom- és történettudományban

Palma alakja és történetírói munkássága szerencsére nem merült feledésbe a régi lexikonszerű összefoglalók- s rövid életrajzokkal, hanem újrafelfedezése a 20. század végén s a 21. században is megtörtént. Érdemes kiemelni néhány életéről s történetírásáról szóló munkát. Szörényi Lászlóét, aki a 20. század végén foglalta össze történetírói törekvéseit, valamint Borián Elréd könyvét, aki a költő Zrínyi megjelenését vizsgálta a pálos és a jezsuita történetírásban, s Palma Károly Ferencről is fontos információkat közölve értekezett, amennyire témája megengedte.⁶ Magunk is foglalkozva Patachich Ádám kalocsai érsek kulturális körével, Palma Károly Ferencet is megemlítettük.⁷ Palma jelentőségének szempontjából érdemes megvizsgálni a fent említett két írás fontos megjegyzéseit.

1.1.1. Néhány fontosabb megjegyzés Szörényi László Palma-tanulmányából

Szörényi, előrevetítve a Palma-életmű recepciójának sorsát, írásában a Kazinczy-levelezésben felbukkanó adatokat vizsgálja. Elsőként Szirmay Antal 1790. január 16-án kelt levelét Kazinczyhoz, amely a Palma-mű fordításának szükségességét hangsúlyozza.⁸ A levél e szövegrészlete azonban másról is árulkodik. Egyrészt a *románok* és a *valóságok*, azaz a kitalált és valós történetek

6 Szörényi 1999; Borián 2004, 232—244.

7 Tóth 2004.

8 Kazinczy Ferenc *levelezése*. S. a. r. Váczy János, II., Budapest, 1891, 7. (a továbbiakban: KazLev–Váczy, év, kötet, lapszám.) A levél e szövegrészlete: „*Utólyára megint kérem Uram Eöcsémet: hogy ne Románokat, de valóságokat írjon. Nem csak férfiak, de aszszonyaink is jobban fognak rajtok kapni. Ne nézzen más nemzeteket. Azok már minden valóságokból ki koptak, azért írnak Románokat, ez csak a' külső írók eszének viszketsége. De szegény Nemzetünknek még tulajdon nyelvén Históriája sincsen. Ajánlom Pálma fordítását. [Kiemelés tőlem, T. S. A.] E' mellett az Nemzetünknek betegsége, hogy mindenkor meséket szeretett irkálni, mint Hallernek az Hármas Históriája, vagy öreg Patainak az Indusokról ki bocsájtott meséji. Ezen betegségből Nemzetünket ki kell gyógyítani, nem pedig régi rosz ízletesébe meggyökeresíteni eötet. Ide nem értem pedig a' jó verseket, és szép gondolatokat. Mert a' ki ezeket nem szeretné, az ember se volna.*” Idézi Szörényi 1999, 158.

elkülönítésével Zrínyi *Adriai tengernek Syrenaia* (1651) előszavának (*Az olvasónak*) híres mondatát juttatja eszünkbe: „*Fabulákkal kevertem az historiát*”. Vagyis, amit az irodalmi mű megenged, különösen a regény, hogy kitalált történeteket sorakoztat fel, azt a história már nem. Másrészt Szirmay úgy véli, más nemzetek már megírták históriájukat („*minden valóságokból ki koptak*”), a magyaroknál viszont hiányzik a nemzeti, magyar nyelvű történetírás. Latin nyelven viszont már van, így ajánlja Palma fordítását. Harmadrészt utal a nemzeti mondavilágra, amelynek meghatározója a fabuláció, amit a történetírás nem engedhet meg. Végül figyelmeztet, hogy élhetnek ezzel, s ezért nem tartoznak ide az emberiséget (*humanitas*) jelző versek.

Szirmay felvetése visszhangtalan, s a jozefinista (protestáns) Kazinczy inkább elutasító az exjezsuita katolikus, s udvarhűnek tartott Palmával szemben.

A Kazinczy-levelezésből Szörényi László még utal néhány adatra: előfordul még Palma neve, de gúnyos vagy lenéző hangnemben említi, kiemelve hiúságát.⁹ Később történelmi adatok helyességének kérdése is előfordul a levelezésben. A Mailath Jánosnak 1817. november 27-én írt levélben mendemondának (mesének) tartja azt a Palma által is elfogadott nézetet, hogy Hunyadi János Zsigmond király törvénytelen fia volt.¹⁰ Hunyadi János történetéhez tartozik szorosabban még egy levélbeli szöveghely is, amit Kriebel János írt Kazinczy-nak 1817. október 26-án. Váczy közlése alapján tudjuk, hogy a levél történeti írásként a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi I. kötete 1. füzetében is megjelent: *Halic-Országi Kormányzék Tanácsos, és Kerületbeli Kapitány (Eperjesi születésű) Kriebel János Urnak Levele Kazinczyhoz, Brzezán, Octób. 26-dikán 1817. Hunyadi Jánosnak születése eránt*.¹¹ Mivel a folytatásban majd Hunyadi

9 Rumi Károly Györgynek 1812. szeptember 4-én: KazLev-Váczy, X., 1900, 100. „dass der Historiograph *Palma* selbst in freundschaftlichen Correspondenzen. An seinen Zögling Széchényi sich stets unterschrieb: Fr. Gar. Palma, Episc. *Colophoniensis*.” L. Szörényi 1999, 158.

10 „Ich habe etwas über des Gubernators Hunyadi Geburt geschrieben. Ich wiederlege die Fabel, dass er Sigmunds natürlicher Sohn gewesen sey, wofür ihn Heltai, Benkő, Palma, und andere mehr, machen. Der Aufsatz erscheint in dem January Heft der Tud. Gyűjtemény. Ich will diesen Aufsatz in das deutsche übersetzen, und Ihnen, mein Herr Graf, für das Archiv Ihres Freundes zusenden.” KazLev-Váczy, XV. 1905, 366. L. Szörényi 1999, 158.

11 Szörényi 1999, 53–59.

Mátyás-témát vizsgálunk, nézzük a Hunyadi Jánosról kiemelteket Palma említésével: „A’ mi végre a’ Corvinus nevet illeti, úgy vélekedem, hogy az az ő Hollós nevű ősi jószágának deákra lett fordításából eredeti. De nem léphetek Kaprinainak állítására (Hist. Diplom. H. p. 565.) mintha az az ő fíjának Királysága alatt csapodárságból történt volna; sőt azt lelem inkább hihetőnek, hogy János, mi-nek utána a’ Czímerosztás Zsigmond alatt kezde közönségesebb szokásba menni, (Palma Herald. II. 8, 4.) birtokába lépven Hollós nevű helységnek, hollót veve címerül, s az erről szóló Diplomában deákosan Corvinusnak neveztetett; kivált, hogy ekkor már Erdélyi Vajda volt.”¹² Kazinczy a Tudományos Gyűjteményben közölt írás végén ezeknek bővebb vizsgálására hívja meg Historiophilusainkat.¹³ Itt is ütközik a mesei vagy mondai világ és a történelmi igazság.

A szöveg két jezsuita történészt is említ: Kaprinai Istvánt (1714–1785; itt valószínűen a *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae Regis Hungariae* című műről van szó – erről később), valamint Palma művét.

Láttuk Kazinczy közönyét, ugyanakkor művei említését, történészi megbecsültségét. Ez a kettősség hatotta át az utókort is, amit Szörényi László jelez: Hóman Bálint a kiváló jezsuita történétírók, Kaprinai és Pray György követőjének tartotta, Kosáry Domokos viszont úgy vélte, a labanc jezsuita álláspont képviselője.¹⁴ A romanticizmus által megfogalmazott kuruc–labanc ellentét alkalmas volt arra, hogy mint exjezsuitát és klerikális történétíró utasítsák el. E régi, még az 1980-as évek történelemszemléletét is meghatározó értékelés helyett célszerű inkább a nemzeti aulikus történétírásról beszélni mind a jezsuiták, mind Palma munkásságát illetően. Ez röviden azt jelenti, hogy a nemzeti históriát s a honi

12 KazLev–Váczy, XV. 1905, 346.; Tudományos Gyűjtemény, 1818. I. 1. 57. Itt még olvasható az utolsó mondatához szánt jegyzet: „De a’ hollós címer felől azt mondja az V. László’ általam említett Diplomája, hogy azt Hunyadinak Eleji (progenitorIBUS) is viselték. Melly hihe-tőbb, ha Wratislaus innen-vitte Mazoviába a’ hollós cimert 1220 táján.”

13 Váczy János ezt megette a levélhez írt jegyzetében, amikor Csánki Dezső tanulmányát idé-zi: „Hasonló képtelenség az a mese is, hogy Hunyadi J. a Zsigmond király természetes fia volt. Zsigmond király 1394 előtt nem járt Erdélyben, a Hunyadi J. hazájában, ekkor azon-ban Hunyadi J. már 6–7 éves volt. Halálakor (1456) 68-ik évében járt.” L. KazLev–Váczy, XV. 1905, 633. L. Csánki 1887. Csánki adatai ma nem állják meg a helyüket.

14 Szörényi 1999, 159. L. Hóman 1925. 12. fejezet: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0009/0012-353.html>. Kosáry 1980, 576.

érdekeket szem előtt tartva a 17. század végétől (török kiűzése) deklaráltan elismerik a Habsburg királyokat magyar királyokként (a kettős királyválasztás ugyanis a polgárháború melegágya volt), s főként már a 18. század első harmada után (különösen lásd a Mária Teréziához fűződő magyar viszonyt) a nemzeti történelem részeként tekintenek uralmukra.¹⁵

Szörényi László tanulmányában ezután műveinek értékelésére s történetírói munkáinak bemutatására tér át. Sorra veszi műveit, különösen a főművének tartott *Notitiát*. Tudjuk, felépítésében megfelelő volt az oktatási céloknak is s több kiadást megért. Az írás ismerteti az egyes kiadások előszavait, s főként a harmadik anyagának bővülését emeli ki. Ahogy megfogalmazza, a legnagyobb különbség az első-második (1770; 1775) és a harmadik kiadás között, hogy a hun és az avar történet megrövidül.¹⁶ Ezt a korábbi kiadások nagy részletességgel mutatják be. Ennek egyszerű oka között említhetjük, hogy a műben jelzett *Hungaria vetus* arányaira ügyelve arra törekszik, hogy az megálljon a *Hungaria nova* mellett. A krónikairódalom (Anonymus és Kézai) is erre sarkallta. A továbbiakban (is) igen érdekes és hasznos adatokat olvashatunk Szörényi írásában.

1.1.2. Borián Elréd Palma elismertségéről és történetírói hitvallásáról

Borián Elréd említett könyvében elismerően és figyelemfelkeltően ír Palma Károly Ferencről. Megemlíti s kiemeli jezsuita tanárait és mestereit. Így az előbbiekből kiemeli a római zarándoklaton az örök városban négy évet töltő Kéri Bálintot (1712–1763), aki főként teológiai tárgyakat tanított, valamint Muszka Miklóst (1713–1783); ő a rend feloszlása után kanonoki feladatokat is ellátott. A történetírásban mesterének számított Kaprinai István, valamint Timon Sámuel (1675–1736), aki behatóan foglalkozott a történetírással. Itt említendő természetesen Pray György is, akivel levelezett. (Az utókorra tizenöt levél ma-

15 Ennek részleteiről itt nem tudunk beszélni. A 17. században kialakulását tekintve megfontolandó Eszterházy Pál (1635–1713) életútja, nádorsága.

16 Szörényi 1999, 164.

radt.)¹⁷ Borián is kiemeli, hogy művét a magyar tanulóifjúságnak szánta: *in usum iuventutis Hungaricae*.¹⁸

Borián érdeklődését a *Notitia* előszava kelti fel. Hozzátehetjük, hogy mindhárom résznél van bevezető. Kétségtől azonban a szerző rátalál a harmadik kiadás (1785) 3. részében olvasható előszó érdekes szövegrészére, amelyben Palma történetírói hitvallását fogalmazza meg. Érdeemes lenne hosszan idézni latinul is e részt, itt azonban meg kell elégednünk Borián kiemeléseivel. A következőket fogalmazza meg Palma alapján a történész feladatáról: „*Ne legyen pártokhoz kötődő, tartsa meg a középutat (medium tenere). Ez a magyar történelemben azt jelenti, hogy egyrészt ne vonja kétségbe apostoli királyaink jóakarátát, ne fordítsuk el intézkedéseiket hamis értelmezésekkel (iniquis interpretationibus), másrészt ne kövessük azokat a történetírókat, akik sötét színekkel festették le Magyarországot, és kevesek hibáját az egész népre vonatkoztatták, mintha szatírát és nem történelmet írtak volna.*”¹⁹ A történezt tehát a cicerói–horatiusi (Arisztotelésznél meglévő) közép elméletének értelmében óvja a szélsőségektől, másrészt a nemzeti aulikus szemlélet értelmében az apostoli (Habsburg) királyok jóakarátára figyelmeztet. Harmadrészt pedig ugyancsak a mérték megtartásával arra figyelmeztet, hogy egyesek hibáját ne a magyar népnek róják fel.

E rész zárásaként (ezt Borián már nem közli) azért arra hívja fel a figyelmet, hogy a történelmi szükségszerűség is úgy hozta, hogy a magyar királyság maradékanak megőrzését és a töröktől való szabadulást a felséges ausztriai ház szolgálta.²⁰

Végül az előszó befejezése is figyelemreméltó, ahol azt kéri, tekintsenek el műve hiányosságaitól, és igyekezzenek a nagy elődök hősi tetteit utánózni: „*atque heroica Majorum facinora imitari.*”²¹

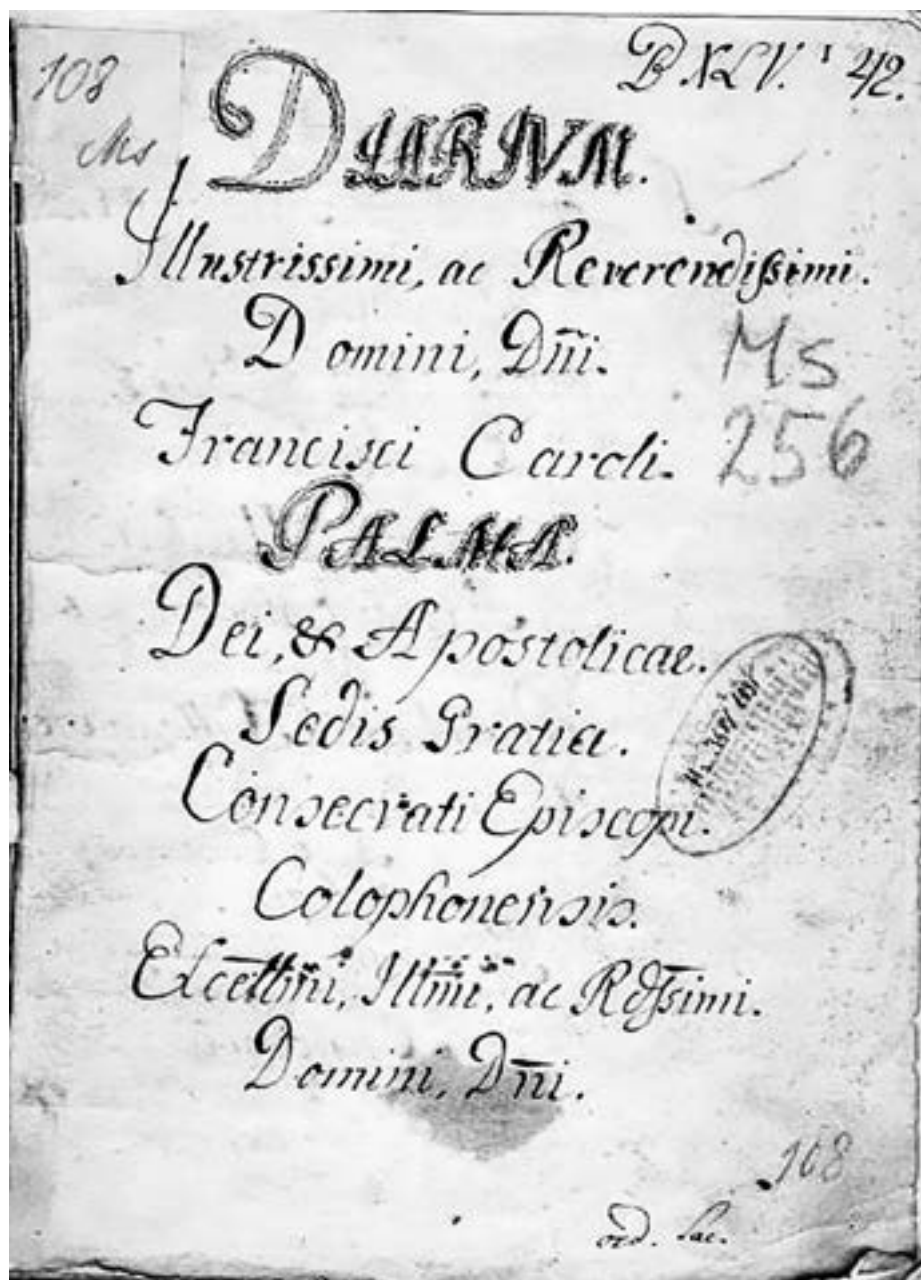
17 Borián 2004, 232–233.

18 Borián 2004, 233.

19 Borián 2004, 233–234. L. Palma *Notitiájában*: Tyrnaviae, 1785. számozatlan [10–11.]

20 *Notitia*, i. m. „*Certe vel acerbissimis illis temporibus Hungarorum in tuendis adversus Ottomanos Regni sui reliquiis, etsubinde a servitute fortitudo, nec non in Augustam domum Ausztriacam fides multis luculentisque argumentis probata fuit*” Ne menjünk el a török említése mellett, s hadd hívjuk fel a figyelmet Schmitt Miklós (1707–1767) jezsuita történész háromkötetes munkájára: *Imperatores Ottomanici a capta Constantinapoli, cum epitome principum turcarum*. Nagyszombat, 1747–1752. (2. kiadás: két kötetben: 1760–1761).

21 Borián 2004, 233.

1. kép: A Diarium

Borián Elréd könyvében a továbbiakban a *Notitia* kiadásairól beszél, s témájának megfelelően Zrínyi korának megjelenését tárgyalja Palma művében.²²

Művei közt hadd utaljunk még a már említett kéziratos *Diariumára*, amely őrzi önéletírását, s ugyancsak feldolgozásra vár.²³

2. Palma Mátyás királyról írott fejezetének néhány részlete

Szirmay Antal a Kazinczyhoz írott levélben hiába ajánlotta Palma fordítását, nem valósult meg. Így latin nyelven állnak rendelkezésünkre művei, ami a nyelv oktatásának visszaszorulásával és *nemzetietlennek* való megbélyegzésével (Pápay Sámuel, 1808) nemcsak Palma művének, hanem a magyarországi latin nyelvű irodalmi műveknek is a lassú feledését eredményezte, pedig megérdemelnék művei a velük való behatóbb foglalkozást és a fordítást. A következőkben sem történetírói munkáinak *mélysegeit* (adatait, szövegkritikáját stb.) keressük, hanem – már utalva pedagógiai célzatra, a királyonként tagolt fejezetek és alfejezetek metódusára – a történelemoktatás befogadhatósága szempontjából tekintünk át részben egy fejezetet. Mégpedig, mivel szó volt már Hunyadi Jánosról, a Mátyás királyról szóló rész fontosabb megállapításait, amely a hu-

22 Borián 2004, 234–244.

23 Palma Károly Ferenc kéziratos *Diariumát* a kalocsai Érseki Könyvtár őrzi. Palma naplója az 1781–1784-ig (az érsek haláláig) terjedő időszakot rögzíti. A naplót Palma szertartó titkára, Szlatkovits Máté vezette 1781-ig, majd 1782-től Eller József folytatta a *Diariumot* latin nyelven. A napló elején találjuk Palma önéletrajzát, melyet 1781-ben mondott tollba Szlatkovitsnak, aki eredetileg maga is jezsuita növendék volt, majd Kalocsán a papnevelő intézetben tanult. Jelzete: Ms 256. L. Boros 1989. 62. Teljes címe: *DIARIUM Illustrissimi, ac reverendissimi Domini, Domini Francisci Karoli PALMA. Dei, et Apostolicae Sedis Gratia. Consecrati Episcopi Colophonensis. Excellentissimi, Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini, Domini Adami e L[iberis] B[aronibus] Patachich De Zajezda. Metrop[olitanae] Coloc[ensis] et Bács[iensis] Ecclesiarum. Canonice Unitarium Archi-Episcopi etc. In Pontificalibus Suffraganei Ejusdem M[etropolitanae] E[cclesiae] C[olocensis] Infulati Praepositi Majoris et Canonici s[anctae] Theologiae Baccalaurei. Proto-Notarii. Apostolici S[anctae] Sedis Consistorialis. Prout et Incltyi Comitatus Bacsiensis. Tabulae Judiciariae Primarii. Assessoris.*

manista történetírás fontos szöveghelyeit tovább víve, a szerző korának közvetítette azt az általános Mátyás-képet, amelyet pl. Berzsenyi Dániel is igyekezett megfogalmazni a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* című ódájában.

2. 1. A *Notitia* (1770) Mátyás királyról

A *Notitia rerum Hungaricarum* 1770-ben Nagyszombatban megjelent mű második részének (*Pars secunda*) első szakasza foglalkozik az ún. *vegyes házi királyokkal*. A tanulmányi írásnak és az olvasónak az áttekintést segítő táblázatokat közöl: *Regum II. periodi genealogicae tabellae*. E műben összesen hetet, amelyek közül az első az 1301–1540-ig tartó periódust tekinti át. Kétségtől mentesen a történelmi szakasz kiemelkedő uralkodója Nagy Lajos, a német-római császár Zsigmond és Mátyás király. Halála után viszont hanyatlás következik, amelyet a törökkel szövetséges Zápolya (Szapolyai) halála zár le.²⁴

A Mátyásról szóló rész a műben mintegy nyolcvan oldalon mutatja be a történéseket és az uralkodót: *Mathias I. Rex XXXV. A. C. MCCCCLVIII*.²⁵ Tanári módon, a lapszámon jelzi a témát (pl. az első: *Qua vis electus Mathias?*). A Mátyás-kép szempontjából itt tekintsünk el az ismert eseményektől, s nézzük azokat a részeket, amelyek az oktatás oldaláról is meghatározóak voltak a recepció szempontjából. E néhány kiemelt fejezet (*Quanta gloria gestum; Quis illi corporis habitus; Quae animi decora; Quae regendi dotes; In quem florem evectae sub eo scientiae et artes?*) tetteit és megjelenését, testi és lelki adottságait emelik ki. Ahogy jeleztük, ismert dolgokról van itt szó, amelyek tankönyvi megjelenést kívánnak.

Elsőként nézzük a *Quanta gloria gestum* című rész főbb kiemelését, amely Mátyás ausztriai hadjáratára (1484) és Bécs elfoglalására vonatkozik. Jeles része ez a magyar történelemnek, hiszen a török egyszer sem tudta elfoglalni Bécset, míg Mátyás meghódította. A kiválasztott részlet szól a kitartó ostromról s elfoglalásáról. Lábjegyzetben utal a kiéheztetett városra, valamint Posztumusz

24 Hadd emlékeztessünk itt Berzsenyire, aki a *Kesergés*, illetve *A Magyarokhoz I.* versében *Zápolya öldöklő századjáról* beszél!

25 Palma 1770, 225–306.

RERUM HUNGARIÆ
 Secundæ, sive mixtæ Periodi series.

Anni aditi Regni.		Anni obitus.
1301	WENCESLAUS BOHEMUS -	1306
1305	OTTO BAVARUS - -	1312
1308	CAROLUS I. ROBERTUS ANDEG.	1342
1342	LUDOVICUS I. MAGNUS -	1382
1382	MARIA I. - - - -	1392
1384	CAROLUS II. PARVUS -	1385
1387	SIGISMUNDUS LYCELBURGICUS	1437
1438	ALBERTUS AUSTRIACUS -	1439
1439	ELISABETHA - - -	1442
1440	ULADISLAUS I. POLONUS -	1444
1446	JOANNES DE HUNYAD GUBERN.	1456
1453	LADISLAUS V. POSTHUMUS -	1457
1458	MATHIAS I. DE HUNYAD -	1490
1490	ULADISLAUS II. POLONUS -	1516
1516	LUDOVICUS II. ; - - -	1526
1526	JOANNES DE ZAPOLYA -	1540

2. kép: Királyok és uralkodásuk táblázata Palma művében (1.).

László (V. László, 1440–1457) trónra lépése előtti hasonló ostromára.²⁶ Forrását is megjelöli: Pray György *Annales Regum Hungariae* (Vindobonae, 1766) című műve 3. részének e fejezetét.²⁷ Szót ejt a városban rendezett diadalmenetről is, amelyről (itt nem Palma művéből) tudjuk, hogy társzekereken élelmet vitt a kiéhezett lakosoknak.²⁸ Még azt is nyomatékkal említi, hogy Mátyás uralmát Ausztria mellett Stíriára (Stájerország), Karintiára, Karnioliára is kiterjesztette. Végül megjegyzi, hogy különösen ezután sok év gyakorlatában szemmel tartotta annak jeles tudományát, műveltségét, jótékony adományait és békéjét. Később is nagyon szerette Bécset és gyakran látogatott oda.²⁹

Itt kell megemlítenünk egy magyarul verselő poéta, a református lelkész, Ketskeméti (Kecskeméti) Zsigmond (1737–1821) vállalkozását, aki Palma Károly Ferenc munkája után versbe szedte a magyarok eredetét és királyainak történetét.³⁰ E részhez a következő strófa tartozik:

26 1452 márciusában a magyar és az alsó-ausztriai rendek (akikhez közben csatlakoztak a felső-ausztriai, a cseh és morvaországi rendek is), szövetségre léptek Frigyes ellen, és június 20-án, amikor Frigyes a gyermek Lászlóval Bécsújhelyre érkezett, 16 ezres osztrák és cseh haderő kerítette be.

27 Pray 1766, 121–122.

28 Erről I. Juhász 1985, 34–36.

29 Palma művének latin szövege (jegyzetekkel): „*Diu invicto animo arctissimam illam obsidionem tulere Viennenses: donec* (A: Cum Cives Viennenses extrema fame laborantes Fridericum de auxilio interpellassent, reposuisse fertur, paterentur ipsi eam mediam, quam olim se Neostadii A. MCCCCLII. Ladislai Posthumi causa obfestum tolerare coegissent. Annal. Reg. Hung. ad A. MCCCCLXXXV.) *soevissima adacti inedia Calendis Junii ejusdem anni deditionem fecere. Urbem splendidissima cum pompa triumphantis more ingressus Mathias, exercitum ad occupandam reliquam Austriam dimisit: quæ postquam pene tota* (A: Non Austriam folum, fed & Styriae, Carinthiae & Carnioliae partem in Mathiae potestatem venisse, patet ex tabulis concordiae inter Maximilianum Imperatorem & Uladislauum Hungariae Regem A. MCCCXCXI. initis, quas vide in Annal. Ad hunc Annum.) *brevi tempore in ditionem redacta fuisset, ut res suas illic stabiliret, ac una provincialium animos conciliaret, universis Austriae Ordinibus Viennam conventum indixit: in quo accepto fidei Sacramento praeter alia ad communem salutem constituta, ita moderate vectigalium rationes descripsit, ut gravissimis, quæ a Friderico impositæ fuerant exactionibus antiquatis, mitissima tributa imperarit, quæ nunquam deinceps ad obitum usque auxit. Qua moderatione id consecutus est, ut amaretur ab Austriacis, neque eos Hungaricæ poeniteret dominationis: praecipue postquam plurium annorum usu insignem ejus sapientiam, humanitatem, munificentiam & æquitatem perspexere. Quanquam et ille Viennam postea dilexit impensius, frequentiusque invisit.”* Palma 1770, 279–280.

30 Cimleírása: A Magyaroknak eredetéről, ezeknek Királyjainak életéről, Viselt dolgaik-

*Ekkor foglalta-el Mátyás az Austriát,
Ekkor hodoltatta-meg Karnióliát,
Ekkor adózóvá tette Karinthiát,
Ugyan ekkor hajta magához Stiriát.*³¹

Palma, amikor a nagy elődöket említette az előszóban, azok dicső tettei mellett testi és lelki tulajdonságaikra is gondolt. Különösen így van ez Mátyás esetében, akinek alakjáról és lelki tulajdonságairól már a humanista történetírás (Bonfini), és pl. a dicső tetteket megörökítő Galeotto Marzio is beszámolt. Ismert, hogy Galeotto Mátyásról szóló művét (*Galeoti Martii, de Dictis et Factis Matthiae Ungariae Regis*) sokszor kiadták, pl. 1563-ban Bécsben Tor-dai Zsigmond jelentette meg. Ajánlásával a 18. században is napvilágot látott Schwandtner János György *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* (Bécs, 1746; 1768) című forráskiadványában.³² Galeotto műve 23. fejezetében olvashatunk alakjáról (Schwandtner kiadásából idézzük): „*cum rex Mathias, virium mediocrium, pulchritudinisque virilis sit, videaturque. Nam capilli [sic!] non pleni [sic!] rutilo sub crispo, denso, atque promisso, oculis vividis et ardentibus, colore genarum rubicundo, longis manuum digitis, quorum minimos non plene extendit; Martiali potius, quam Venerea pulchritudine decoratur.*”³³

Palma jellemzése (*Quis illi corporis habitus*)³⁴ így hangzik: „*juvat tamen pauca quaedam de illius corporis animique dotibus huc adscribere. Fuit Mathiae statura corporis aliquanto majuscula, forma eximia, aspectus generosus,*

ról, halálokról, temettségekről, kik alatt mi jött a' Magyar Koronához, és mi nyeretett-el. PÁLMA FERENTZ KÁROLY ÚR' MUNKÁJÁBÓL magyar Verseken tsinált rövid HISTORIÁTSKA KETSKEMÉTI ZSIGMOND Polgári Prédikátor által, Posonyban, é. n.

31 Ketskeméti, i. m. 72.

32 Schwandtner 1746-ban megjelent kiadásában l. 519–565. A háromkötetes munka 1768-ban is megjelent, itt a *Második kötetben (Pars secunda)* találjuk a művet: 163–208.

33 Schwandtner 1768, II., 190. Magyarul l. *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, Magyar Helikon, Bp., 1979. 69. Ford. Kardos Tibor. „hiszen Mátyás király közepes erejű volt, férfias szépségű, és férfinak is látszott. Haja nem kimondottan vörös, enyhén hullámos, sűrű és hosszan lecsüngő. Szeme élénk, tűzben égő, orcája piros, keze hosszú ujjú (csak kisujját nem nyújtotta ki egészen), szóval inkább Mars, mint Vénusz szépségével ékes.”

34 Az egész részt l. Palma 1770, 287–290.

*magnanimitatem referens, rubens facies, coma flava, vegeti et subnigricantes oculi: obtutus ejus liber ac rectus leonis more; oculis nunquam fere inter intuendum conniventibus: si quem obstinato vultu aspexit, favorem; sin limis oculis, infensum portendebat. Frons illi porrecta, caput addecens, sine menda nasus, mentum, collum prominens: os aliquantum diductum.*³⁵ A testi tulajdonságok felsorolásánál talán külön kiemelendő, hogy az élénk fekete szemhez „az oroszlán pillantásának nyíltságát” párosítja. Ismert, hogy a Mátyás-fiziognómia az oroszláné.

A közölt részlet utolsó mondatához jegyzet is tartozik, amelyben Kaprinai művének szöveghelyére utal.³⁶

„A test alakjától nem tért el e lélek, amit mindenek előtt a méltó erények bíztak rá a keresztény fejedelemre” – kezdi a lelki ékességeket bemutató rész: *Quae animi decora?*³⁷ Mindenekelőtt a husziták ellen vívott háborúját emeli ki, amivel megakadályozta, hogy Magyarországra e vészes eltévelyedések befurakodjanak. Súlyzottan említi kegyességét (pietas), majd e kiemelt rész azzal fejeződik be, hogy a vallásossággal kötötte össze a magyar királyoknak Mária iránti sajátos kegyességét.³⁸ Ide lábjegyzet is tartozik, amelyben megjegyzi, hogy elsőként (úgy tudja) magyar aranyból Mátyás veretett új pénzt Mária képmásával. Ezzel kapcsolatban *Heraldicae Regni Hungariae specimen* (Bécs, 1766) című művére hivatkozik, amelynek 51. oldalán ír erről.³⁹ Itt a következőket olvassuk: „*Illorum quidem nummi ad Mathiam usque Corvinum, quantum mihi cognitum, nullum iconis Marianæ præferunt vestigium. Hujus autem aurei quidam*

35 Palma 1770, 287–288.

36 Palma 1770, 290. „Ejus vultum eleganter expressum, vide apud Kaprinai in Hung. Diplom. pag. 7. ex nummo memoriali aureo, qui in Cimelio Illuftrissimi æque ac litteratissimi Viri Pauli Festetics de Tolna ad Excelsam Cameram Vien. Aulican AUGG. MM. a confiliis.”

37 Palma 1770, 289–290., itt: 289.

38 E részlet teljes latin szövege: „Quo in religionem orthodoxam esset studio, et bello Bohemico in Hussitas suscepto et singulari sua vigilantia, qua prohibuit, ne in Hungariam pestiferi errores irrepent, patefecit. Eximia adhæc erat in iis, quæ ad Deum pietatisque officia pertinent, devotione ac reverentia. Ut adeo Nuncius Apostolicus scribere ad Pontificem non dubitarit, tanto silentio, tanta devotione Missæ sacrificio, ceterisque Ecclesiæ ceremoniis interesse solitum Regem Mathiam, ut rubori sibi fuerit, se in iis, quæ ad divinum cultum & animarum ædificationem spectant, a seculari Principe superari. Religioni conjunxit propriam illam Regibus Hungaricis pietatem Marianam.” Palma 1770, 289.

39 „*Primus quod sciam Mathias Mariana effigie auro Hungarico novum adjecit pretium. Vide Specimen Herald. Hung. pag. 51.*” Palma 1770, 289.

*ita conformati sunt; ut faciem alteram laudata icon, alteram Divus Ladislaus occupet. Donec itaque decessorum Mathiae Mariani nummi a quoquam in lucem proferantur; nemo illi ut minimum restitutorum auro insignium Marianorum gloriam abjudicare poterit.*⁴⁰

Maga is kiemeli, hogy a magyarok nagyasszonyának tiszteletére sokakat buzdított, ugyanakkor romjaiból templomokat állított helyre, amelyek közül az is a Mátyás nevet viseli Budán, ahol a jezsuita rend tagjai szolgáltak.⁴¹

A Mária-kultusz vonatkozásában hadd említsük itt meg Palma rendtársának, Fridwalszky (Fridwaldszky) Jánosnak, a mineralógia tudománya művelőjének könyveit: *Reges Hungariae Mariani, ex antiquissimis diplomatis aliisque manuscriptis conscripti* (Viennae, 1775), valamint *Heroes Hungariae Mariani, ex antiquissimis diplomatis aliisque manuscriptis conscripti* (Viennae, 1775), amelyek címe a magyar királyok és hősök *máriai* voltáról beszél s a Mária-kultuszt emeli ki.

Térjünk vissza még a Palma munkájából kiemelt s tárgyalt Mátyás-fejezethez: a folytatásban igazságosságáról ír: annak ő maga nagy művelője volt – jegyzi meg – és szokatlan eljárásokkal felügyelte, hogy mindenütt szentül megőrizték azt. A Mátyás-mondákban olvasható álruhás országjárásáról tesz említést (királyi és mezővárosok, falvak), ahol, ha jogsértést tapasztalt, nem nézve sem a személyt, sem méltóságát, szigorúan büntetett. Ezért terjedt el halálával az a közmondás: *Meghalt Mátyás, oda az igazság.*⁴²

Érdeemes lenne a további részeket is vizsgálni, például akár uralmának jótéményeiről (*Quae regendi dotes?*) vagy, hogy mily virágzásba indultak uralma alatt a tudományok és a művészetek (*In quem florem evectae sub eo scientiae et artes?*) szóló részt.⁴³ Az előzőnél kiemeli, csodálandó, hogy Mátyást nem szü-

40 Palma 1770, 289.

41 Palma 1770, 289–290.

42 Palma 1770, 290. „Justitiae autem cum ipse eximius cultor esset; insolitis plane rationibus procurabat, ut ubivis sancte observaretur: Provincias enim urbes, oppida, vicus obire, et quae illic in aequitatem peccata exploraverat, severis poenis restituere in more habuit, idque nullo personarum dignitatumque discrimine. Ut adeo ab ejus obitu in proverbium abierit: Mathias obiit, justitia periiit.”

43 Palma 1770, 290–298.

letése jogán, nem a királyi méltóságához rendelt szabályok alapján választották meg, ezért szembetűnően értett az uralkodás művészetéhez. Egyenes jellem volt, és az ügyek sokféle alkalmazásában még tanítójánál is gyakorlatiasabb.⁴⁴ E néhány sor is mutatja, hogy a dicséret hangján szól Mátyás uralkodói hajlamáról.

Hasonlóan gazdag tárházát adja tudományos és művészetpártolói és művelői törekvéseinek a fentebb említett rész. Mátyás e jeles tulajdonságait az isteni és emberi dolgok megismerésének javát szolgálták – kezdi e részt Palma.⁴⁵ Említi környezetének jeles tudós férfijait, Vitéz Jánost és Bonfini is, akinek *Rerum Hungaricarum Decades* című műve VII. könyve 4. részében olvasható kis versikét idézi Palma, amivel jelezni tudjuk Mátyás művészeti tevékenységét:

Atria cum statuis ductis ex aere, foresque
Corvini referunt Principis ingenium.

Matthiam, partos tot post ex hoste triumphos,
Virtus, Aes, Marmor, Scripta, perire vetant.⁴⁶

Palma művének Mátyás-fejezete a király uralkodói kultuszát szolgálja, s a humanista történetírás nyomdokain haladva a katolikus (jezsuita) történetírás megnyerő Mátyás-képet tár olvasója elé, amely (ahogy jeleztük) oktatási célú. Mátyást a huszita eretnek tanok megfélemezőjeként mutatja be, ezzel azt jelezve nekünk, hogy a protestáns történetírás Mátyásról vallott nézetei nem lehetnek ennyire elfogadóak. Tóth Gergely meg is vizsgálta a kora újkori protestáns múltszemlélet Mátyásról írott fejezeteit, ami tanulságot szolgálhat a történet-

44 Palma 1770, 290–291.

45 Palma 1770, 293.

46 Bonfini 18. századi, Bél Károly András (1717–1782) által kiadott latin nyelvű kiadását használtuk. L. Antonio Bonfini *Asculani Rerum Hungaricarum Decades libris XLV*. Editio septima [...] recensuit et praefatus est D. Carolus Andreas Bel, Lipsiae, 1771. 647. Palma művének lábjegyzetében: i. m. 297. Magyarul: „Bronzból öntött szobrokkal teli csarnokok, ajtók / Jelzik Corvinus nagyszerű lelkületét. / Virtus, márvány, bronz meg az írás tartja örökké / Életben Mátyást, nemcsak a sok diadal.” L. Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Osiris–Balassi, Budapest, 2019. 984.

írás felekezeti megosztottsága, vagy éppen a történelemszemlélet kiegészítése szempontjából.⁴⁷ Érdemes lenne Palma (és a jezsuita történetírás) e szempontú vizsgálata, összevetése is.

Összegzésként (célok és feladatok)

Reméljük, írásunk legalább azt a célt elérte, hogy újra Palma Károly Ferencre (és a jezsuita történetírás számottevő történészeire és anyagára) vessük ismét tekintetünket. A fordítás szükségessége merült fel az idézett Kazinczy-levéiben, időszerű lenne tehát műveinek magyarul való közlése, értékelése, akár a *Hungaria vetus* őstörténetének, akár a *Hungaria nova* királytörténeteinek feldolgozása, hogy más műveit már ne is említsük. E kérdést jószerint megoldaná az életmű monografikus feldolgozása, ami lendületet adhatna a fordításnak is.

Palma életműve a 18. században virágzó jezsuita történetírás része, így az egészet sem szabad felednünk. Szükség volna a jezsuita történetírók bibliográfiájának elkészítésére s a 18. századi jezsuita történetírás történetének megírására. Ugyanakkor szükség lenne Palma mestereinek, Kaprinai István és Pray György életművének behatóbb ismeretére is. Örömteljes, hogy Pray életműve, történetírói munkássága mindinkább újszerű megvilágításba kerül.

A 18. században a nemzetállamok jezsuiták elleni támadásának, a rend megszüntetésének árnya vetül történetíróikra is. Sok irányból történt már kísérlet manapság a renddel kapcsolatos újszerű látásmód kialakítására a protestantizmus által is sugallt előítéletes felfogással szemben (itt gondolhatunk a jakobinus Kazinczy megfogalmazására⁴⁸, majd labanc és aulikus mivoltuk hangsúlyozására), a közhelyektől azonban nehéz szabadulni.

47 Tóth 2019.

48 Ismert, hogy egy beszélgetés alkalmával Szentimrey Pál birtokos a szabadkőműveseket a jakobinusokkal azonosította: „*Quidque dicatur, Latomi sunt Jacobini*” (Bármit mondanak, a szabadkőművesek jakobinusok). Kazinczy erre így válaszol: „*Civitates miscere, reges sicario modo tollere non Latomorum est, sed Jesuitarum*” (Az államokat felforgatni, a királyokat orgyilkos módjára elveszteni nem a szabadkőművesek, hanem a jezsuiták szokták). L. Kazinczy levelezésében: Rummy Károly Györgynek, 1809. november 30. In: KazLev–Váczy, 1896, VII., 114. L. még erről: Váczy 1915. 486–487.

3. kép: Palma Károly Ferenc arképe (1765). Johann Ernst Mansfeld (1749–1796) rézmetszete (részlet) – a Notitia harmadik kiadásának első részében a belső címlap előtt

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borián 2004.** Borián Elréd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében.* (Pannonhalmi Füzetek 50.) Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2004.
- Boros 1989.** Boros István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalogusa. 1850 előtti kéziratok.* OSZK, Budapest, 1989.
- Csánki 1887.** Csánki Dezső: Hunyadmegye és a Hunyadiak. *Századok*, 21. (1887) 8–31.
- Hóman 1925.** Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925.
- Horányi 1777.** Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum.* Antonius Loewius, Viennae–Posonii, 1775–1777.
- Juhász 1985.** Juhász László: *Mátyás király Bécsben.* Nemzetőr, München, 1985.
- Kosáry 1980.** Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Budapest, 1980.
- Palma 1770.** Carolus Franciscus Palma: *Notitia rerum Hungaricarum ab origine ad nostram usque aetatem.* Tyrnaviae, Typis Academicis, 1770.
- Pray 1786.** Georgius Pray: *Annales Regum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564 deducti*, III. Trattner, Vindobonae, 1766.
- Schwandtner 1746.** Schwandtner, Joanni Georgii *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* Kraus, Vindobonae, 1746.
- Schwandtner 1768.** Schwandner, Joanni Georgii *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* Trattner, Vindobonae, 1768.
- Szinnyei 1905.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, X. Hornyánszky, Budapest, 1905.
- Szörényi 1999.** Szörényi László: Palma Ferenc Károly történetírói munkássága. In: Szörényi László: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról.* Kortárs, Budapest, 1999. 158–168.
- Tímár 1935.** Tímár Kálmán: Palma Károly Ferenc önéletírása. *Egyházi Lapok* (1935) 267–269.
- Tóth 1914.** Tóth László: Palma Károly élete és munkái. *A rózsashegyi főgimnázium értesítője*, Rózsashegy, 1914.

Tóth 2004. Tóth Sándor Attila: *Rómából a pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa.* METEM, Budapest, 2004.

Tóth 2019. Tóth Gergely: „Mathias Augusto similis”. Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben. In: Békés Enikő et al. (szerk.): *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma.* BTK, Budapest, 2019. 45–56.

Váczy 1915. Váczy János: *Kazinczy Ferencz és kora, I.,* MTA, Budapest, 1915.

The historiographer Károly Ferenc Palma

ABSTRACT: Károly Ferenc Palma is a prominent figure in Jesuit historiography in Hungary, whose work, *Notitia Hungarorum*, discussing Hungarian history and kings has been published in three ever-expanding editions. Already in his own time, his work was considered suitable to be published in Hungarian and to serve educational purposes. This history of reception forms the first part of the dissertation, followed by a selection of chapters on King Matthias, with the main focus on the transmission of the cult of the illustrious king in the work.

KEYWORDS: Jesuits, the history of historiography, King Matthias, genealogy, poetic narration

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ

NEMZETI ÉS/VAGY AULIKUS?

Kérdésfelvetések Pray György *Historiájáról* I. Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmének tükrében

KIVONAT: Pray György (1723–1801) jezsuita történétíró a rend általános feloszlata után királyi történétíróként működött, e minőségében kapott megbízást egy magyar alkotmánytörténet (*historia statistica*) megírására. Az eredmény azonban egy az annalista történétírás hagyományát követő háromkötetes munka lett, amely 1799 és 1801 között jelent meg. Pray e kései munkájának keletkezési körülményei, illetve a szerző viszonya a nemzeti érdekekhez, valamint az udvarhoz a mai napig számos kérdést vetnek fel. Tanulmányunkban a *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* című harmadik kötetét a középpontba helyezve, illetve ebből néhány, I. Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmét bemutató részletet kiemelve szeretnénk néhány felvetést megválaszolni, illetve továbbgondolásra javasolni.

KULCSSZAVAK: Pray György, I. Ferdinánd, Szapolyai János, barokk történétírás, nemzeti–aulikus szemlélet

Pray György, a (királyi) történetíró és a *Historia regum Hungariae*

Pray György (1723–1801) jezsuita történetíró, a 18. századi magyarországi latin nyelvű történetírás egyik meghatározó alakja, aki – bár megtartva még az annalista történetírás számos sajátosságát – irányt szabva a modern történetírásnak már levéltári kutatásokra alapozva, a források kritikai szemléletével írta meg történeti munkáit. Amikor 1773-ban XIV. Kelemen pápa (uralkodott 1769–1774) *Dominus ac Redemptor* kezdetű bullájával általánosan is feloszlatta a jezsuita rendet, Mária Terézia (uralkodott 1740–1780) királyi történetírónak (*historiographus regius*) nevezte ki, valamint 1777-től a budai Egyetemi Könyvtár *első őrének* (vagyis igazgatójának) feladatait látta el. A mindezek ellenére szűkös anyagi helyzetben élő királyi történetíró a gondtalan időskor reményében szeretett volna egyházi javadalomhoz is jutni (amiben sok egykori rendtársa is részesült). Kívánsága csak 1790-ben teljesült, amikor megkapta a nagyváradi kanonoki címet, azonban ugyanebben az évben könyvtárosi feladatai alól felmentették.¹

Amikor a rend megszűnésével Pray udvari szolgálatba lépett, már komoly elismerést vívott ki történetírói munkásságával. 1763–1770 között öt kötetben jelent meg az *Annales regum Hungariae, ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV* (a továbbiakban *Annales*), amelyet a jezsuita történetíró fő művének tartanak. Ebben – ahogy a barokkos cím is elárulja – Magyarország történetét 997–1564 között, tehát Szent Istvántól I. Ferdinándig tárgyalja, megalkotva ezzel a magyar középkor első szakszerű, forrásokon és azok kritikus megközelítésén alapuló feldolgozását, tisztázva számos kronológiai kérdést is. Ugyanakkor még az annalista történetírás jegyeit is magán hordozva az ország történetét

1 Pray György életútjáról és munkásságáról a mai napig legrészletesebb feldolgozás Lischerong Gáspár SJ monográfiája: Lischerong 1937. A legújabb összefoglalást lásd Báthory Orsolya 2009-ben lezárt és 2010-ben megvédett, kéziratban maradt doktori értekezésében: Báthory 2009.

a királyok uralkodásával azonosítja, az eseményeket pedig évről évre haladva tárgyalja. Az *Annales* mellett a rend feloszlata előtti évekből kiemelkednek még őstörténeti munkái, az 1761-es *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi*, valamint a már 1774-ben kiadott *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum Avarorum et Hungarorum*.

Pray György 1788-ban királyi történetíróként – Izdenczy József (1733–1811) államtanácsos közbenjárására – ismét jelentős feladatot kapott II. Józseftől (uralkodott 1780–1790). Ebben az is közrejátszott, hogy mind a császár, mind pedig Kaunitz (1711–1794) kancellár – aki szintén nagyra tartotta Pray szolgálatait – maradéktalanul meg voltak elégedve a királyi történetíró munkájával, amikor a törökök ellen 1787-ben megindult háború előkészületei során Pray történeti dokumentumok alapján kimutatta Magyarországnak (és így II. Józsefnek mint magyar királynak) a jogigényét az úgynevezett melléktartományokra.² Az újabb megbízás egy magyar államtörténet (*historia statistica*, vagyis alkotmánytörténet) megírására szólt, és ez felvetette annak is a lehetőségét, hogy ezúttal nem annalista módon, hanem tematikusan foglalja össze Magyarország (alkotmány)történetét. A már 1789-re elkészült tervezet (*Conspectus Statisticae Regni Hungariae, et provinciarum adnexarum*) is ezt vetítette előre, olyan témakörök részletes feldolgozásának ígéretével, mint a trónutódlás kérdése, a nemesi kiváltságok, a nemesi felkelés intézménye, a Szent Korona vagy az ország területének történeti változásai. A tervezet szintén elnyerte az udvar tetszését, nemkülönben a tíz esztendővel később, egészen pontosan 1799–1801 között megjelent végeredmény.³

A háromkötetes, *Historia regum Hungariae, cum Notitiis Praeviis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus* (a továbbiakban *Historia*) című mű régen várt megjelenése után azonban az olvasóközönség a csalódottságának adott hangot, ugyanis a tematikus alkotmánytörténet helyett ismét egy

2 Pray titkos megbízásáról további szakirodalmi hivatkozásokkal bővebben lásd: Tóth 2019, 128–133.; Uő. 2020, 253–255.

3 Pray újabb megbízásának történetéről bővebben lásd Báthory 2009, 13–61., vö. Lischerong 1937, 106–112.

az annalista történetírás módszereivel készült, jobbára az eseménytörténetet felvonultató munkát tarthatott a kezében. Ráadásul kisebb terjedelemben is, mint az *Annales*, tehát úgy tűnt, I. Ferdinándig a királyi történetíró csak kivonatolta az évtizedekkel ezelőtt megjelent köteteket. Először a harmadik könyv látott napvilágot *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* címmel, amelyben Pray a Habsburg-házból származó magyar királyok időszakát tekintette át I. Ferdinándtól Mária Teréziáig. Az exjezsuita történetíró a feldolgozásban tehát tovább haladt időben az *Annales*hoz képest, ez a mai szemmel nézve jelentős újdonság azonban 1799-ben nem vigasztalta az olvasókat. Az első két kötet 1801-ben követte a harmadikat, ezek az Árpád-ház királyait (tehát Szent Istvántól III. Andrásig), illetve a egyes házi királyok uralkodását (Károly Róberttől II. Lajosig) mutatták be. Az első kötet elején található *Notitiae praeviae* címmel egy bevezető is, amely voltaképpen a *Conspectus* bővített változata. A munka másik jelentős újdonságaként mindössze e 154 oldalas, a 742–1000 közötti időszakot alkotmánytörténeti szempontból bemutató rész képviseli a *historia statisticát*. Bármekkora is volt az elégedetlenség a *Historia* köteteivel szemben, az udvar nem is kívánt többet a történetírótól. Érthető módon ugyan (az eredeti szándéktól eltérően) arra nem találták alkalmasnak, hogy a magyar alkotmánytörténet oktatására egyetemi tankönyvként használják, de az 1806-os *Ratio Educationis* a *Historia* köteteit jelölte meg történelemtankönyvként a kisgimnáziumok és a gimnáziumok számára.⁴

Nemzeti vagy idegen érdekek szolgálata? Vádak Pray Györggyel szemben

Mindezek után talán joggal merülhet fel egyrészt az a kérdés, egyáltalán miért érdemes Pray Györgynek e munkájával foglalkozni, ha ilyen kevés újdonsággal szolgált az *Annales*hez képest, sőt, bizonyos tekintetben még visszalépésnek

4 Erről bővebben lásd Báthory 2009, 31–33.

is tekinthetjük. Másrészt, ha még foglalkozunk is a *Historiával*, miért éppen az idegen Habsburg-ház uralkodóit tárgyaló harmadik kötetel kezdjük e műnek a megismerését, amikor foglalkozhatnánk akár az Árpád-házzal, vagy éppen a Hunyadiakkal, ami első pillanatra a magyarságkutatás szempontjából, illetve a latinnyelvűségnek a magyar nemzeti kultúrában játszott szerepét vizsgálva indokoltabbnak is tűnhet. Sőt, magának Praynak sokszor ellentmondásos személye is tisztázásra szorul, ugyanis nem egyszer vádolta meg nemcsak az utókor, hanem már saját kortársai közül is néhányan, hogy az udvarhoz hű (aulikus) alattvalóként tudásával az idegen (sarkalatosabb megfogalmazásban az országot megszálló) Habsburgok céljait szolgálja a magyar nemzeti érdekek ellenében.

Az, hogy legalább kísérletet tegyünk e kérdések megválaszolására, elengedhetetlen ahhoz, hogy mind Pray Györgyöt mint történetíró, mind a *Historiát*, valamint annak a Habsburg uralkodókról szóló kötetét a megfelelő helyen és súllyal kezelhessük a 18. századi magyar történetírásban, valamint a magyar(országi) neolatin hagyományokat követő kultúrában. E kérdések ráadásul szorosan kapcsolódnak is egymáshoz.

Amennyiben alaposabban megnézzük azokat a kritikákat, amelyekkel Prayt ugyanúgy az udvarhoz való viszonya, mint a nemzeti érdekek képviselője miatt illették, rögtön (látszólagos) ellentmondást fedezhetünk fel. Erre felfigyelt már a 19. század végén, illetve a 20. század első felében az exjezsuita történetíró életútjának és munkásságának két jeles kutatója, Thallóczy Lajos és Lischerong Gáspár SJ is, mindketten védelmükbe véve Pray Györgyöt.⁵ Ugyanis megnyilvánulásaiban egyaránt fedezhetünk fel aulikus és nemzeti jegyeket.

Az aulikus szemléletmódot tükrözi, amikor nem ért egyet minden tekintetben a nemesi kiváltságokkal, de ugyanúgy ide sorolják elkötelezettségét a katolicizmus iránt (ebben persze nehéz kivetnivalót találni, hiszen hiába oszlatják fel a jezsuitákat, neveltetésének és képzésének köszönhetően szemléletében továbbra is értékrendjüket képviseli), valamint azt, hogy az országnak a megóvását a katolikus, a pogány törököt is végül elűző Habsburg-dinasztiában látja biztosítva. A nemesi-nemzeti szemlélet követői számára e gondolatok persze

5 Lischerong 1937, 101., 106., 123.; Thallóczy 1888, 523.

már egyet jelentettek azzal, hogy Pray az abszolutista Habsburg-hatalom feltétel nélküli kiszolgálója, amivel sérti a nemzeti érdekeket.

Különös módon azonban az udvarhoz hű, aulikus szemléletet követők pedig éppen azt róják fel számára, hogy túlságosan is a magyar érdekek felől közelíti meg, magyar szemszögből nézi az eseményeket. Valóban, bizonyos nemesi kiváltságok bírálata és a katolikus hitvédelem mellett ugyanúgy jellemző a királyi történetíróra, hogy nem mindenben ért egyet a Habsburgok politikájával. Finoman, azért az udvar bizalmát megtartva védelmezi a rendi alkotmányt, a magyar állam integritásának megőrzését pedig soha nem adja fel, így a Habsburgoknak (elsősorban II. Józsefnek) azokat a centralizációs törekvéseit sem tudja támogatni, amelyekkel beolvasztanák Magyarországot az örökös tartományok közé. Pray mindig is arra törekedett, hogy az uralkodó az országot saját törvényei és szokásai szerint kormányozza, ennek egyik szemléletes, kompromisszumot tükröző példája, amikor az 1790/91-es országgyűlésen az exjezsuita történetíró is nemcsak azt támogatja, hogy az 1765-ben elhunyt Batthyány Lajos után újra nádort válasszának, hanem azt is, hogy az ország első főméltósága Sándor Lipót főherceg legyen. E nemzeti jegyek mellett Lischerong még kiemeli, hogy mindig szót emelt Magyarország mellett, amikor olyan írások jelentek, amelyek becsmérelték hazáját.

Pray György tehát a Habsburgokat támogatók számára túlságosan nemzeti, míg a nemesi-nemzeti szemlélettel rendelkezők számára túlságosan aulikus volt. E szemléletbeli jegyek keveredése azt mutatja meg számunkra, hogy a Habsburg uralkodók időszakát, és különösen a törökök kiűzését követő időszakot, amikor az ország betagozódik, de be nem olvad a Habsburg Birodalomba, miután a rendek hosszabb-rövidebb időre kiegyeznek I. Lipóttal, III. Károlyval, majd pedig Mária Teréziával is, nem lehet két pólusra, nemzeti és aulikus – ha tetszik, kuruc és labanc – szemléletre korlátozni. A paletta ennél sokkal színesebb és összetettebb, ennek egyik markáns irányzata az exjezsuita történetíró által is képviselt *nemzeti-aulikus* szemlélet, amely a katolikus Habsburg uralkodókban látta Magyarország felszabadulását a pogány török megszállása alól, fejlődését, integritásának megőrzését, valamint a keresztény-katolikus kultúra fennmaradását.⁶ E

6 A *nemzeti-aulikus* szemléletmódról Tóth Sándor Attila ad kiváló összefoglalást: Tóth 2013, 299–312.

nemzeti-aulikus szemléletmódban tehát megtalálhatjuk mindazokat a nemzeti és aulikus jegyeket, amelyeket hol a nemesi-nemzeti szemlélet, hol az udvarhű szemlélet képviselői kifogásolnak az exjezsuita történetíróval szemben.

Részben Pray György *nemzeti-aulikus* szemléletének köszönhető az is, hogy az eredetileg *historia statisticának* szánt munka végül nem készült el ebben a formában. Ugyanis ezzel a megbízással II. Józsefnek és az udvarnak éppen az volt a célja, hogy a császár reformtörekvéseit támogatva a Magyar Királyságot beemeljék az örökös tartományok kormányzati rendszerébe, valamint a felmerülő közjogi kérdésekben az abszolutista uralomra törekvő császárt igazolja a rendekkel szemben.⁷ Pray számára azonban II. Józsefnek ezek a törekvései, amelyek az ország integritását, valamint a magyar szokások és törvények megtartását veszélyeztették, már összeegyeztethetetlenek voltak *nemzeti-aulikus* szemléletével.

A további jelentősebb okokat, illetve a mű születésnek körülményeit Báthory Orsolya doktori disszertációjában kellő részletességgel ismertette, ezért ezeket most csak röviden tárgyaljuk.⁸ A legfontosabb ezek közül mindenképpen az, hogy az udvar Pray munkáját a korábbi évekhez képest sokkal szigorúbban felügyelte. Valószínűsíthető, hogy ennek oka az volt, hogy amikor a királyi történetíró *Commentarius*saiban kimutatta Magyarország jogigényét az úgynevezett melléktartományokra, Nicky Kristóf (1725–1787) helytartótanács- és kamarafőnök, valamint Kaunitz államkancellár utasításának ellenére – akik végül biztonságosabbnak látták, ha a kéziratban maradt munkát a titkos levéltárba zárják – kutatásainak néhány eredményét *Taurunum* című kiséposzának lábjegyzeteiben a nyilvánosság elé tárta.⁹ Prayt emellett az is korlátozta a *historia statistica* írásában, hogy meglehetősen szigorú eszmei útmutatást kapott a mű elkészítéséhez, amelyet maga Izdenczy József felügyelt. Izdenczy bár alapvetően meg volt elégedve a Pray által terveztként benyújtott *Conspectusszal*, és támogatta annak kidolgozását, nem mulasztotta el megjegyzésekkel és észrevételekkel ellátni. Végezetül meg kell említenünk, hogy a királyi történetíró arra

7 Báthory 2009, 29–30.

8 Báthory 2009, 31–44.

9 L. Tóth 2020.

is panaszkodik, ráadásul éppen Izdenczynek, hogy egyrészt a Kamara visszatart bizonyos dokumentumokat, nehogy valaki kimutathassa azokból a királyi felségjogokat, másrészt arról, hogy egyre kedvezőtlenebb a megítélése, ugyanis sokan a nemesi jogok elárulójának tartják. Ez utóbbi szintén nehezíti a szükséges oklevelekhez való hozzáférést.¹⁰

Láthatjuk tehát, Prayjal szemben egyáltalán nem áll meg az a vád, hogy a nemzeti érdekek elárulója lenne, sőt, a *historia statistica* megvalósítása is részben azért hiúsul meg, hogy ne kelljen olyan ügyben szolgálatot tennie a Habsburgoknak, amely az ország integritását, törvényeit, szokásait sértené. A *Historiának* (a *Notitiae praeviae* mellett) a legérdekesebb és legértékesebb része – az *Annales*hoz képest – a *Historia regum Hungariae* harmadik, Habsburg uralkodókat tárgyaló kötete. Ezzel azért is érdemes foglalkozunk, mivel éppen időszerű lebontanunk és árnyalnunk a 19. század óta uralkodó, a korszakról meglehetősen sematikus képet nyújtó kuruc-labanc szemléletet, amelyre osztályharcos köntösbe bújtatva még a marxista történetírás is előszeretettel hivatkozott, sőt a mai napig jelen van.

Fejezetek Szapolyai János és I. Ferdinánd küzdelméből a *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* lapjain

A *Historia Regum Hungariae stirpis Austriacae* 432 oldalon tárgyalja összesen tíz Habsburg uralkodónak az időszakát 1527–1780-ig, vagyis I. Ferdinándtól Mária Teréziáig. Ezt egy az aktuális uralkodónak, I. Ferencnek (uralkodott 1792–1835) szóló hatoldalal ajánlás előzi meg. A történeti munkában I. Rudolf (a tizenöt éves háború), I. Lipót (a török kiűzése), I. József (a Rákóczi-szabadságharc), III. Károly és Mária Terézia egyaránt jelentősebb terjedelmet kapnak, a leg hosszabban mégis a már az *Annales*ban is tárgyalt I. Ferdinánd időszejével (összesen 122 oldalon), az ország két, illetve három részre szakadásával foglalkozik.

Az alábbiakban az I. Ferdinánd uralkodásának időszakával foglalkozó résszel kívánunk foglalkozni, ebből szeretnénk néhány olyan részletet bemutatni, amelyek a császár és Szapolyai János (illetve a törökök) küzdelmének egy-egy fontos momentumát tárgyalják.

10 Erről bővebben lásd Báthory 2009, 33–39.

Miután az olműtzi találkozó során I. Zsigmond lengyel király (uralkodott 1506–1548) hiába próbált közvetíteni I. Ferdinánd és Szapolyai között – mivel hosszas vita után is mindketten legitimnek tartották az uralmukat –, arra kényszerültek, hogy a konfliktust fegyverrel rendezzék.¹¹ Az első komoly esemény Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János (illetve a törökök) seregeinek fegyveres összecsapásaiban Buda 1529-es elfoglalása volt. I. Szulejmán (uralkodott 1520–1566) májusban lépte át az ország határát, hogy megkezdje hadjáratát. Pray – ahogy fentebb már utaltunk rá a *nemzeti-aulikus* szemlélet kapcsán – a Habsburg uralkodókban látta a keresztény ország jövőjét, így természetesen Ferdinándot kedvezőbb színben tünteti fel, mint a pogány törökkel összejátszó Szapolyait. A történetíró – már csak ezzel is utalva Szapolyai kétes jellemére – nem hagyhatja szó nélkül, hogy János király a szultánt éppen Mohácsnál fogadta, ahol – ahogy Pray írja, természetesen az 1526-os vereségre gondolva – a négy évvel ezelőtt vívott harcban II. Lajos király oly szerencsétlen véget ért, és ahol az ország barbár igába került.¹²

A mohácsi találkozó után a szultán és Szapolyai Buda, illetve Pest felé vonultak, az ostrom végül szeptember elején kezdődött meg. A várat (az egyébként az országban ekkor nem tartózkodó) Ferdinánd megbízásából Nádasdy Tamás védte. Pray itt Nádasdy várkapitány hősiess helytállását emeli ki, aki a reménytelen helyzet ellenére nem akarta feladni a várat, ugyanakkor a német katonák szégyenteljes viselkedését sem hallgatja el. Ugyanis a szabad elvonulás ígéretére Nádasdyt a hálósobájába zárták, majd átengedték a várat a törököknek, egészen pontosan Szapolyainak. Hűtlenségük azonban rosszul végződött, ugyanis (bár Pray ezt már nem említi) az elvonuló német katonák leg többjét – ugyan a szultán jóváhagyása nélkül, de – a janicsárok lemészárolták.¹³ Bár a

11 Pray 1799, 5.

12 „*Solymanus interim cum CL. millibus fines Hungariae ingressus Mohácsium attigit. Hic illum Zapolya cum VI. millibus salutandi causa conveniens, praestita obedientia se in eius potestate futurum promisit, eo pene in loco, in quo Ludovicus quarto abhinc anno infeliciter pugnans occubuit, barbari vasallum se professus.*” Pray 1799, 13. vö. Liptai–Borus 1984, 167.; Hermann–Mészáros 2020, 16.

13 „*Mohácsio uterque profecti, Solymanus ad Budam, Zapolya Pestini substitere. Arx iter morata est: praeerat huic Thomas Nádasdius; obsessione ad aliquot dies producta, Germanus miles primum de deditioe mentionem iniecerat, frustra obstitit Nádasdius datae fidei eos*

fogságba esett Nádasdy később átállt Szapolyai János pártjára, mégis a nemzeti-aulikus szemlélet tükrében a szultánt segítő Szapolyaival és az áruló német várvédőkkel szemben az epizód elfoglalásának hőse a bátran helytálló, (ekkor még) Habsburg-párti magyar várkapitány.

A következő esemény, amelyet szeretnénk kiemelni, Kőszeg 1532-es ostroma. Praytól megtudjuk, hogy Szulejmán elhagyva a hagyományos vonulási útvonalat, nem a Duna jobb partján, Komárom és Győr (Jaurinum) felé vezette a sereget Bécs ellen, hanem Kőszeg (Ginsium) felé vette az irányt. A hírré Bécsnél Ferdinánd bátyjának, V. Károly német-római császárnak (uralkodott 1530–1556) a segítségével hatalmas sereg gyűlt össze a Spanyolországból, Itáliából, Belgiumból, illetve a Német-római Birodalomból. Hiába állt azonban Bécs alatt a jelentős létszámú keresztény sereg, Magyarország határát nem lépte át. Így a zenggi (Segniensis) születésű Jurisics Miklós, Kőszeg várkapitánya egyedül maradt, amikor augusztus 1-jén megkezdődtek az ostrom előkészületei.¹⁴ Kőszeg ostromának epizódjában a történetíró ismét egy Habsburg-párti, de magyar (pontosabban ez esetben horvát) hadvezér, illetve a magyar várvédők hőstettét emeli ki. Pray a várvédőknek a török sereghez képest maroknyi számát illetően 700 hadra fogható főt említ, ami nagyjából megfelel a ma is elfogadott létszámnak.¹⁵ A királyi történetíró arra is kitér, hogy a várvédőknek egy jelentős részét nem képzett katonák, hanem Kőszeg környékéről a várba menekült parasztok alkották.¹⁶

admonens, illi importunum monitorem cubiculo includunt, et, sublato e turri vexillo regio, signum deditiois edunt, et in hanc conditionem paciscuntur, ut dato bidui spacio, salvis rebus, et armis abire inviolatis liceat. Buda Zapolyae tradita est, sed fides dedititiis male servata.” Pray 1799, 13. vö. Liptai–Borus 1984, 167.; Hermann–Mészáros 2020, 16–17.

14 „*Solymanus, relicto ad dextram Danubio, et Comaromio, ac Jaurino praeteritis, ad Ginsium adhaesit, incertum, an Ibrahimi, per Caesarem auro deliniti, ut ferebatur, consilio adductus, an dubitarit, cum Germanorum Imperatore, qui ingentem ex Hispanis, Belgis, et Imperialibus, bello Italico diu exercitis, conflatum ad Viennam habuit Exercitum, fortunam periclitari, Pridie, quam urbecula exiguis operibus munita ipsis Kalendis Augusti obsideri coepit, Nicolaus Jurrissichcius, patria Segniensis, cum exiguo militum manipulo, XXXVIII. solum fuere, eam opportune ingressus, ingentem rusticorum copiam securitatis causa confluentium reperit, et ex his DCC. armis, quae fors fortuna obtulit, instructos.*” Pray 1799, 26. vö. Liptai–Borus 1984, 167–169.; 167.; Hermann–Mészáros 2020, 18.

15 Liptai–Borus 1984, 167–169.; Hermann–Mészáros 2020, 18.

16 Pray 1799, 26.

Tanulmányunk zárásaként a Ferdinánd és Szapolyai fegyveres küzdelmét lezáró váradi békéről (1538) szeretnénk kiemelni egy rövid részletet. Az udvari történetíró leírja, hogy miután Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János egy évtized alatt nem tudtak dűlőre jutni, a császár (V. Károly) is már arra ösztönözte fivérét, hogy kössön megállapodást Szapolyaival. Segítségként a megállapodás megkötéséhez pedig Magyarországra küldte Johannes von Weeze (1489–1548) lundi érseket. Először Rozgonyban találkoztak, aztán Sárospatakon folytatták a tárgyalásokat, majd Váradon tanácskoztak, ahol végül február 24-én megkötötték a békét.¹⁷

E néhány rövid részlet alapján is talán bizonyosságot nyerhettünk arról, hogy a *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* akár a Pray-életmű tanulmányozásának, akár a magyarságkutatás szempontjából legalább annyira érdekes arra, hogy foglalkozunk vele, mint a mű első két könyve, vagy éppen az *Annales* kötetei. A magyar történelemnek ugyanis szintén szerves része a Habsburg-ház királyainak uralkodása. E korszak esetében is legalább annyira fontos az alaposabb megismerés, árnyalás, a sztereotípiák és a sematikus megközelítések elhagyása, mint például őstörténetünk, középkori vagy akár 20. századi történelmünk eseményeinek feldolgozása során. Láthatjuk, Pray a keresztény-nemzeti érdekeket tartja elsősorban szem előtt, így nemcsak a munkássága során összegyűjtött forrásokkal, adatokkal, hanem szemléletmódjával is segített megőrizni korunk számára a keresztény-nemzeti értékeket, ezzel (is) erősítve Magyarország kötelékét az európai kultúrához.

17 „Caesar praeterea, ut consociatio felicem exitum haberet, etiam Persas per internuncios in Turcas concitabat, et fratri auctor erat, ut, si pax cum Zapolya in solidum conciliari non posset, inducias saltem prorogari pateretur, quae cura rursus Joanni Lundensi Archiepiscopo mandata est. Arbitri utrinque delecti, primum in Rozgpony oppido, mox Sárospatakini, ac Varadini denique congressi sunt, pax tamen, confieri tum quidem non potuit, induciae solum annuae a XXIV. Febr. in easdem, ut ante, leges firmatae...”. Pray 1799, 36. vö. Liptai–Borus 1984, 171.; Hermann–Mészáros 2020, 19.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Báthory 2009.** Báthory Orsolya: *Pray György Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés). Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK, kézirat, 2009.
- Hermann–Mészáros 2020.** Hermann Róbert (főszerk.) – Mészáros Kálmán (szerk.): *Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2020.
- Liptai–Borus 1984.** Liptai Ervin (főszerk.) – Borus József (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig,* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1984.
- Lischerong 1937.** Lischerong Gáspár: *Pray György élete és munkái.* Pray Rendtörténetirő Munkaközösség, Budapest, 1937.
- Pray 1799.** Georgius Pray: *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae.* Pestini, 1799.
- Thallóczy 1888.** Thallóczy Lajos: Pray György, s a magyar korona melléktartományai. *Századok*, 22. (1888), 523–532.
- Tóth 2013.** Tóth Sándor Attila: *Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta II. A neolatin versköltő.* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2013.
- Tóth 2019.** Tóth Sándor Máté: „Belgrád! sok vitéz lelkeknek / Felejthetetlen ára / A Császári címereknek / Hellytengedsz utoljára!” *Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete a neolatin irodalmi hagyományok tükrében.* Doktori értekezés, Szeged, kézirat, 2019.
- Tóth 2020.** Tóth Sándor Máté: „Minősített adatok” nyilvánosságra hozása egy neolatin kiséposzban. Pray György *Taurunum* című művének történelmi forrásairól. *Forum. Acta Juridica et Politica*, X/2. (2020) 253–274.

National and/or aulic?

ABSTRACT: György Pray (1723-1801), a Jesuit historian, worked as a royal historian after the general dissolution of the Order, and in this capacity he was commissioned to write a history of the Hungarian constitution (*historia statistica*). The result, however, was a three-volume work in the tradition of annalist historiography, published between 1799 and 1801. The circumstances surrounding the production of this late work by Pray and the author's attitude towards national interests and the court raise a number of questions to this day. In our study, we will focus on the third volume of his *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, and highlight some of the details of the struggle between Ferdinand I and János Szapolyai in order to answer some questions and propose some further reflections.

KEYWORDS: György Pray, Ferdinand I, János Szapolyai, Baroque historiography, national-aulic approach

A KÖTET SZERZŐI

Bagi Zoltán Péter, PhD., Győr Megyei Jogú Város Levéltára, főlevéltáros, igazgató

Darvas Máttyás, Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpont, ügyvivő szakértő

Fehér Bence, DSc., Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpont, igazgató

Hursán Szabolcs, Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpont, tudományos segédmunkatárs

Szörényi László, DSc., Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, professor emeritus

Tóth Anna Judit, PhD., Magyarságkutató Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, tudományos főmunkatárs

Tóth Sándor Attila, PhD., Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, főiskolai tanár

Tóth Sándor Máté, PhD., Magyarságkutató Intézet, tudományos munkatárs

A kötetet a Magyarorsághatató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághatató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Mati Márton

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila